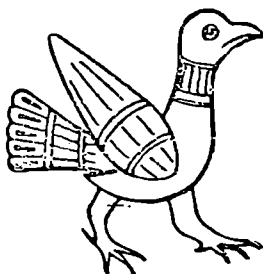

Академия Наук Грузинской ССР
Государственный музей Грузии им. акад. С.Н.Джанашиа

Л.А. Чилашвили

ГОРОД РУСТАВИ

Историко-археологический
очерк

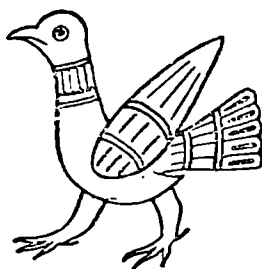
Издательство Академии Наук Грузинской ССР
Тбилиси 1958

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

ლევან გილაშვილი

ქალაქი რუსთავი

ისტორიულ-არქეოლოგიური
ნარკვევი

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა
თბილისი 1958

რედაქტორი საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის აკადემიკოსი ნ. ბერძენიშვილი.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

დიდი ხანი არ არის, რაც ქართული ფეოდალური ქალაქი ისტორიული მეცნიერების კვლევის საგნად იქცა.

ქართული ფეოდალური ქალაქის კვლევის საქმე განსაკუთრებით ამ ოციოდე წლის წინ იწყებს ჩქარი ნაბიჯებით წინსვლას, როდესაც მისი შესწავლა წერილობით წყაროებთან ერთად შესაძლებელი გახდა არქეოლოგიურადაც. ამიერიდან ფეოდალური ხანის შესასწავლად არქეოლოგიას პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭება. იგი, ერთი მხრივ, ამოწმებს წერილობით მონაცემებს ამა თუ იმ საკითხის შესახებ და, მეორე მხრივ, გვაძლევს სრულიად ახალ ცნობებს.

არქეოლოგია ახალ სიტყვას ამბობს ფეოდალური ხანის შესწავლის საქმეში.

სამწუხაროდ, ჯერჯერობით არც ერთი ქართული ფეოდალური ქალაქი არქეოლოგიურად ბოლომდე არაა შესწავლილი, რაც საშუალებას მოგვცემდა ქალაქის სახე შედარებით სრულყოფილად წარმოგვედგინა. ასეა რუსთავის არქეოლოგიური შესწავლის საქმეც. უნდა ითქვას, რომ რუსთავის არქეოლოგიური შესწავლა მხოლოდ დასაწყის ეტაპზეა, ამიტომ ხშირად, ამა თუ იმ საკითხზე მსჯელობისას, მობოდიშება გვიხდება ხოლმე არქეოლოგიური მასალის უკმარობის გამო და მხოლოდ ვარაუდების გამოთქმით ვკმაყოფილდებით.

წინამდებარე თემაზე მუშაობის დროს ჩვენ ძირითად მიზნად დავისახეთ ფეოდალური ხანის ქალაქის საერთო სახის წარმოდგენა ქალაქის მოსახლეობასთან დაკავშირებულ სხვადასხვა საკითხებთან ერთად. რომ უფრო თანმიმდევრული წარმოდგენა შეგვექმნოდა ქალაქის ცხოვრების შესახებ, მიუხედავად მეტად მცირე წერილობითი წყაროებისა და უმნიშვნელო არქეოლოგიური მასალისა (რომელიც არქეოლოგიური დაზვერვების დროს გვექონდა მოპოვებული), შევეცადეთ იმ მხარის ისტორიული გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხის გამოარკვევას, რომლის ცენტრსაც რუსთავი წარმოადგენდა.

შედარებით თამამად შეიძლება ვილაპარაკოთ ფეოდალური ხანის რუსთავის შესახებ, რომელიც უკეთესადაა წარმოდგენილი 1950 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების წყალობით.

არქეოლოგიურ მასალებზე დაყრდნობით და მცირეოდენი წერილობითი წყაროების გათვალისწინებით შევეცადეთ წარმოგვედგინა ქალაქის როგორც გარეგანი სახე, ისე ქალაქის მცხოვრებთა საქმიანობა მეურნეობის ცალკეული დარგების მიხედვით, რისთვისაც ხშირად სხვა ცნობილ პარალელებსაც მივმართავდით ხოლმე.

ქალაქის კვლევისას ვცდილობდით მის წარმოდგენას ირგვლივ მდებარე სამეურნეო რაიონთან ერთად, რომლის გარეშეც რუსთავს არსებობა არ შეეძლო. სწორედ აღნიშნულმა ფაქტორმა შეუწყო ხელი აქ ქალაქის წარმოშობას და აღნიშნული ფაქტორის გაქრობამ მოსპო კიდევაც იგი, დასცა და გაანადგურა.

ნაშრომში შედარებით დიდი ადგილი აქვს დათმობილი იმ საქარავნო გზების განხილვას, რომელთა მეშვეობითაც რუსთავი გარე სამყაროსთან იყო დაკავშირებული. გზა ერთ-ერთ აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა შუა საუკუნეების ქალაქებისათვის. გზამ დიდი როლი შეასრულა რუსთავის როგორც ქალაქის წარმოშობაში, ისე შემდეგ მის დაწინაურებაშიც.

არქეოლოგიური მასალის ცალმხრიობამ, რაც გამოწვეულია იმით, რომ არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გათხრილია ძირითადად განვითარებული ფეოდალური ხანის ქალაქი, გავლენა მოახდინა ნაშრომზე, სადაც ეს პერიოდი უფრო ვრცელადაა წარმოდგენილი. ბიუხედავად ამისა, ჩვენ მაინც ვცადეთ რუსთავის ისტორიის წინა პერიოდების წარმოდგენა მისი ჯერ კიდევ ქალაქობამდელი დროიდან. რა თქმა უნდა, კვლავ მასალის დიდ ნაკლებობას განვიცდიდით, მაგრამ ასეთი თანამიმდევრობით შესწავლა, თუნდაც ასე მოკლედ, ჩვენ მიზნად დავისახეთ, რათა უკეთ წარმოგვედგინა ერთ-ერთი უძველესი დასახლებული პუნქტის ცხოვრება მისი არსებობის სხვადასხვა პერიოდებზე.

ქალაქი რუსთავი განვითარების მაღალ საფეხურს აღწევს განვითარებული ფეოდალური ხანისათვის (XII—XIII სს.). ამ გარემოებამ გვიკარნახა, რომ ნაშრომში სწორედ ხსენებულ პერიოდზე გავვემახვილებინა ყურადღება. XIII საუკუნეში მისი, როგორც ძლიერი ქალაქის, არსებობა წყდება. მომთაბარეთა თარეშმა თავისი გაიტანა. ქალაქი რუსთავი მისი მიმდგომი რაიონითურთ გაოხრდა, ბატონიშვილი ვახუშტის სიტყვით, მისი დროისათვის იგი კვლავ „არს ოხერ“. გვიანფეოდალური ხანისათვის აქ თითქოს კვლავ გამო-

ცოცხლება, მაგრამ მცირე ხნით. ქალაქმა ნანგრევების სახით მოაღწია ჩვენი საუკუნის 40-იან წლებამდე.

გვიანფეოდალური ხანა რუსთავის ისტორიაში მეტად პატარა და უმნიშვნელო ფრაგმენტია, თანაც სრულიად შეუსწავლელი. რუსთავის, როგორც ქალაქის, დაცემა უფრო ადრე, XIII ს-ში მოხდა. ამიტომ ჩვენც წინამდებარე ნაშრომში ამ პერიოდით შემოვიფარგლებით.

ჩვენ წინაშე დასახული ამოცანის ამომწურავად შესრულების პრეტენზიები, რა თქმა უნდა, არა გვაქვს; ვცდილობდით მხოლოდ მცირეოდენი წვლილი მაინც შეგვეტანა ქართული ქალაქების ისტორიის კვლევის მეტად საინტერესო საქმეში.

აღნიშნულ თემაზე მუშაობისას ძირითადად ვეყრდნობოდით იმ არქეოლოგიურ მასალას, რომელიც მოპოვებულია რუსთავის არქეოლოგიური ექსპედიციის მრავალმხრივი ნაყოფიერი მუშაობის შედეგად.

რუსთავმა, როგორც არქეოლოგიურმა ძეგლმა, ყურადღება მიიქცია ჯერ კიდევ დიდი სამამულო ომის წლებში, როდესაც აქ მძლავრი მეტალურგიული ქარხნის აშენება იწყება. 1944, 1945, 1946 წწ. რუსთავში დაზვერვებს მცირეოდენი თხრით აწარმოებდა აწ განსვენებული არქეოლოგი მ. ივაშჩენკო. მის მიერ გათხრილია ადრეფეოდალური ხანის რუსთავის სამაროვნის ნაწილი¹. 1948 წ. რუსთავში დაზვერვითი თხრა ჩაატარა ივ. ჭავჭავიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის უმცრ. მეცნ. თანამშრომელმა ნ. ლამბაშიძემ. 1949 წ. გათხრებს მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე აწარმოებდა ექსპედიცია ისტორიის ინსტიტუტის უფრ. მეცნ. თანამშრომლის გ. ლომთათიძის ხელმძღვანელობით. იგი ხელმძღვანელობდა ექსპედიციას 1950 წელსაც, როდესაც გაითხარა ფეოდალური ხანის რუსთავის ნაქალაქარი. 1951 წ. იმავე ექსპედიციის მიერ გაითხარა რუსთავის ნაეკლესიარი.

1949, 1950, 1951 წწ. გათხრების შესახებ გამოქვეყნებულია გ. ლომთათიძის ვრცელი ანგარიში, სადაც თავმოყრილია რუსთავის ყველა სახის არქეოლოგიური მასალა და ველზე სამი წლის მუშაობის შედეგად მიღებული შთაბეჭდილებანი. „რუსთავში წარმოებული

¹ ანგარიში ინახება ივ. ჭავჭავიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტში.

არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები“¹ ჩვენს ძირითად წყაროს წარმოადგენდა რუსთავის არქეოლოგიურ მასალაზე მუშაობის დროს.

ჩვენთვის, ე. ი. იმ პირისათვის, რომელსაც ხსენებულ ექსპედიციებში მონაწილეობა არ მიუღია, თითქმის შეუძლებელი იქნებოდა აღნიშნულ თემაზე მუშაობა, თუ ჩვენს განკარგულებაში არ აღმოჩნდებოდა ის არქეოლოგიური მასალა და დოკუმენტაცია (დღიურები, ნახაზები, ფოტოები და სხვ.), რომელიც ექსპედიციის ხელმძღვანელმა გ. ლომთათიძემ გადმოგვცა და დაგვითმო გამოსაქვეყნებლად. არქეოლოგიური მასალის მიმოხილვისას (ძეგლების აღწერისას) ესარგებლობდით რუსთავის ექსპედიციის წევრების (გ. ცქიტიშვილი, ე. ბარაბაძე, თ. პაატაშვილი, შ. ხანთაძე) საველე დღიურებით და ჩანაწერებით.

არქეოლოგიური მასალის დამუშავებისას დიდი დახმარება აღმოგვიჩინა რუსთავის მუზეუმმა (დირექტორი თ. პაატაშვილი), სადაც ინახება რუსთავის განათხარი თუ შემთხვევით აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა.

წინამდებარე თემაზე მუშაობისას სათანადო კონსულტაციებითა და რჩევა-დარიგებით დიდ დახმარებას გვიწევდა ჩვენი ხელმძღვანელი პროფ. ნ. ბერძენიშვილი, რისთვისაც უღრმეს მადლობას მოვახსენებთ.

¹ ამ სათაურითაა დაბეჭდილი გ. ლომთათიძის ანგარიში კრებულში: მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. I, 1955.

კუხეთის ისტორიული გეოგრაფიიდან. ქალაქ რუსთავის წარმოშობის შესახებ

ისტორიული კუხეთისა და ქალაქ რუსთავის ისტორია ერთმანეთთან მჭიდროდაა დაკავშირებული. წერილობით წყაროებში ორივე სახელი პირველი ხსენებისთანავე ერთადაა გადმოცემული. კუხეთი, ტრადიციული საისტორიო გადმოცემით, კუხოსის—ქართველთა ეთნარქის, წილხვდომილი ქვეყანაა, რომლის ცენტრსაც რუსთავი წარმოადგენდა. რუსთავის ისტორიის შესწავლა იმ მხარის გაუცნობლად, რომლის ცენტრსაც იგი წარმოადგენდა, შეუძლებელია. ამიტომ ბიზანშეწონილი იქნება განვიხილოთ რამდენიმე საკითხი კუხეთის ისტორიიდან. უპირველეს ყოვლისა კი გვინდა შევჩერდეთ მის ისტორიულ საზღვრებზე.

კუხეთის ისტორიული გეოგრაფიის შესასწავლად მეტად მცირე წერილობითი ცნობები გვაქვს. აღნიშნულ საკითხს ძირითადად ლეონტი მროველისა და ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულებებიდან ვეცნობით.

ლეონტი მროველის თხზულების ის ნაწილი, რომელიც კახეთისა და კუხეთის ისტორიულ საზღვრებს ეხება, დამახინჯებულია და ამ ორი მხარის საზღვრები ერთმანეთშია არეული. მარიამ დედოფლისეულ „ქართლის ცხოვრებაში“ ეს ადგილი ასეა გადმოცემული: „კახოსს მისცა ბოსტან ქალაქი, რომელსა აწ ჰქუიან რუსთავი, მისცა ეგრითგან ვიდრე თავადმდე მთასა კახეთისასა და მტკუარსა შუა. ხოლო კახოსს მისცა კავკასიასა და კახეთისა მთას შორის არაგვითგან ვიდრე ტყე ტბადმდე, რომელი არს საზღუარი ჰერეთისა“¹. აქ, როგორც ვხედავთ, გეოგრაფიული სახელები ერთმანეთშია არეული

¹ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლისეული ნუსხა, თბილისი, 1906, გვ. 6.

და საქიროებს განსაკუთრებულ განმარტებას. ზ. ჭიჭინაძის მიერ გამოცემულ „ქართლის ცხოვრებაში“ ხსენებული ადგილის გასწორების ცდასა ვხედავთ: „კუხოსს მისცა ბოსტან ქალაქი, რომელსა აწ ჰრქვიან რუსთავი, მისცა არაგვითგან ვიდრე ჰერეთამდე, თავად-მდე მთისა კახეთისასა და მტკუარს შუა; ხოლო კახოსს მისცა კავკასიასა და კახეთის მთასა შორის, არაგვითგან ვიდრე ტყე-ტბამდე, რომელ არს საზღუარი ჰერეთისა“¹.

ივ. ჭავჭავიძის აზრით „აქაც შეცდომებია შერჩენილი, ზოგან კიდევ დედანი სწორად ვერ არის გასწორებული. თვით ლეონტი მროველს უეჭველია ასე ექნებოდა დაწერილი: „კუხოსს მისცა ბოსტან ქალაქი, რომელსა აწ ჰრქვან რუსთავი, მისცა არაგვითგან ვიდრე თავადმდე მთისა კახეთისასა, (ალაზნისა) და მტკუარს შუა; ხოლო კახოსს მისცა კავკასიასა და კახეთის მთას შორის, მცირისა ალაზნისა შესართავითგან ვიდრე ტყე-ტბადმდე, რომელ არს საზღუარი ჰერეთისა“².

ტექსტში „ეგრის“ „არაგვით“ შეცვლა სავსებით მიზანშეწონილია და არ იწვევს დავას. ივ. ჭავჭავიძელი არაგვსა და კახეთის მთას. ორ სასაზღვრო ხაზად მიიჩნევს. მტკვრის მოპირდაპირე მხარის აღსანიშნავად კი ალაზანი შემოაქვს.

ლეონტი მროველის ცნობილი ადგილის ივ. ჭავჭავიძელისეულ შესწორებას, კერძოდ, ახალი კომპონენტის—„ალაზნის“—შემოტანას არ იზიარებს მ. ლორთქიფანიძე. მას უფრო მართებულად მიაჩნია „ალაზნის“ მაგიერ შეტანილ იქნეს „იორი“ („მცირე ალაზანი“). თვით ტექსტი კი მას ასე წარმოუდგენია: „ხოლო კუხოსს მისცა ბოსტან ქალაქი, რომელსა აწ ჰქუიან რუსთავი, მისცა არაგვითგან ვიდრე თავადმდე მთასა კახეთისასა (იორსა) და მტკუარს შუა“³.

ლეონტი მროველის თხზულების ტექსტში კუხეთის საზღვრების ერთ-ერთ კომპონენტად როგორც „იორის“, ისე „ალაზნის“ შეტანა მიზანშეწონილი არ უნდა იყოს. საქმე ისაა, რომ ლეონტი მროველი საზღვრების გადმოცემისას არკვევს მათ ქვეყნის მხარეების მიხედ-

1 ქართლის ცხოვრება, ზ. ჭიჭინაძის გამოცემა, თბილისი, 1897, გვ. 17.

2 ივ. ჭავჭავიძე, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II, თბილისი, 1948, გვ. 36.

3 მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიიდან (კახეთის სამთავრო VIII—XI სს.); მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, ნაკვ. 31, გვ. 21.

ვით, ისე რომ, შეძლებისდაგვარად, ოთხ განმსაზღვრელ პუნქტს იძლევა. როგორც საერთოდაა მიღებული, იგი საზღვრებად ასახელებს მდინარეებს, მთებს, ამ უკანასკნელთა არარსებობის შემთხვევაში კი მხარის სასაზღვრო წერტილებს სხვადასხვა პუნქტებით აღნიშნავს. საზღვრების მროველისეული გაგება სავესებით მიზანშეწონილია და ბუნებრივი. მაგ., იგი გარდაბოსის წილხვდომილი ქვეყნის საზღვრების გადმოცემისას აღნიშნავს: „გარდაბოსის მისცა ხუნანი და უჩინა საზღვარი: ა ღ მ ო ს ა ვ ლ ი თ მდინარე ბერდუჯისი, დ ა ს ა ვ ლ ი თ ქალაქი გაჩიანი, და ს ა მ კ რ ი თ მთა პირველ კსენებულ ი, და ჩ რ დ ი ლ ო თ მტკუარი (ხაზი ჩვენია.—ლ. კ.)“¹, ე. ი. შესაბამისად გვაძლევს აღმოსავლეთის, დასავლეთის, სამხრეთის და ჩრდილოეთის საზღვრებს.

რაც შეეხება ივ. ჯავახიშვილის მიერ ტექსტის შესწორებას, აქ საზღვრები ლეონტი მროველის პრინციპის მიხედვით არაა გადმოცემული. მის მიერ შესწორებული ტექსტი კუხეთის საზღვრებს ორ ხაზზე წარმოგვიდგენს, კერძოდ, არაგვიდან კახეთის მთამდე და ალაზნიდან მტკვრამდე. ჩრდილოეთის და სამხრეთის საზღვრები აქ არაა მოცემული, რასაც ლეონტი მროველი აღუნიშნავს არ დატოვებდა. ამასთანავე ყურადღება უნდა მივაქციოთ ტექსტში ნახმარ სიტყვას—„მთასა“. ივ. ჯავახიშვილი მას ასწორებს სიტყვით „მთისა“ და წერს: „არაგვითგან ვიდრე თავადმდე მთისა კახეთისასა“. საქმე ისაა, რომ სიტყვას „მთასა“ არ შეიძლება დაერთოს მსაზღვრელ: („კახეთისა“) ამგვარი ვარიანტი: „ვიდრე თავადმდე მთასა კახეთისასა (ასეთ შემთხვევაში უნდა ყოფილიყო თავადმდე მ თ ი ს ა კახეთისასა), ქ ო ა - შ ი მოცემული ვარიანტი „მთასა კახეთისასა და მტკვარს შუა“ წარმოადგენს წინადადების მეორე ნახევარს და აზრობრივად აღნიშნავს მხარის (კუხეთის) N—S სასაზღვრო ხაზს. რაც შეეხება დასავლეთის საზღვარს, იგი არაგვია, აღმოსავლეთი სასაზღვრო წერტილი კი უცნობია. ლეონტი მროველის ტექსტი ნაკლული სახით ასე გამოიყურება: „არაგვითგან ვიდრე თავადმდე ... (?). მთასა კახეთისასა და მტკუარს შუა“. „არაგვითგან ვიდრე თავადმდე“... (?), წინადადების პირველი ნახევარია, სადაც გადმოცემულია მხარის ერთი საზღვარი (არაგვი), მეორე კი უცნობია; „მთა-

¹ ქართლის ცხოვრება, ს. ყ ა უ ხ ი შ ვ ი ლ ი ს რედაქციით. ტ. I, თბილ., 1955, გვ. 8. ამ გამოცემას შემდეგში აღუნიშნავთ ქარაქმით: ე ო ა.

სა კახეთისასა და მტკუარს შუა“ კი წინადადების მეორე ნაწილია, სა-
დაც ორივე კომპონენტი ცნობილი.

სანამ $W-O$ სასაზღვრო ხაზს დაეადგენდეთ, გავეცნოთ ვახუშ-
ტის ცნობებს კუხეთის საზღვრების შესახებ. გეოგრაფი ბატონიშვი-
ლის მიხედვით: „კუხოსს მისცა საზღვარი: აღმოსავლით მთა კახეთი-
სა; სამკრით საზღვარი პერეთისა, რომელ არს ხუნანის გამოსწვრივ
გულგულამდე; დასავლით მტკვარი და არაგვი; ჩდილოთ იგივე მთა
კახეთისა. და ამთ შორის ქვეყანას ეწოდა კუხეთი, კუხოსის სახელის
გამო. არამედ აწ უწოდებენ თიანეთს, საგურამოს ანუ თეძმის-ქვეს,...
კვალად გრდანი, მარტყოფი, ლილო, დიდუბე, სამგორი, ჩადივარი,
ომანის-ქვეი, ყარალაჯი და ნაგები და ყარაია“¹.

ვახუშტის ცნობიდან ჩვენ ჯერჯერობით მხოლოდ აღმოსავლე-
თის საზღვრის დადგენა გვესაჭიროება, რაც საერთოდ გაგვარკვევდა
კუხეთის საზღვრებში. ვახუშტის მიხედვით გამოდის, რომ კუხეთის
ჩრდილოეთის საზღვარი კახეთის მთაა. იგივე მთა მის აღმოსავლეთ
საზღვარს წარმოადგენს. თუ გავითვალისწინებთ ლეონტი მროველის
მიერ მოცემულ საზღვრებს და დავუპირისპირებთ ვახუშტის, ვნა-
ხავთ, რომ კახეთის სამხრეთი საზღვარი კუხეთის ჩრდილოეთ საზ-
ღვარს წარმოადგენს. ასეთად კი კახეთის მთა გვევლინება, რომელიც
კახეთ-კუხეთს ჰყოფდა $W-O$ ხაზზე. ასევე გამოდის, რომ კახეთის
ჩრდილო საზღვარი კავკასიონის ქედია, სამხრეთისა კი—კახეთის
მთა. ეს უკანასკნელი კუხეთის ჩრდილოეთი საზღვარია. ხსენებული
საზღვრები—კავკასიონის ქედი და კახეთის მთა—კახეთსა და კუხეთს
შესაბამისად ჩრდილოეთიდან ესაზღვრებოდნენ.

კახეთის მთის ლოკალიზაცია სინათლეს შეიტანდა კუხეთის საზ-
ღვრების დადგენაში. კახეთის მთას მოიხსენიებს ლეონტი მროველი
წმიდა ნინოსთან დაკავშირებული ამბების გადმოცემისას, კერძოდ,
ჯვრის აღმართვისას მას მიუმართავს ხალხისათვის: „განავლინენით
კაცნი მთათა ზედა მაღალთა აღმოსავალით ვიდრე კახეთის მთამდე
და დასავალით ვიდრე სანახებამდე ამის ქალაქისა“². ე. ი. ლეონტი
მროველის მიხედვით, კახეთის მთა მცხეთიდან აღმოსავლეთით მდე-
ბარეობს. როგორც ირკვევა, ლეონტი მროველის კახეთის მთა იგივე
იალნო-საგურამოს ქედი უნდა იყოს³. ყოველგვარი მონაცემების მი-

1 ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, გვ. 86.

2 ქ'ცა, გვ. 120—121.

3 დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, თბილისი, 1956. (საკანდი-
დატო დისერტაცია, ხელნაწერი), გვ. 71. ე. ხ ო შ ტ ა რ ი ა, ძველი ქართული საის-
ტორიო წყაროების „კახეთის მთის“ ლოკალიზაციისათვის (ხელნაწერი), გვ. 6

კუხეთის დასავლეთის საზღვარი ორი მდინარით განისაზღვრებოდა. ესენია: არაგვი და მტკვარი. არაგვი დასავლეთის საზღვრად შეიძლება მივიჩნიოთ მისი მტკვართან შეერთების ადგილიდან ჟინვანამდე. კუხეთის კუთვნილი ტერიტორია არაგვის ხეობაში მდებარეობდა მდ. არაგვისა და იმ ქედს შორის, რომელიც იალნო-საგურამოს ქედის ჩრდილოეთის გაგრძელებას წარმოადგენს. ჟინვანამდე კუხეთის საზღვრის ატანა ორი ცნობის გათვალისწინებით შეიძლება. როგორც ვახუშტი გადმოგვცემს, „გარნა პირველ იყო ჟინვანამდე წილი კუხოსისა“¹. ამასთანავე ჩვენთვის ცნობილია თბილისის „ლურჯი მონასტრის“ წარწერა, რომელიც იხსენიებს ქართლის ამირთა ამირას აბულასანს. წარწერის მიხედვით, იგი ყოფილა „ქართლის ამირთა ამირა, ერისთავთ ერისთავი“ და ამასთანავე „რუხსთვისა და შუდთა მთეულეთთა პატრონი“². თამარის პირველი ისტორიკოსის წყალობით ვიცით, რომ „შუდთა მთეულეთთა“ სწორედ ჟინვანსა და მის თემსა გულისხმობდა³. ამრიგად, XII ს. გასულს ჩვენ ვიცნობთ პირს, რომელიც რუსთავისა და ჟინვანის თემის პატრონი, მისი ზღვობელი ყოფილა. რუსთავ-ჟინვანის ასეთი ერთიანობა მთელი მხარის (კუხეთის) ერთიანობას ასახავს. ერთი ცნობის მიხედვით, უფრო ადრეც ჟინვანი კუხეთშია მოხსენიებული; XI საუკუნეში, როდესაც კვირიკემ დაიპყრო კახეთი და ჰერეთი, მან დანიშნა იქ შეიდი ერისთავი: სამი—კახეთს და ოთხი—ჰერეთს. კახეთის ერთ-ერთი ერისთავი რუსთავს დასვა და საგამგეოდ „მისცა სრულად კუხეთი, რომელ არს ნაგები, ყარაია, ჩადივარ-სამგორი, უჯარმა, ლილო, მარტყოფი, გრდანი, ხერკი და თიანეთი, არაგვის კერძო ჟინვანამდე“⁴.

საზღვარი ჟინვანიდან ქედზე გადმოდიოდა სამხრეთისაკენ, აქ გადადიოდა იალნო-საგურამოს ქედზე და დაახლოებით უჯარმასთან იორთან გამოდიოდა. თვით უჯარმა კახეთის სასაზღვრო პუნქტს წარმოადგენდა. ამავე მონაკვეთზე სავარაუდებელი საზღვარი შეიძლება ბოქორმამდე ავიტანოთ. ვახუშტის მიხედვით, ბოქორმა „არს. შენობა დიდი და მაგარი (ესე არს, რომელი წილად ხვდა კახოსს და შენებასა ჩელეთისასა მისცა კუხოსს, და შეეწია კუხოს შენებასა ჩელეთისასა კახოსს)“⁵. სწორედ უჯარმა-ბოქორმის ხაზზე შეიძლება ვიგულისხმოთ სავარაუდებელი საზღვარი.

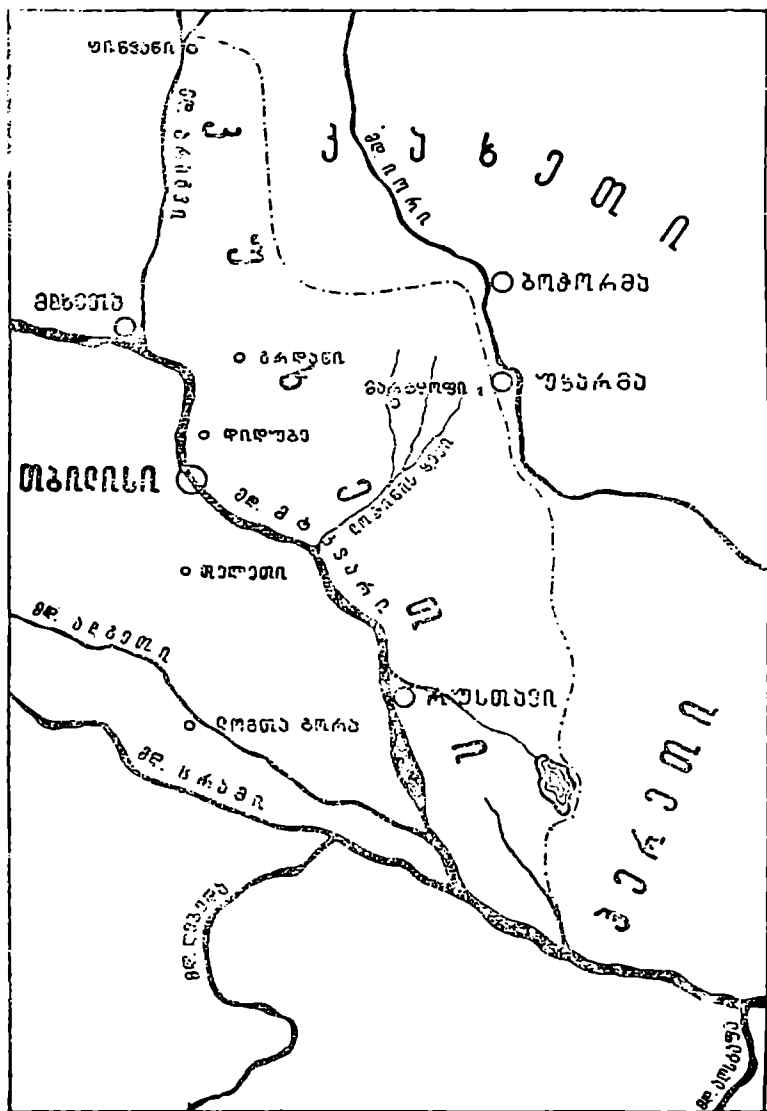
¹ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 93.

² Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, IV, Тифлис, 1913, гл. 150.

³ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, თბილისი, 1941, გვ. 95. პ. ინგოროყვა, რუსთველიანი. I, ტფილისი, 1926, გვ. 169.

⁴ საქართველოს ცხოვრება, გვ. 147.

⁵ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 90.

უჯარმის ქვევით კუხეთის საზღვარი მდ. იორის მარჯვენა ნაპირს მიჰყვებოდა გარეჯის მთებამდე. მდ. იორის სწორედ ამ მონაკვეთს გულისხმობდა დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, როცა წერდა: „ხოლო მეფესა გიორგის მოექსენა ნადირობა აჯამეთისა, არღარას ზრუნვიდეს სხუასა, არცა ელოდა აღებასა ვეყინისასა და კახეთისა, არამედ ლაშქართა თურქთასა, რომელ ჰყვა, მისცა ნიჰად სუჯეთი და ყოველი ქუეყანა იორის პირი კუხეთი, რომელი მოოჰრდა მუნ დღეინდელად დღემდე“¹.

უფრო რთული დასადგენია მდ. მტკვარი სამხრეთით სადამდე გამოდგებოდა საზღვრად. ვახუშტის მიხედვით, მტკვარი ხუნანამდე წარმოადგენდა კუხეთის საზღვარს. ხუნანი მისი ლოკალიზაციით მდ. ზრამის მტკვართან შეერთების ადგილას მდებარეობდა². თუ ეს ასეა, მაშინ გამოდის, რომ ყარაიაც კუხეთში უნდა შესულიყო. ერთი შეხედვით კუხეთის ყარაიასთან დამოკიდებულებაში ვახუშტის ორი განსხვავებული ცნობა აქვს დაცული. ერთ ადგილას, კუხეთის საზღვრების აღნიშვნისას, როდესაც ჩამოთვლის მასში შემავალ პუნქტებსა და მხარეებს, იგი ამბობს: „ეწოდა კუხეთი, კუხოსის სახელის გამო, არამედ აწ უწოდებენ თიანეთს, საგურამოს ანუ თეძმის-კეეს... კვალად გრდანი, მარტყოფი, ლილო, დიდუბე, სამგორი, ჩადივარი, ომანის-ქევი, ყარალაჯი და ნაგები და ყარაია“³. აღნიშნული ცნობის მიხედვით ყარაია კუხეთში შედის (თუმცა უხერხულად გვეჩვენება წინადადების ბოლოს ადგილების ჩამოთვლისას „და“ კავშირის ორჯერ ხმარება: „...ომანის-ქევი, ყარალაჯი და ნაგები და ყარაია“). ვახუშტის აღნიშნულ ცნობას ემხრობა მის მიერ კუხეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვრის ხუნანის (ყიზყალის) გამოსწვრივ გავლება ე. ი. ამ ცნობის თანახმად საზღვარი გასდევდა ვახუშტისეული ხუნანიდან აღმოსავლეთით დაახლოებით ჯანდარის ტბისაკენ, აქედან კი უნდა გაჰყოლოდა გარეჯის მთების დასავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ კალთებს მდინარე იორამდე.

ვახუშტის კუხეთის სამხრეთის საზღვრის შესახებ აქვს მეორე ცნობაც, რომელიც თითქოს განსხვავდება პირველისაგან, მაგრამ, როგორც ვნახეთ, ისინი ეთანხმებიან ერთმანეთს. ბოსტან-ქალაქისა და გარეჯის მთის აღწერისას იგი აღნიშნავს: „არამედ ესე ადგილნი ნაგებს ზეით არს ძველად კუხეთისა, რომელსა მისცა დედამან კუ-

¹ ქ-ცა, გვ. 322.

² ხუნანის ლოკალიზაციის შესახებ IV თავში გვექნება საუბარი.

³ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 86.

ხოსს. ხოლო ნ ა გ ე ბ ს ქ ვ ე ი თ ი ჰ ე რ ე თ ი ს ა ა რ ს, და აწ უწოდებენ ყარაიას¹ (ხაზი ჩვენია.—ლ. ჯ.). ამ უკანასკნელი ცნობის მიხედვით კუხეთის სამხრეთი ზღვარი ნაგებთან (რუსთავთან) იგულისხმება, ყარაია კი პერეთში შედის. ერთი შეხედვით ეს ცნობა აშკარად განსხვავდება პირველისაგან, მაგრამ როდესაც ვახუშტი ამბობს „ნაგებს ქვეით პერეთისა არს“—ო, არ იგულისხმება, რომ საზღვარი კუხეთისა უშუალოდ ნაგებს (რუსთავს) ეკვრის. უფრო ადრე ვახუშტი ნაგების საზღვრებს ჩამოთვლიდა და აღნიშნავდა, რომ „საზღვარი ამისი (რუსთავისა—ლ. ჯ.) არს: დასავლით მტკვარი, ჩდილოთ ქევი ლოჭინისა, აღმოსავლით მთა გარეჯისა, ვიდრე მწარე წყლადმდე, სამჭრით მწარე-წყალი“². ამ ცნობაზე დაყრდნობით იგულისხმება, რომ ვახუშტი, სადაც ამბობს, ნაგებს ქვევით პერეთი—ო, ნაგების ქვედა (სამხრეთის) საზღვრად ვარაუდობს მწარე წყალს. მის ქვევით კი პერეთია. პერეთისავეა ყარაიას ის ნაწილიც, რომელიც მწარე წყლის სამხრეთით მდებარეობს.

ვახუშტის ეს უკანასკნელი ცნობა იმიტაცაა საყურადღებო, რომ შეიძლება სიზუსტე შევიტანოთ კუხეთის სამხრეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ საზღვრებში. ამდენად სამხრეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვრად შეიძლება მწარე წყალი მივიჩნიოთ. დღევანდელ ტოპონიმიკაში აღნიშნული სახელი არა გვხვდება, ადგილმდებარეობით კი იგი ყიზყალის მოპირდაპირე მხარეს, ცოტა ქვევით შეერთვოდა მტკვარს.

ასეთი სახით წარმოგვიდგება ისტორიული კუხეთის საზღვრები და ტერიტორია. როდესაც ლაპარაკია კუხეთის ისტორიულ საზღვრებზე, უნდა შევნიშნოთ, რომ ასეთი შემოფარგვლა გარკვეული ქრონოლოგიური ჩარჩოების მიხედვით უნდა ხდებოდეს. ამასთანავე საზღვრების დადგენა განსაკუთრებით რთულია, როდესაც საქმე ეხება ეთნიკურად მონათესავე ისეთ ტომებს, რომლებიც დღევანდელი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე სახლობდნენ. კუხეთის ტერიტორიული მდგომარეობა მეზობლებთან დამოკიდებულებაში სხვადასხვა დროს სხვადასხვანაირად უნდა იყოს გაგებული. წერილობით წყაროებში ხშირად ზოგიერთი პუნქტი ნახსენებია ხან ერთში, ხან მეორეში, ეს იმიტომ, რომ ქართულ საისტორიო წყაროებში კახეთის, კუხეთის და პერეთის სახელები სხვადასხვა დროს სხვადა-

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 51.

² იქვე, გვ. 50. ვახუშტი ხსენებული საზღვრებით ნაგების, იმავე რუსთავის, სამეურნეო რაიონს შემოფარგლავს, რაზედაც IV თავში გვექნება ლაპარაკი.

სხვანაირადაა გაგებული. სახელთა ასეთი ცვლა პოლიტიკურ ამბებთან იყო დაკავშირებული და, როგორც აკად. ი. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა: „სამსავე ტერმინს „კახეთი“, „კოხეთი“ (ანუ „კუხეთი“) და „ჰერეთი“ სხვადასხვა დროს სხვადასხვა მნიშვნელობა ჰქონდა იმისა და მიხედვით, თუ საითკენ იყო კახეთის იმდროინდელი ქორების-კოპოზის ანუ მთავრის გვარეულობა; ზოგჯერ ჰერეთი თითქმის მთელ კახეთს ეწოდებოდა, ხშირად კახეთი ჰერეთსაც მოიცავდა“¹.

*

* *

ორიოდე სიტყვით უნდა შევჩერდეთ თვით სახელის („კუხეთი“) ეტიმოლოგიაზე. იგი ქართულ წყაროებში სამი ვარიანტითაა გვხვდება: „კუხეთი“, „კოხეთი“ და „კხოეთი“. უფრო გავრცელებულ ფორმას პირველი ორი წარმოადგენს, მესამე „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მიხედვითაა ცნობილი.

„კუხეთს“ (*kuḥet*) ხმარობს ასევე „ქართლის ცხოვრების“ სამეგრელთა მთარგმნელიც.

არაბულ ტექსტებში „კუხეთის“ ორი ვარიანტი გვხვდება. ბალაზური მას აღნიშნავს როგორც „ხუხიტ“ (*خوخيت*), კახეთს კი როგორც „ხახიტ“ (*خاخيت*). იმავე ავტორთან შემონახულ დაცვის სიგელში იგი ცნობილია როგორც კუჰიტ (*قوحيط* შდრ. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ „კხოეთი“).

ქართული ტრადიციული გადმოცემით კუხოსი, მცხეთოსთან, გარდაბოსთან, კახოსსა და გაჩიოსთან ერთად, ქართლოსის შთამომავალია. ქვეყანა, რომელიც კუხოსს ეკუთვნოდა, „კუხეთის“ სახელითაა ცნობილი. როგორც ბოლოსართი (-ეთი) მიუთითებს, იგი ადგილის აღმნიშვნელი სახელია. თუ ვის ადგილსამყოფელს წარმოადგენდა იგი, კარგადაა ჩანს თვით სახელიდან. „კუხეთი“ ცხადია „კუხ“-ების სამშობლოს აღნიშნავდა. სახელის ფუძის (კუხ) უფრო ვიწრო მნიშვნელობა ჩვენთვის უცნობია. როგორც აკად. ნ. მარი აღნიშნავდა, „ხ-ი“-ზე დაბოლოებული სახელები ქართულ ტომობრივ სახელწოდებებს ახასიათებდა: «Безспорно, что названия на х-и, как Кол-х-и (диалектически — Кого-қ-і, resp. Qolo-қ-і, отсюда названия рек Того-қ-і, т. е. Цорох или Чорох, Өоло-қ-і, т. е. Чолок), Ка-х-и (Кახетия, собственно по-русски следовало бы сказать Кахія), Мес-х-и (Мосо-х-и), Джава-х-и (Тао-х-и) и. т. п., присущи племенам грузинским, понимая термин грузинский в родовом значении»².

¹ ი. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, II, თბ., 1949, გვ. 37.

² Н. Марр, Крещение армян, абхазов и аланов святым Григорием (Арабская версия), СПб, 1905, გვ. 167.

კუხეთის ეტიმოლოგიის ახსნას ცდილობდა ალენიკ (Allen). იგი „კახსა“ და „კუხს“ ეტიმოლოგიურად უკავშირებდა პონტო-ხმელთაშუაზღვეთის ადგილის სახელებს. იგი თავის „ქართველი ხალხის ისტორიაში“ (A History of the Georgian People) წერდა: „ძირი კახი-კუხი საერთოა პონტო-ხმელთაშუაზღვეთის ადგილთა სახელებში. მას შეიძლება რაღაცნაირი ფარდობა ჰქონდეს „კოლხ“-თან, თუმცა უნდა შევნიშნოთ, რომ კოლხი ბერძნული სახელი იყო და ქართულ წყაროებში იგი არასოდეს უხმარიათ „იმიერი“ ქვეყნის აღსანიშნავად. ჩვენ შეგვიძლია ხმელთაშუაზღვეთის ადგილთა ისეთი სახელები, როგორიცაა კალხის (Kalkhis) და ჭალკედონი, შევუდაროთ კავკასიის სატომო სახელებს „კორახი“ და „კერკეტი“¹.

ჩვენს მიზანს არ წარმოადგენს ზემოთ აღნიშნული მოსაზრების, სახელდობრ, ერთი მხრივ, პონტო-ხმელთაშუაზღვეთის სახელებსა და, მეორე მხრივ, „კახ“-სა და „კუხ“-ს შორის ნათესაობისა თუ მსგავსების განხილვა. ჩვენ მხოლოდ გვინდა ყურადღება მივაქციოთ მსგავსი ფუძეებით ნაწარმოებ სახელებს, რომელთაც ერთ ჯგუფში განიხილავს ზემოხსენებული ავტორი.

მართლაც, აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მოსახლე ორი ქართველური ტომის აღმნიშვნელი სახელები, „კახ“-ი და „კუხ“-ი (შესაბამისი ადგილის სახელებით „კახეთ-კუხეთი“), ყურადღებას იმსახურებს არა მარტო სახელთა მაწარმოებელი მსგავსი ძირებით, რაც საერთოა ქართველური ტომების აღმნიშვნელი სახელებისათვის, არამედ იმ ისტორიული მთლიანობით, რომელიც ამ ორ მოსაზღვრე ხალხს ახასიათებდა. კახეთ-კუხეთის ურთიერთობა, მათი არსებობის მთელ მანძილზე, აშკარად ადასტურებს იმ ეთნიკურ სი-ახლოვესა და ნათესაობას, რაც კარგად ჩანს მათი სახელების შედარებისას.

ყოველივე ამის შემდეგ სავსებით მიზანშეწონილად მიგვაჩნია ჩვენთვის საინტერესო სახელში ეთნიკური ზარი დავინახოთ და იგი წარმომავლობით ქართველურ ტომებს დაუკავშიროთ. „კუხეთი“ წარმოადგენდა „კუხ“-ების, ერთ-ერთი ქართული ტომის, ადგილსამყოფელს, რომელიც მკიდრო ურთიერთობაში იყო სხვა ქართულ ტომებთან.

¹ Allen, A History of the Georgian People, London, 1932, გვ. 63.

ქართული საისტორიო გადმოცემით კუხეთი და რუსთავი ერთმანეთთან არიან დაკავშირებული. მათ შორის კავშირ-ურთიერთობა, რა თქმა უნდა, არ შეიძლებოდა შემოფარგლული ყოფილიყო მხოლოდ ადმინისტრაციული დამოკიდებულებით. მათ შორის არსებულმა ეკონომიურმა კავშირმა, ხელისშემწყობმა გეოგრაფიულმა პირობებმა და ამასთანავე ეთნიკურმა და პოლიტიკურმა ელემენტებმა საფუძველი ჩაუყარეს მათ ამგვარ ურთიერთობას, რის შედეგადაც ასეთი ადმინისტრაციული ერთეული მივიღეთ. რუსთავი მხარის მხოლოდ ადმინისტრაციული ცენტრი როდია. იგი მხარის ძლიერი, ეკონომიურად ღონიერი ქალაქია, რომელიც ასეთი უპირატესობის გამო პირველობს ადმინისტრაციულადაც.

ლეონტი მროველის გადმოცემით, კუხოსის წილხვდომილი ქალაქი რუსთავი იყო, ისევე როგორც გარდაბოსისა—ხუნანი, გაჩიოსისა—გაჩიანი და ა. შ. ეთნარქთა შორის ქვეყნის ასეთი დაყოფა საფუძვლად უდევს შემდგომად მომხდარ ადმინისტრაციულ დანაწილებას.

ლეონტი მროველისავე ცნობის მიხედვით საერისთავოებად დაყოფა ფარნავეზის დროსაა მომხდარი: „მაშინ ფარნავეზ უშიშ იქმნა ყოველთა მტერთა თჳსთაგან და მეფე იქმნა ყოველსა ქართლსა და ეგურსა ზედა. და განამრავლნა ყოველნი მკედარნი ქართლოსიანნი, განაწესნა ერისთავნი რვანი და სპასპეტი“¹.

მართალია, ლეონტი მროველი აღნიშნავს, რომ ეს დაყოფა მომხდარა „მიმსგავსებულად სამეუფოსა სპარსთასა“, მაგრამ როგორც საფიქრებელია, ნიადაგი ქვეყნის ასეთი ადმინისტრაციული დაყოფისათვის კარგა ხნის მომზადებული უნდა ყოფილიყო, და იგი (დაყოფა) სხვადასხვა ნიშნის ქვეშ (ეთნიკური, ეკონომიური, გეოგრაფიული) უნდა მომხდარიყო.

ლეონტი მროველის მიხედვით, ქვეყანა რვა საერისთავოდ და ერთ სასპასპეტოდაა დაყოფილი. ესენია: მარგუს, კახეთის, ხუნანის, სამშვილდის, წუნდის, ოძრხის, კლარჯეთის, ეგრისის საერისთავოები და სასპასპეტო, რომელიც შიდა ქართლს მოიცავდა.

ცალკეულ ერისთავს ემორჩილებოდა სპასალარი (სამხედრო საქმეების გამგებელი) და ათასისთავი, იგივე სპარსული ჰაზარაპეტი (სამოქალაქო საქმეების გამგებელი).

¹ ქცა, გვ. 24.

იმავე ავტორის გადმოცემით, „გაგზავნა მეორე კახეთისა ერისთავად, და მისცა არაგვთგან ვიდრე ჰერეთამდე, რომელ არს კახეთი და კუხეთი“¹. როგორც ჩანს, კახეთ-კუხეთი ერთ საერისთავოდაა წარმოდგენილი. ეს, რა თქმა უნდა, შემთხვევით არ უნდა მომხდარიყო და, ცხადია, სწორედ იმ ამბავმა, რომელიც კახეთ-კუხეთის სახელთა ურთიერთობის გამო აღენიშნეთ, გამოიწვია მათი ასეთი აღმინისტრაციული ერთობაც.

თვითონ საერისთავოები უფრო წვრილი ერთეულებისაგან, ხეებისაგან შედგებოდა. მხარის ხევებად დანაწილება საზოგადოების გეოგრაფიული წყობილების ტრადიციებისაგან მომდინარეობს, „ქვეყნის ხევებად დაყოფა გეოგრაფიულ თვისებებზეა დამყარებული და საქართველოს მომეტებული ნაწილისათვის ამიტომ ჩვეულებრივი იყო“². „ხევი“ ივ. ჯავახიშვილის აზრით მიწაწყლის ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინად გვევლინება³, თუმცა ზოგიერთ შემთხვევაში იგივე ტერმინი გეოგრაფიულად ვერ გამოხატავს სხეულს აზრს⁴.

ხეებს, როგორც ცალკეულ ერთეულებს, აღნიშნავენ ადრეული ქართული წყაროები. ევსტათი მცხეთელის მარტვილობაში ვხვდებით გამოთქმას: „მე ვიყავ ქუეყანისა სპარსეთისა, ხევისა არბუკეთისა, ქალაქისა განარაკილისა“⁵. ცხრა ძმა კოლაელთა მარტვილობის მიხედვით, „იყო სოფელი ერთი დიდი მთასა ზედა დიდისა მის მდინარისა, რომელსა ჰრქვან მტყუარი, კეცსა რომელსა ჰრქვან კოლა“⁶. როგორცა ჩანს, ადგილის ასეთი თანმიმდევარი გადმოცემა—ქვეყანა, ხევი, ქალაქი (სოფელი), წყაროების მიხედვით ჩვეულებრივი მოვლენაა და კარგად ასახავს მაშინდელ აღმინისტრაციულ ერთეულებს. ასეთივე დაყოფას ვხვდებით „მოქცევაჲ ქართლისაჲშიც“⁷: „და მოკლეს ნასრა კეცსა მცხეთისასა, სოფელსა ასპინძას“⁷. და ბოლოს, ქვეყნის ხევებად დაყოფის კარგი მაგალითია სომხური უსახელო გეოგრაფია, რომელიც მხარეებს სწორედ ხევების (ფორების) მიხედვით გადმოსცემს. იგი იბერიის პროვინციების გადმოცემისას ხან

1 ქცა, გვ. 24.

2 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 143.

3 იქვე.

4 ეს კარგადაა ჩანს თუნდაც კუხეთის ხევის მაგალითით.

5 გ. პ. საპინინი, საქართველოს სამოთხე, პეტერბურგი, 1882, გვ. 316.

6 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ.

7 ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ხრონიკა, ~~ტფილისი~~ 1890, გვ. 59.

ქართულ სახელს (ხევს) ხმარობს, ხან კი სომხურად თარგმნის. მისი გადმოცემით, იბერიაში სხვა ოლქებთან ერთად შედიოდნენ გორგოვას თუ გოროთის ხევი, თორნის ხევი, ასევე „მანგლიაც ფორი“, „ქვიშა ფორი“, „ბოლნო ფორი“ და ა. შ. მას ქართული „ხევი“ საესებით მართებულად სომხური „ფორით“ აქვს შეცვლილი¹.

კუხეთის მხარე, უფრო სწორად კუხეთის ხევი, ცალკე ერთეულად შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ². კუხეთის ხევი, რომლის ცენტრსაც რუსთავი წარმოადგენდა, კახეთის საერისთავოში შედიოდა. ლეონტი მროველის გადმოცემით, კახეთი და კუხეთი ერთ საერისთავოშია წარმოდგენილი. რომ კუხეთი ამ მხრივ კახეთზეა დამოკიდებული, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ ერისთავი კახეთის ერისთავის სახელს ატარებს („და გაგზავნა მეორე კახეთისა ერისთავად“. საზღვრების ჩამოთვლის შემდეგ კი ნათქვამია, „რომელი არს კახეთი და კუხეთიო“) და არა კახეთ-კუხეთის ერისთავისა.

ლეონტი მროველის ცნობით ქვეყნის საერისთავოებად დაყოფა ფარნავაზ მეფის დროსაა მომხდარი (დაახლ. ძვ. წ. IV ს. ბოლო და III საუკ. დასაწყ.), უფრო ადრე კი ალექსანდრე მაკედონელის დროს რუსთავი ქალაქი ყოფილა. ქართული წყაროების მიხედვით, რუსთავი უშუალოდ კუხეთთანაა დაკავშირებული. იმავე წყაროების მიხედვით, რუსთავი კუხეთის ერთადერთ ეკონომიურ და ადმინისტრაციულ ცენტრად გვევლინება. ამასთანავე, როგორც ჩანს, კუხეთში ადმინისტრაციული ცენტრების ისეთ მონაცვლეობას, როგორც კახეთშია დადასტურებული, ადგილი არა ჰქონია. რუსთავი კუხეთის ცენტრს წარმოადგენდა მისი არსებობის მთელ მანძილზე. რაც შეეხება კახეთ-კუხეთის პოლიტიკური ცენტრების ურთიერთდამოკიდებულებას, ჩანს, რომ რუსთავის მეზობლად კახეთს რამდენიმე ცენტრი გამოუცვლია („ბერ“ იგივე ჩელეთი, ბოჭორმა, უჯარმა)³. კუხეთში კი ასეთ რამეს ვერა ვხედავთ.

ჩვენ არ ვიცით კახეთ-კუხეთის პირვანდელი საერისთავოს ცენტრი რომელი პუნქტი იყო. ის კი ვიცით, რომ, როდესაც მირიან მეფემ რევს საუფლისწულოდ მისცა კახეთი და კუხეთი, „დასუა იგი უჯარმას“. ცხადია, კახეთისა და კუხეთის ერთ საერისთავოდ გაერთიანებისას, რაც ფარნავაზის დროს მომხდარა, რუსთავსა და ლეონტი

¹ Армянская география, СПб, 1877, გვ. 39, 40.

² ს. კაკაბაძე, ძიებანი ქართველთა IV—VII სს. ისტორიის შესახებ, საისტორიო კრებული, II, ტფილისი, 1928, გვ. 55.

³ დ. მუსხელიშვილი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, გვ. 81.

მროველისეულ „კახეთის ქალაქებს“ შორის მკიდრო ეკონომიური კავშირი უნდა ყოფილიყო¹, წინააღმდეგ შემთხვევაში მათი ერთ სა-ერისთავოდ გაერთიანებაც ვერ მოხდებოდა.

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ კუხეთი კახეთის საერისთავოში ცალ-კე ხევის სახით შედიოდა. თვით „ხევის“ შექმნა გარკვეულ საზოგადოებრივ სახეს უნდა დაუკავშირდეს, რადგან სწორედ ადამიანთა საზოგადოებაში მომხდარი ცვლილებების მეშვეობით ვიღებთ ასეთ ერთეულს, როგორც დროის მხრივ წინ უძღვის კლასობრივ საზოგადოებას.

ადმინისტრაციულ ერთეულებში, როგორც წერილობითი წყაროებიდან ჩანს, ყველაზე ფართო ცნებას წარმოადგენდა „ქვეყანა“, რომელიც ხეებისაგან შედგებოდა. ეს უკანასკნელნი კი მოიცავდნენ უფრო პატარა და ამავე დროს მრავალრიცხოვან ერთეულებს ქალაქებისა და გვიანდელი ტერმინი რომ ვიხმაროთ, სოფლების სახით. კლასობრივ საზოგადოებამდელ პერიოდში შემდეგდროინდელი ქალაქებისა და სოფლების ადგილებზე ცალკეულ სამოსახლოებსა ვცვდებით. სწორედ ასეთი გვაროვნული დასახლებული ადგილების შერწყმის შედეგად წარმოიშვა ხევის ერთეულები. სწორედ ასეთ გვაროვნულად დანაწილებულ სახეებად მიგვაჩნია ლეონტი მროველის მცხეთოსის, გარდაბოსის, კახოსის, კუხოსისა და გაჩიოსის წილხედომილი ადგილებიც. ამ დროს ხეებად გაერთიანება გვაროვნული საზოგადოების პირობებში უკვე მომხდარია. უფრო გვიან კი იქმნება პირობები ქვეყნის ადმინისტრაციულად მოწყობისათვის. ოღონდ უკვე კლასობრივი საზოგადოების სფეროში. სწორედ ძვ. წ. IV ს-ში (რა თქმა უნდა მხოლოდ წერილობითი მონაცემების მიხედვით) ალექსანდრე მაკედონელთან (ქართული ქალაქების რიგი) და ფარნავაზთან (ადმინისტრაციული დაყოფა) დაკავშირებით, ვხვდებით კლასობრიობის უტყუარ ნიშნებს. ახალ კლასობრივ პირობებში მომხდარი ადმინისტრაციული დაყოფა ფორმდება ადრეული ტრადიციების შესაბამისად ისე, რომ შემორჩათ ძველი გვაროვნულ-ეთნიკური სახელები (კახოს—კახეთი, კუხოს—კუხეთი და ა. შ.).

ასეთი მცირეოდენი გადახვევა იმისათვის დაგვჭირდა, რომ წარმოგვედგინა თვით „ხევის“ არსი, გაგვერკვია, თუ რამდენად ეთანხმება და მიუღდება იგი კუხეთის მხარეს. საკვლევი, თუ რა

¹ დ. მ. უ. ს. ხ. ე. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი. კახეთის იმ ქალაქებში, რომლებიც მაკედონელს თითქმის დახვედრია აქ, ივრის ხეობის უძველეს პოლიტიკურ ცენტრებსა გულისხმობს. იქვე, 81.

პირობებმა შეუწყო ხელი რუსთავს, რომ იგი მხარის ცენტრად გადა-
ქცეულიყო და, შესაბამისად, რამ წარმოშვა აქ ქალაქი და როგორ
უნდა წარმოვიდგინოთ მისი უძველესი სამოსახლოები, რომლებიც
გაერთიანებული ხევის ერთეულში დასახლებული პუნქტების პირ-
ველ სახეებად უნდა მივიჩნიოთ. ყოველივე ეს თეზისების სახით ასე
შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

1. ხევის (კუხეთის) უძველესი ლოკალური სამოსახლო ცენტ-
რები.

2. ცალკეული გვაროვნული სამოსახლოების გაერთიანება-კონ-
სოლიდაცია, რის შედეგადაც ვიღებთ ხევის ერთეულს.

3. სხვადასხვა ხელშემწყობი პირობების წყალობით ხევის ერ-
თეულში მოწინავე როლს ასრულებს ერთ-ერთი ლოკალური და-
სახლებული პუნქტი, რომელიც უფრო გვიან რუსთავის სახელითაა
ცნობილი.

4. იმავე ხელშემწყობმა პირობებმა, რომლებმაც რუსთავი მხა-
რის ცენტრად აქცია, ხელი შეუწყო რუსთავის გაქალაქებას. კლა-
სობრივი საზოგადოების პირობებში ქალაქი რუსთავი ხდება აღმი-
ნისტრაციული ერთეულის ცენტრი. რუსთავი თავისი არსებობის
მთელ მანძილზე კუხეთის ცენტრია.

ასეთი თანამიმდევრობით წარმოგვიდგება ჩვენთვის საინტე-
რესო საკითხი და ასეთივე თანამიმდევრობით ვეცდებით თეზისების
გამლასა და განხილვას. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ წერილობითი
წყაროები ნეტად ძუნწ ცნობებს გვაწვდიან აღნიშნული საკითხების
გასაშუქებლად, არქეოლოგიურადაც ეს რაიონი, გარდა თვით ქა-
ლაქისა, შეუსწავლელია. ამიტომ თეზისებში მოცემული საკითხები
უწინაესოდ სადაზვერვო არქეოლოგიური მასალის მიხედვითა გვაქვს
განხილული. რადგან ჩვენ, უპირველეს ყოვლისა, გვაინტერესებს
თვით ქალაქი რუსთავი, მისი აღმინისტრაციულ ერთეულთან დამო-
კიდებულება, მისი პირვანდელი სახის წარმოდგენა, ამიტომ უშუ-
ალოდ რუსთავის მიმდგომი მხარის განხილვით დავკმაყოფილდებით
და არქეოლოგიურად არ განვიხილავთ მთლიანად კუხეთს იმ საზ-
ღვრებში, რომელთა შესახებაც ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი.

პირველ რიგში მოკლედ უნდა შევჩერდეთ რუსთავის მიდამო-
ებში არსებულ უძველეს ნამოსახლარ ადგილებზე, რომლებიც ცალ-

კეული ლოკალური სამოსახლო გორების სახით გვხვდება¹. მათი ზედაპირული შესწავლა აუცილებელია, რადგან ეს წარმოდგენას გვიქმნის რუსთავის მიდამოების უძველესი სახის შესახებ და შესაძლებლობა გვეძლევა დავადგინოთ თუნდაც სავარაუდებელი თარიღი აქ მოსახლეობის გაჩენისა. ამ საკითხის შესწავლის აუცილებლობა იმ აზრითაცაა გამართლებული, რომ საჭიროა წარმოვიდგინოთ საზოგადოების განვითარების საფეხურები ჩვენთვის საინტერესო რაიონში, რაც ცალკეული დასახლებული ადგილების მცხოვრებთა ყოფითაა ასახსნელი.

როდესაც საქმე ეხება რომელიმე ნაქალაქარის შესწავლას, იგი გარკვეული პერიოდისათვის არ შეიძლება მოწყვეტილად განვიხილოთ, რადგან ამა თუ იმ პუნქტში დასახლების ქალაქური ელემენტების წარმოშობას პროცესების მთელი რიგი უძღვის წინ, რის გათვალისწინებაც აუცილებლად საჭიროა.

ფეოდალური ხანის ამიერკავკასიის ქალაქების შესწავლიდან კარგად ჩანს, რომ იმ დროის ქალაქები უფრო ადრეული ეპოქის ფენებს შეიცავენ. ჩვენთვის უცნობია ისეთი ფეოდალური ქალაქი, რომელიც ფეოდალურ ხანაში იყოს წარმოშობილი და ადრეულ ფენებს არ შეიცავდეს. ამ მხრივ შეიძლება თავი შევიკავოთ რამდენიმე ქართული ქალაქის მიმართ და ისიც იმიტომ, რომ არქეოლოგიურად ისინი სრულიად არ არიან შესწავლილნი. ქართული წერილობითი ცნობების მიხედვითაც, ქართული ქალაქების უმრავლესობა წინაფეოდალურ ხანაშია წარმოქმნილი. დღესდღეობით ცნობილია, რომ ქალაქების უმრავლესობა არსებობას იწყებს (რა თქმა უნდა, როგორც პირვანდელი სამოსახლო) ენეოლითის დროიდან (III ათასწლეული). ეს გარემოება კარგად დასტურდება ამიერკავკასიის მთელ ტერიტორიაზე. ენეოლითით დათარიღებული ქვედა ფენები წარმოდგენილია ისეთ ცნობილ ქალაქებში, როგორიცაა: თბილისი, ღმანისი, ღვინი, გარნი, ხუნანი, ურბნისი და სხვ².

როგორც ამ უკანასკნელი გამოკვლევებიდან ირკვევა, პირვანდელი სამოსახლოები იმდენად სპეციფიკურ გარემოებაში იშვებო-

1. უძველეს ნამოსახლარ გორებზე მსჯელობისას ეხელმძღვანელობთ პროფ. ნ. ბერაქნიშვილის მოსაზრებებით, რომლებიც გამოთქმული აქვს ჩვენთან სემინარული მუშაობის დროს.

2. დ. ჯორიძე, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1955, გვ. 6—75; Б. А. К у ф т и в, Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит, მუზეუმის მოამბე, XIII-B, 1944, გვ. 124; Б. А р а к е л я н, Гарни, I, Ереван, გვ. 22; გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ურბნისის ნაქალაქარში, „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1956, № 1, გვ. 31.

და „ხოლმე, რომ ისინი დღეისათვის ადვილად საცნაურნი არიან ერთი შეხედვითაც კი. საქმე ისაა, რომ ადამიანი საცხოვრებლად ირჩევდა ისეთ ადგილს, რომელიც, ჯერ ერთი, ახლოს იქნებოდა წყალთან და, მეორეც, თავდაცვის უკეთ მოწყობისათვის—უნდა ყოფილიყო ჰაღლობი ადგილი. ამდენად უძველესი ნამოსახლარები გვხვდება უმთავრესად გორებზე, ბორცვებსა და მდინარისპირა კონცხებზე. ნამოსახლარი გორები ხშირად ადამიანთა უწყვეტი ცხოვრების მანიშნებელი არიან და შესაბამისად სხვადასხვა არქეოლოგიურ ფენებს შეიცავენ. ნამოსახლარი გორები ნაცრადქცეული ფენებით ქართულ ტოპონიმიკაში სპეციალური სახელითაც აღინიშნება, რომელიც კარგად გამოხატავს უძველესი ნამოსახლარის რაობას, ესაა „ნაცარგორა“. რომ იგი მხოლოდ ადგილობრივობის მაჩვენებელი არაა, კარგადაა ჩანს სხვა არაქართული სახელიდანაც, რომელსაც ხმარობდნენ იმავე მნიშვნელობით საქართველოს მეზობელ ადგილებში. ესაა თურქული „ქიულ-თეფე“ (ნაცარგორა).

უძველესი ნამოსახლარი გორები სხვადასხვა ენაში სპეციალური ტერმინითაცაა ცნობილი. კერძოდ, ამიერკავკასიაში და წინა აზიაში რამდენიმე ასეთი სახელი იხმარებოდა. ქართულში იგი აღინიშნება „გორის“ სახელით (ლომთა გორა, ჩხიკვათა გორა, კუს გორა, ბეჟიტანთა გორა, ხიზანანთა გორა და სხვ. პირველი რიგის სახელებში გორაზე მოსახლე გვარის ტოტემის სახელსა ვხვდებით, მეორეში კი რომელიმე გვარის გორის სახელს). თურქულ სამყაროში ნამოსახლარი გორები „თეფეს“ სახელითაა ცნობილი (გავისენოთ-ცნობილი არქეოლოგიური ძეგლები: თეფე-გავრა, თეფე-სიალკი. ბეიუქ-თეფე). სომხურში ანალოგიური ტერმინია „ბლური“ (შრეშ-ბლური, კარმირ-ბლური). არაბულ ენაშიცაა შემონახული ისეთი სპეციალური ტერმინი, რომელიც ქართული „გორის“ და თურქული „თეფეს“ შესატყვისია. ესაა „თელ“ (تل). ეს უკანასკნელი ტერმინიც ძლიერ პოპულარულია და ექვს გარეშეა, რომ იგი უძველესი ნამოსახლო გორის აღმნიშვნელი სახელია. დღესაც ცნობილია რამდენიმე ქალაქი ასეთი სახელით: თელ-ავივი (ისრაელის დედაქალაქი), თელ-ამარნა და სხვ. არაბ გეოგრაფ იაკუთს ასეთი ტერმინით ერთ-ერთი ცნობილი ქართული ქალაქიც აქვს აღნიშნული. იგი ქალაქ ზუნანის შესახებ წერს, რომ მაღალ „თელ“-ზეა (ბორცვზე) გაშენებულიო.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ გასაკვირი აღარაა, რომ თითქმის ყველა ძველი ქალაქი მაღლობ ადგილზე ყოფილა გაშენებული. რადგან ვიცით გარეგანი სახე უძველესი ნამოსახლარი ადგილებისა

(გორებისა), შეგვიძლია საჭიროების შემთხვევაში მოვძებნოთ ისინი და შევისწავლოთ. თუ საქმე გვაქვს ქალაქთან, უნდა მოვძებნოთ მისი უძველესი ნამოსახლარი გორა, სადაც მისი დასახლების პირვანდელ სახეს მივაგნებთ და საშუალება მოგვეცემა ქალაქის ცხოვრების რამდენადმე უწყვეტი სურათი წარმოვიდგინოთ ჯერ კიდევ გვაროვნული დასახლებიდან მოყოლებული.

ამდენად გასარკვევი გვაქვს: სად იყო უძველესი ნამოსახლარები რუსთავის მიდამოებში და სად იყო თვით რუსთავის უძველესი ნამოსახლო ადგილი, რომლის ბაზაზედაც შემდგომ ქალაქი წარმოიშვა?

როგორც ვნახავთ, რუსთავის რაიონში რამდენიმე ასეთი ნამოსახლარია დადასტურებული. ისინი უმთავრესად მტკვრისპირის ზოლში არიან მოქცეულნი, რაც ამ ადგილებში ადამიანთათვის საჭირო ბუნებრივი პირობების არსებობითაა ასახსნელი (წყალთან სიახლოვე, მაღლობები).

ძლიერი სამოსახლოს შთაბეჭდილებას სტოვებს დღევანდელი რუსთავიდან ჩრდილოეთით 2 კმ-ზე, მტკვრის მარცხენა ნაპირას მდებარე ძეგლი, რომელსაც, იმ მთის მიხედვით, რომელზედაც იგი მდებარეობს, ჩათმის სახელით მოვიხსენიებთ. ნამოსახლარი ჩათმის მთის უკიდურეს დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს, მტკვრის ნაპირის მაღალ კონცხზე. მდინარის პირას კონცხის ერთი ნაწილი ჩამოჭრილია (თბილის-ბაქოს რკინიგზის გაყვანისას). ძეგლის გარეგანი ნიშნები ექვსა ბადებდა, რომ იგი საუკეთესო ადგილი იქნებოდა ადამიანთა დასახლებისათვის. ჩათმის ნამოსახლარს ერთგვარი ჩამკეტი ადგილი უჭირავს რუსთავსა და დღევანდელ გარე კახეთს შორის (მის შესახებ IV თავშიც გვექნება საუბარი).

ჩათმის ნამოსახლარი მეტად მდიდარია კულტურული ნაშთებით. აქ არქეოლოგიური მასალა წარმოდგენილია კერამიკისა და ლითონის საგანთა ნაშთების სახით. ბევრგან გვხვდებოდა ნახშირისა და ნაცრის ფენებიც და, რაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია, ალიზის აგურებიანი ნაგებობების ნაშთები.

მართალია, მხოლოდ ზედაპირული მასალა არ კმარა ძეგლის ხნოვანების ზუსტად დადგენისათვის, მაგრამ ირკვევა, რომ იგი ბრინჯაოს ხანაში მაინც უკვე დასახლებული ყოფილა. კერამიკაში კარგად გამოირჩევა სხვადასხვა არქეოლოგიური პერიოდების კუთვნილი ნაწარმი.

გვიანბრინჯაოს ხანას უნდა მიეკუთვნოს შავად გამომწვარი და გაპრიალებული ქურქლის ფრაგმენტები, რომელთა აღნიშნული

ეპოქისადმი მიკუთვნება ექვს არ იწვევს როგორც ნაწარმის გამოწვევის ტექნიკის მიხედვით, ისე ფერთა და კეცის დამუშავებით. განსაკუთრებით აღსანიშნავია რამდენიმე შავპრიალა ფრაგმენტი, თხელკედლიანი, ფაქიზად ნამუშევარი, ვარდისფერი სარჩულით¹.

გვხვდება აგრეთვე ნაცრისფრად და აგურისფრად გამომწვარი კერამიკული ნაწარმიც. ზოგი მათგანი უხეში ნამუშევარია, კეცი მსხვილ მინარევებს შეიცავს. ჭურჭლის ნატეხებში შეიძლება გამოვიცნოთ ქოთნები, ჯამები და ღოჭები. რადგანაც უმთავრესად ჩვენ ხელთაა პატარ-პატარა ნატეხები, ამიტომ მთლიანად ნაწარმის ფორმის წარმოდგენა გვიჭირს, ცალკეული დეტალების მხრივ კი ჩათმის კერამიკული ნაწარმი როგორც ფორმით, ისე დამუშავების ხერხებით, ანალოგიებს პოულობს სამთავროს, თბილისის, რუსთავის, თრიალეთის და სხვა გვიანბრინჯაოს დროის კერამიკასთან.

ჩათმის ნამოსახლარზე განსაკუთრებით კარგადაა წარმოდგენილი მოჭიქული კერამიკა. კეცის ჭიქურით შემკობის ხერხები მრავალფეროვანია. აქაურ მოჭიქულ კერამიკას ბევრი საერთო აქვს რუსთავის, თბილისის, დმანისის და საერთოდ განვითარებული ფეოდალური ხანის მოჭიქულ კერამიკასთან. მათი მსგავსება არა მარტო ფორმის მიხედვით ირკვევა, არამედ იმიტაც, რომ მათ საერთო აქვთ ჭიქურის ფერები, მხატვრული სახეები და ჭურჭლის ზომები.

ჩვენი ძეგლი განსაკუთრებით იმიტაა საყურადღებო, რომ აქ დამოწმებულია ალიზის დიდი აგურებით ნაგები და შემდეგში რაღაც გარემოების გამო დანგრეული კედლის ფრაგმენტი. ალიზის აგურები კარგად ჩანს მტკვრისპირა მაღალ ფლატეზე, რომელიც შესანიშნავ სტრატოგრაფიულ ჭრილს იძლევა. აქვეა დადასტურებული ნაცრისა და ნახშირის ფენებიც. ყოველივე ეს, და აგრეთვე აქ ნაპოვნი რკინის ნივთები (ზოგი მათგანი უფორმო იყო), სქელკედლიანი და ცეცხლგამძლე კერამიკული ჭურჭლის ნატეხები გვაფიქრებინებენ, რომ აქ შეიძლება რაიმე საწარმოც ყოფილიყო. აღსანიშნავია ერთი პატარა ზომის რკინის ბრტყელი ნივთი, რომლის ერთი ბოლო წვერით ბოლოვდება, მეორე კი მომრგვალებულია, ალბათ, ზონარის გასაყრელად (ტაბ. II, 2). ჩვენი აზრით, აღნიშნული საგნით შეიძლებოდა ჭურჭლის ზედაპირის მოსწორება, აფხეკა და ზედ ორ-

¹ ჩათმის შავპრიალა ზედაპირიან კერამიკას რამდენიმე ორნამენტული სახე აქვს. გვხვდება ტალღოვანი სახეები—ამოკაწრის საშუალებით მიღებული, ასევე ნახევლერი წერტილებით შედგენილი მოკლე სახეები, რომლებიც ირგვლივ მიუყვება ჭურჭელს. ასეთი ორნამენტი ძლიერაა გავრცელებული სამთავროში, ზოგელში და სხვ.

ნამენტების გამოყვანა, ე. ი. შეიძლება ეს საგანი საწარმოო იარაღიც იყოს.

ერთი სიტყვით, ძეგლი ზედაპირული არქეოლოგიური მასალის მიხედვითაც კი მეტად საინტერესოდ გამოიყურება. ინტერესი მისი შესწავლისადმი იმითაც ძლიერდება, რომ აქ აღრეული პერიოდებიცაა წარმოდგენილი და ამავე დროს იგი ფეოდალურ ხანაში მნიშვნელოვანი პუნქტი უნდა ყოფილიყო, რომელიც უშუალოდ რუსთავს ეკვროდა.

ჩათმის ნამოსახლარის ქვედა ფენებს უნდა უკავშირდებოდეს მის მახლობლად მდებარე ყორღანული სამარხები. (ყორღანები დღევანდელი ქრისტიანული სასაფლაოს ტერიტორიაზეა დამოწმებული). ისინი პატარა ზომისანი არიან, ისე, რომ მიწის ზედაპირს მცირედით არიან ამოცილებული. ზოგ ადგილას კი ეტყობა მხოლოდ ნაყორღანალი წრეები, რომლებიც ქვა-ლორღითაა მოფენილი. საერთოდ აღწერულ ყორღანულ სამარხებს ეტყობა, რომ მიწაყრილი ქვებთან იქნებოდა არეული. შეიძლება ითქვას, რომ ეს ყორღანები ჩათმის აღრეულ ნამოსახლარს უკავშირდება და გარკვეულ დროს მის სამაროვანს წარმოადგენდა.

უფრო დიდი ყორღანებია ცნობილი ჩათმის პირდაპირ მტკვრის მარჯვენა ნაპირას რუსთავ-თბილისის საავტომობილო გზის მარცხენა მხარეზე.

რუსთავის მიდამოებში ზოგ ადგილას ცნობილია მხოლოდ სამაროვანი და თვით ნამოსახლო ადგილი კი უცნობია. ასეთია, მაგალითად, თაზაქენდის ყორღანული სამარხები. სოფელი თაზაქენდი რუსთავის სამხრეთით მდებარეობს. დღეს იგი უკვე ქალაქის განაპირა უბანს წარმოადგენს. სოფლის ცენტრში პატარა ყორღანული სამარხებია დადასტურებული. ისინი განლაგებული არიან არხის მარჯვენა ნაპირზე ფერმის მახლობლად. ყორღანები ისეთივე სიდიდისანი არიან, როგორც ჩათმის ყორღანები. ყორღანთა რიცხვი ათს აღემატება. მათი მიწაყრილები მიწის ზედაპირს სულ მცირედით არიან აცილებული ისე, რომ შორიდან მათი შემჩნევა შეუძლებელია. სავარაუდებელია, რომ ყორღანთა რიცხვი გაცილებით მეტი იყო, მაგრამ აქ მჭიდრო დასახლების გამო მათი გარკვეული ნაწილი განადგურდა.

არქეოლოგიურად საინტერესოა ვიწრო ზოლი თაზაქენდის სამხრეთით ყარაიამდე (დღევანდელი გარდაბნის სარაიონო ცენტრი), განსაკუთრებით კი სოფ. ბერლიქიდან მიხაილოვკამდე. სოფ. მდ. ჩაილთკის დღევანდელი „ჩუხების სასაფლაო“ უძველესი დასახლებული გორის შესანიშნავ მაგალითს წარმოადგენს. ეს არის საკ-

მაოდ მოზრდილი, თავგადაკვეთილი ბორცვი. მიუხედავად მისი შესწავლის მიმზიდველობისა და ინტერესისა, იგი არქეოლოგიური გათხრებისათვის ძლიერაა დაზიანებული და მისი შესწავლისათვის მხოლოდ და მხოლოდ მრავალრიცხოვანი ზედაპირული მასალა თუა გამოსადეგი¹.

ბორცვის ზედაპირი სავსეა კულტურული ნაშთებით (ბეგრია, კერამიკა, ქვის იარაღები, ობსიდიანი).

ზედაპირული მასალით ირკვევა, რომ იგი გვიანბრინჯაოს ხანიდან დაწყებული სამოსახლო ადგილს წარმოადგენდა. ეს უკანასკნელი (გვიანბრინჯაოს ხანა) არქეოლოგიური მასალის უდიდეს უმრავლესობას მოიცავს. გადაწყვეტით თქმა იმისა, თუ როდემდე გრძელდებოდა აქ ცხოვრება, ძნელია. ერთი კი ცხადია, რომ აქ ადრე- და შუაფეოდალური ხანის კერამიკა სულ არ არის წარმოდგენილი.

კერამიკა უმთავრესად წარმოდგენილია შავპრიალა, ნაცრისფრად და ორიოდეც აგურისფრად გამომწვარი ფრაგმენტებით. როგორც კურკლის ფორმის მიხედვით, ისე თიხის გამოწვისა და დეშეშვების ტექნიკითა და ორნამენტული სახეებით, ისინი ზოგადად გვიანბრინჯაოს ხანას მიეკუთვნებიან. ფრაგმენტების მიხედვით შეიძლება გამოვიცნოთ ქოთნები, ჯამები და სასმისები. სასმისის ერთი ფრაგმენტი ზედმიწევნითა ჰგავს რუსთავში აღმოჩენილ გვიანბრინჯაოს ხანის სასმისს. იგი ემსგავსება ასევე თბილისის გვიანბრინჯაოს ხანის მასალებში დაცულ სასმისებს². განსაკუთრებით საყურადღებოა წაბლისფრად და მონაცრისფრად გამომწვარი ორი ფრაგმენტი, რომლებიც ორი სხვადასხვა ჯამის ნაწილებს წარმოადგენენ. ჯამებს პირთან ყურები ჰქონია მიძერწილი. როგორცა ჩანს, ჯამს ყურები ორ მოპირდაპირე მხარეზე ექნებოდა მიბმული. ჯამის ყური პირზე მიძერწილ პორიზონტალურ შვერილს წარმოადგენს, რომელსაც ვერტიკალური ხვრელი აქვს (ტაბ. II, 4). ხსენებული ფრაგმენტები შიგნიდან და გარედან შემკულია ხაზოვანი ორნამენტით. კურკლის ზედაპირზე დაწოლით ტალღური ხაზებია გამოყვანილი. მსგავსივე ყურებიანი კურკლებია ჩვენთვის ცნობილი ხუნანის ნაქალა-

1 ბორცვი დაფარულია გვიანდელი სამარხებით. საფლავების თხრისას ნამოსახლარის ინვენტარი იფანტებოდა მის ზედაპირზე. მკიდრად განლაგებული საფლავების გამო შეუძლებელია მისი არქეოლოგიური შესწავლა. იგი ჩვენამდე დაზვერილი და წინასწარულად აღწერილია დაზვერვითი ექსპედიციის მიერ 1950 წ. (ნ. ბერძენიშვილი, გ. ლომთათიძე...).

2 დ. ქოჩიძე, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, ტაბ. XX, XXI.

ქარიდან (კალა-ბოზის ბორცვზე, აღსტათის რაიონი)¹ და კარმირ-ბლურიდან².

მიხაილოვკის გორაზეა ნაპოვნი შავად გამომწვარი ჯამების ფრაგმენტები (ტაბ. II, 3), რომელთა სინქრონული მასალა კარგადაა ცნობილი თბილისიდან, სამთავროდან, თრიალეთიდან, დვანიდან და სხვა. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ აქაური კერამიკა დიდ მსგავსებას იჩენს. როგორც ზემოთ დასახელებულ პუნქტებში, ისე საქართველოს სხვა რაიონებში აღმოჩენილ გვიანბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანის კერამიკასთან.

ამასთანავე უნდა შევნიშნოთ, რომ მტკვრის პირის ერთი მონაკვეთისათვის (ჩათმა, რუსთავი, მიხაილოვკა, ყიფჯაღა, კალა-ბოზი) ცნობილია ერთი ჯურის კერამიკული ნაწარმიც, რომელიც მსხვილმარცვლოვან მინარევებს შეიცავს და მაინცდამაინც კარგად ვერაა დამუშავებული. ასეთი კერამიკა კარგად ახასიათებს ხსენებული რაიონის ერთ სპეციფიკურ მხარეს, რაც მას განასხვავებს სხვა რაიონებისაგან. ამასთანავე იგი მიუთითებს აღნიშნული პუნქტების კულტურულ ერთიანობაზეც.

მიხაილოვკის ბორცვზე ძალიან დიდი რაოდენობითაა დადასტურებული სხვადასხვა ზომის ქვის ხელსაფქვავის არქაული ტიპები. ზოგი მათგანი ზომით საკმაოდ დიდია. აქვე უნდა შევნიშნოთ რიყის ქვისაგან გამოთლილი ბრტყელი იარაღები, რომელთაც შუაში ორივე მხარეს ნაპირები ხელოვნურად აქვთ ამოტეხილი ხელის მოსაკიდებლად. იარაღის ერთი პირი დარტყმებით გამახვილებული და გაბრტყელებულია. ფორმით ისინი არქაულ ხელნაჯახებს მოგვაგონებენ, მაგრამ საოცარია, რომ მათ დარტყმის და საერთოდ ხმარების ნიშნები არ ემჩნევათ. მათი დანიშნულება ჩვენთვის ჯერჯერობით უცნობია (ტაბ. II, 1).

ბორცვის ირგვლივ სხვადასხვა დროს აღმოჩენილი ნივთების მიხედვით ირკვევა, რომ აქვე ახლოს სამაროვანი უნდა ყოფილიყო. ადგილობრივ მცხოვრებთა გადმოცემით ჩნდებოდა ხოლმე სხვადასხვა საბრძოლო თუ სამეურნეო ნივთები. ამის ნივთიერ დადასტურებას წარმოადგენს ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცული ბრინჯაოს მახვილის ნატეხი (1941 წ. № 453 გ), რომელიც ყარაიაზიდანაა შემოსული. მახვილი ძლიერაა

¹ მასალა მოპოვებულია ჩვენ მიერ და ინახება რუსთავის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

² А. А. Мартиросян, Раскопки в Головяно, Ереван, 1954, таб. XXI-

დაზიანებული, საერთო იერით ძალიან მოგვაგონებს აღმ. საქართველოში გვიანბრინჯაოს ხანაში გავრცელებულ მახვილებს. აღსანიშნავია ასევე, რომ მახვილთან ერთად თიხის ქურქელიც ყოფილა აღმოჩენილი, რომელსაც მუზეუმამდე არ მოუღწევია.

ყოველივე აღნიშნულის მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ ხსენებული ბორცვი ძლიერ დასახლებულ პუნქტს წარმოადგენდა. მართალია, გვიანბრინჯაოს ხანაზე ადრეული კულტურა აქ არაა დადასტურებული, მაგრამ აღნიშნულ ხანაში მაინც იგი საერთო განვითარების დონეს არ ჩამორჩება და მეზობლების მაღალ კულტურას ეხმაურება.

მთელი ზოლი დღევანდელი შიხაილოვკიდან (ყარაიაზი) რუსთავამდე ბრინჯაოს ხანაში უკვე დასახლებული ჩანს. ამაზე მიუთითებს ის ყორღანული სამარხებიც, რომლებითაც მოფენილია ეს ადგილები. რუსთავის სამხრეთით თაზაქენდის შემდეგ ყორღანული ველა-გადაჭიმული სოფელ ბერლიქსა და ყარაიაზს შორის. ყორღანული ველი 3 კმ-ზეა გადაჭიმული რუსთავ-გარდაბნის შარაგზის მარცხენა მხარეს. ხსენებული ველის სიგანე გაცილებით მცირეა. ყორღანები ზოგ ადგილას სამ რიგად მიიმართება, ზოგან კი რიგების სისწორე არეულია. ყორღანული ველის გარკვეული ნაწილი ხენის შედეგად დაზიანებულია. დღევანდელი სოფელი ბერლიქიც ნაწილობრივ ყორღანულ ველზეა გაშენებული. თვით სოფელში, იქ, სადაც ყორღანული ველი მთავრდება, დიდი ყორღანია ამართული. იგი ზომით დაახლოებით სამგორის ყორღანის ტოლია. მასზე დღეს ჰუსლიმური სასაფლაოა გაშენებული. ყორღანის წვერზე ძაბრისებურადაა ჩაწეული. მიწაყრილის ქვეშ მოქცეული სამარხი ჩანგრეულა და თანაც არც ისე დიდი ხნის წინ. ამაზე მიუთითებს ის გარემოება, რომ სამარხის ჩანგრევის შემდეგ ყორღანის წვერზე მდგარი საფლავის ქვები (მუსლიმური სამარხების საფლავის ქვები ვერტიკალურადაა აღმართული) ზოგი გვერდზე გადაწეულა და ზოგიც წაქცეულა. თვით საფლავის ქვები კი არც თუ ისე ძველია.

ჩვენ მიერ დამოწმებულ ყორღანულ ველზე ყორღანები სხვა-ლასხვა ზომისანი არიან. მათი ზომების მიხედვით ცალკეული ჯგუფების გამოყოფაც შეიძლება. გარეგანი ნიშნების მიხედვით ყორღანები შეიძლება ოთხ ჯგუფად დავალაგოთ:

1. ყორღანული სამარხები, რომლებიც მიწის ზედაპირიდან 0,5 მ არიან აცილებული. ფუძის დიამეტრი 10 მ-დეა.

2. ამ ჯგუფში შემავალი ყორღანული სამარხები მიწის ზედაპირიდან 0,5 მ-დან 1 მ-დე არიან აცილებული. ფუძის დიამეტრი მერყეობს 15—20 მ შორის.

3. ყორღანები, რომელთა სიმაღლეც 2 მ-ია, ფუძის დიამეტრი კი 20 მ. ასეთი ზომის ყორღანები მხოლოდ ორთოდება დადასტურებული. ისინი დიდი ზომის ყორღანთან ახლოს მდებარეობენ.

4. ამ ჯგუფში ის ერთადერთი დიდი ყორღანი უნდა შევიდეს, რომელიც დღევანდელ სოფ. ბერლიქში მდებარეობს, მისი სიმაღლე 5 მ-დეა.

მესამე და მეოთხე ტიპის ყორღანები, როგორც აღნიშნულიც იყო, მხოლოდ რამდენიმე ცალია, პირველი და მეორე კი ქარბადა წარმოდგენილი. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ დადასტურებულია ასევე მიწაყრილმოხსნილი ყორღანები, რომლებიც შორიდან არ შეინიშნებიან. მათი შემჩნევა მხოლოდ ქვა-ღორღიანი წრით შეიძლება. ყორღანთა მიწაყრილი, როგორც ჩანს, ქვა-ღორღთანაა არეული. მათი უმრავლესობა გაუძარცვავია.

ყორღანული ველი ყორღანთა ცალკეული რიგებისაგან შედგება და სამსრუთიდან ჩრდილოეთისაკენ მიიმართება.

რაზე შეიძლება მიუთითებდეს ერთ ყორღანულ ველზე ყორღანების მეტ-ნაკლები სიდიდე? რითი შეიძლება მისი ახსნა? ასეთი კითხვები აუცილებლად იბადება ყორღანული ველის ზერელე შესწავლის დროსაც კი. ჩვენ მის ასახსნელად ორი ვარაუდით შეიძლება დავუშვათ. ერთი, რომ სხვადასხვა ზომის ყორღანული სამარხები შეიძლება ახასიათებდეს სხვადასხვა არქეოლოგიურ ეპოქებს. ყორღანთა გარეგანი სხვაობა შეიძლება გამოწვეული ყოფილიყო დაკრძალვის წესის სხვადასხვაობით. და მეორე, იგი შეიძლება გამოეწვია გვარში მომხდარ ერთგვარ დიფერენციაციას. მსჯელობა მათ შესახებ გათხრების გარეშე შეუძლებელია და ამიტომ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ, ერთი კი ცხადია, რომ ყორღანული ველი ერთი გვარის სამაროვანს წარმოადგენდა, სადაც თაობიდან თაობამდე უნდა მომხდარიყო გვარის წევრების დაკრძალვა. მაგრამ კონკრეტულად ვის ეკუთვნოდა ეს სამაროვანი—პასუხის გაცემა ჯერჯერობით ძნელია, რადგან აქ ახლოს დასახლების კვალი არაა მიგნებული. აქედან ჩვენთვის კარგად ცნობილი მიხაილოვკის გორა 3-4 კმ-ითაა დაცილებული; ყორღანული ველი მისი სამაროვანი ვერ იქნებოდა. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მისი სამაროვანი მის მახლობლადვეა სავარაუდებელი. ყორღანულ ველზე, ალბათ, იკრძალებოდნენ დღევანდელი გარდაბნის (ყარაია) ზეგანზე მცხოვრებნი. როგორც უკვე

აღნიშნეთ, ყორღანული ველის ერთი ბოლო სოფ. ბერლიქშია, მეორე კი მთავრდება იქ, სადაც პატარა შეღმართის შემდეგ დღევანდელი რაიონული ცენტრი გარდაბანია გაშენებული. ადგილი, სადაც იგი მდებარეობს, ზეგანს წარმოადგენს. ზეგანი თავისი შემალელებული მდებარეობით აშკარადაა გამოსარჩევი იმ ვაკისაგან, რომელიც კარგა დიდ მანძილზეა გადაშლილი რუსთავის სამხრეთით. მასზეა გაშენებული დღევანდელი გარდაბანი (ყარაია) და ჩვენთვის ნაცნობი მიხაილოვკა. სწორედ ამ ზეგნის მხარეს გვეგულება იმ ხალხთა ადგილსამყოფელიც, ვისაც ყორღანული ველი ეკუთვნოდა. სამწუხაროდ, დღეს ამ ადგილზე მკიდრო დასახლების გამო დაზვერვების ჩატარება გაძნელებულია.

რაც შეეხება ყორღანული ველის დათარიღებას, ეს რა თქმა უნდა, გათხრამდე ძნელ საქმეს წარმოადგენს, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ საერთოდ ყორღანული სამარხების არსებობის შესაძლებლობას ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში, მაშინ შესაძლებელი გახდება მიახლოებით მაინც მოიხაზოს მათი თარიღი. ჩვენში ყველაზე ადრეული ყორღანული სამარხები ენეოლითისა და ადრებრინჯაოს ხანიდანაა ცნობილი. ყორღანული სამარხები კარგადაა ცნობილი შუაბრინჯაოს ხანაში. მათი არსებობის ზედა ზღვრად შეიძლება გვიანბრინჯაოს ხანა დავდოთ. კერძოდ, გვიანბრინჯაოს ხანას ეკუთვნოდა თბილისის მახლობლად დ. ქორიძის მიერ გათხრილი პატარა ზომის ყორღანული სამარხები. ზომით ისინი ჩვენ მიერ აღნიშნულ ყორღანულ ველზე დადასტურებული პირველი და მეორე ჯგუფის სამარხების ტოლი ყოფილან.¹ ყორღანული სამარხების ხმარების აღნიშნულ ქრონოლოგიას შეიძლება ზოგადად დაუკავშირდეს ჩვენი ყორღანული ველიც.

უძველესი ნამოსახლარების რამდენიმე კერაა ცნობილი ასევე თვით რუსთავის მიდამოებშიაც, მტკვრის როგორც მარცხენა, ისე მარჯვენა მხარეს ამ ადგილებიდან ყველაზე უძველესი ნივთი მარჯვენა ნაპირიდანაა ცნობილი. იგი წითლად გამომწვარ და შავი საღებავებით შეღებილ ჭურჭელს წარმოადგენს. მოხატვა გეომეტრიულია. სინქრონული მასალების მიხედვით იგი ძვ. წ. II ათასწლეულს უნდა მიეკუთვნოს² (ტაბ. II, 5).

¹ დ. ქორიძე, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, I, თბილისი, 1955, გვ. 110.

² გ. ლომთათიძე, რუსთავში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები: მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, I, თბილისი, 1955, გვ. 179.

უძველესი ნამოსახლარი გორა მარჯვენა... ნაპირზე, რუსთავის ციხის მოპირდაპირე მხარეს მდებარეობს. აქ განსაკუთრებით გვიანბრინჯაოს ხანაა კარგად წარმოდგენილი. კერამიკა შავადაა გამომწვარი, ზედაპირი გაპრიალებულია¹.

დღევანდელი მონაცემების საფუძველზე მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარე ნამოსახლარებიც გვიანბრინჯაოს ხანას მიეკუთვნებიან. უფრო ადრეული ძეგლები ჭერჭეროვით არაა ცნობილი.

ყველაზე მნიშვნელოვან უძველეს ნამოსახლარ ადგილს მტკვრის მარცხენა ნაპირზე წარმოადგენს რუსთავის ციხის ტერიტორია. გორა, რომელზედაც ციხის ნანგრევებია დღეს შემორჩენილი, რუსთავის მიდამოებში არსებულ ერთ-ერთ უძველეს ნამოსახლარს წარმოადგენს. ციხის ზედაპირული მასალიდან შესაძლებლობა გვეძლევა, მიახლოებით მაინც განისაზღვროს ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი. შეაპრიალა და თხელკედლიანი კერამიკით იგი გვიანბრინჯაოს ხანით ისაზღვრება. გვიანბრინჯაოს ხანაში, როგორც ჩანს, მოსახლეობა მარტო „ციხის გორაზე“ არაა დასახლებული. მის მახლობლადვე არხის ნაპირებში აღმოჩენილი შეაპრიალა კერამიკა იმაზე მიუთითებს, რომ მოსახლეობის ზრდასთან დაკავშირებით დასახლება იწყება „ციხის გორის“ ირგვლივ მდებარე ადგილებშიაც. 1950 წ. რუსთავში მომუშავე არქეოლოგიური ექსპედიციის წევრების მიერ ნაქალაქარის ტერიტორიაზე ჩატარებული დაზვერვების დროს რუსთავის ციხესთან, არხის ნაპირებში, შეაპრიალა კერამიკაა დადასტურებული.

გვიანბრინჯაოს ხანაში დასახლებული უნდა ყოფილიყო ასევე შემდეგში ფეოდალური ხანის ნაქალაქარის ერთი ნაწილიც. როგორც სათანადო ადგილას შევეხებით, ფეოდალური ხანის ნაგებობების ერთ კომპლექსში, სულ ქვედა ფენაში, გვიანბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი კერამიკაა აღმოჩენილი.

იმავედროული კერამიკაა დადასტურებული ქალაქის მშენებლობის მე-19 უბანზედაც. იგი რუსთავის ციხიდან 0,5 კმ იწნება დაცილებული. აქედან ორი მთელი ჭურჭელია ცნობილი (ნივთები ინახება: საქ. სახელმწიფო მუზეუმში №№ 5—52:1; 5—52:2).

¹ ბორცვის მახლობლად 1949 წ. ჩატარებული გათხრებისას შემდგომი პერიოდების მდიდარი არქეოლოგიური მასალაა მოპოვებული. იხ. გ. ლომთაძის ხსენებული ანგარიში.

როგორც ჩანს, გვიანბრინჯაოს და ადრეული რკინის ხანაში რუსთავის მიდამოებში უძველეს ნამოსახლართა რამდენიმე კერა ყოფილა (მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, „ციხის გორა“, არხის ნაპირზე, ნაქალაქარზე. სოცქალაქის მშენებლობის უბნებზე და ჩათმა). ამავდროული რუსთავის მიდამოების მატერიალური კულტურა შეესაბამება საქართველოს სხვა რაიონებში არსებულ ამავე ხანის კულტურას.

* * *

როგორც აღნიშნული იყო, რუსთავის მიდამოებში რამდენიმე უძველესი ნამოსახლარია დადასტურებული, რომლებიც ცალკეული გვარების ადგილსამყოფელს წარმოადგენდა. მართალია, როგორც რუსთავის რაიონის საღაზეერვო მასალებში, ისე ქალაქში ჩატარებული გათხრების შედეგად გვიანბრინჯაოს ხანაზე ადრეული საფეხურები არაა ცნობილი¹, მაგრამ აშკარად ჩანს, რომ ხსენებული რაიონი გვიანბრინჯაოს ხანაში მაინც (მასალის უქონლობის გამო გვიანბრინჯაოს ცალკეულ ეტაპებზე ვერ შევჩერდებით) დასახლებული ყოფილა. ამასთანავე ცალკეული ადგილების მატერიალური კულტურის ნათესაობა გვაფიქრებინებს, რომ ეს ადგილები მონათესავე გვარებით უნდა ყოფილიყო დასახლებული. ხსენებული პერიოდისათვის ადრეული საფეხურების გავლის შემდეგ შესაძლებელი უნდა ყოფილიყო ცალკეული გვარების, ე. ი. ცალკეული, ლოკალური დასახლებული ადგილების გაერთიანება მსხვილ ერთეულებად. როგორც ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი გ. მელიქიშვილი შენიშნავს, ადრე- და შუაბრინჯაოს ხანისათვის საზოგადოებაში ძირითად უჯრედად უკვე ტომია გამხდარი². შესაძლებელია, რომ სწორედ ასეთი ტომის და გვარების ბელადების ყორღანულ სამარხებთანაც გვაქვს საქმე ბერლიქ-ყარაიაზის დიდი ყორღანების სახით.

გვიანბრინჯაოს და ადრერკინის ხანისათვის ჩვენთვის საინტერესო რაიონში უკვე სავარაუდებელია ერთ ზევად გაერთიანება. იგი ტომობრივი გაერთიანების პრინციპზე იქნებოდა აგებული. ეს გაერთიანება დროის მიხედვით ემთხვევა ტომთა კავშირების შექმნისა და კონსოლიდაციის პერიოდს, რომელიც შუა- და განსაკუთრებით გვიანბრინჯაოს ხანაზე მოდის³.

¹ გვიანბრინჯაოზე ადრეული პერიოდი უკვე აღნიშნული შავად მოხატული ქოთნითაა წარმოდგენილი. იხ. გვ. 30.

² გ. მელიქიშვილი, საქართველოში კლასობრივი საზოგადოების და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბილისი, 1955, გვ. 45.

³ იქვე.

გვარების გაერთიანებისათვის ხელისშემწყობ მიზეზად უპირველესად ეკონომიური ფაქტორია აღსანიშნავი. ამდენად ისმება კითხვა, თუ რა ეკონომიური საყრდენი ჰქონდა აქ მოსახლე გვარებს გაერთიანებისათვის? რა სამეურნეო დარგმა შეუწყო ხელი მათ ურთიერთდაახლოებასა და კონსოლიდაციას?

როგორც ადგილის გეოგრაფიული მდებარეობა, ისე მისი შემდგომი ისტორია მკაფიოდ მიუთითებს, რომ ხსენებული რაიონისათვის ბრინჯაოს ხანაში მეურნეობის ერთ-ერთ ძირითად სახეს მეცხოველეობა წარმოადგენდა. რუსთავი მისი მიმდგომი მხარით ველს წარმოადგენდა და ამიტომ პირველ რიგში ველის მეურნეობა შეიძლებოდა განვითარებულიყო. დღევანდელი ყარაიაზი და უფრო სამხრეთის ველები ზამთარში თბილი კლიმატური პირობების გამო საზამთრო საძოვრებად გამოიყენებოდა (რომ ფეოდალური ხანისათვის ზამთრის საძოვრების ხელში ჩასაგდებად მძაფრი ბრძოლები მიმდინარეობდა, ეს კარგადაა ცნობილი წერილობითი წყაროებიდან). ცხადია, იგივე ხელშემწყობი პირობები უფრო ადრეც შეუწყობდა ხელს მეცხოველეობის განვითარებას. ჩვენი აზრით, სწორედ აღნიშნულმა ფაქტორმა, ე. ი. კარგი საძოვრების არსებობამ, მიიზიდა აქ მოსახლეობა, ისე რომ გვიანბრინჯაოს ხანისათვის ამ ადგილებში ვხედავთ მესაქონლეთა ნამოსახლარებს. ამდენად, გვიანბრინჯაოს ხანაში ხდება რუსთავის მიდამოების ინტენსიური დასახლება მესაქონლეთა მიერ; ველმა და ველთან დაკავშირებით მეცხოველეობამ წარმოშვა მთიანი კახეთისა და კუხეთის ველების ეკონომიური კავშირი. სწორედ რუსთავის მიდამოებში იღო კარი სამხრეთის საძოვრებისკენ, რამაც გამოიწვია რუსთავის მიდამოების მცხოვრებთა ეკონომიური დაწინაურება და სიძლიერე.

მეცხოველეობა მოწინავე როლს ასრულებს რუსთავისა და საერთოდ კუხეთის ეკონომიკაში შემდგომ ხანებშიაც. მეცხოველეობის მანიშნებელია 1949 წ. გათხრილი „მოხუცი მეომრის“ სამარხიც, რომელიც VII—VI სს. თარიღდება¹. მიცვალებულისათვის რკინისა და ბრინჯაოს იარაღებთან და კერამიკულ ნაწარმთან ერთად საკვებიც ჩაუტანებიათ; სამარხში ცხვრისა და ღორის ძვლები იყო აღმოჩენილი².

მეცხოველეობას აქ მოსახლეობა მისდევს უფრო გვიანაც, რუსთავის არსებობის მთელ მანძილზე (ფეოდალური ხანის რუსთავის მესაქონლეობაზე შემდეგ გვექნება საუბარი). მეცხოველეობასთან დაკავშირებით უნდა გავითვალისწინოთ ის გარემოებაც, რომ 1949 წ.

¹ გ. ლომთაიძე, დასახ. ანგარიში, გვ. 177.

² იქვე.

გათხრების დროს ბევრია დადასტურებული ცხოველთა ძვლები. აღსანიშნავია ასევე, რომ გაითხარა სპეციალურად ძაღლების სასაფლაოც, სადაც ზოგ მათგანს ირგვლივ რიყის ქვები ჰქონდა შემოწყობილი და ინვენტარიც კი ჰქონდა ჩატანებული. ჩვენი ვარაუდით, ძაღლების „პატივით“ დაკრძალვა სწორედ მეცხოველეობის მანიშნებელი უნდა იყოს. დაკრძალული ძაღლები ჯოგების მცველები უნდა ყოფილიყვნენ, რომლებიც სპეციალური სამაროვნის ღირსადაც კი გაუხდიათ¹.

მეცხოველეობა რუსთავში და, საერთოდ, კუხეთის ეკონომიკაში მნიშვნელოვან დარგს წარმოადგენდა, შემდეგში კი მას გვერდით უდგება სხვა სამეურნეო დარგებიც. არის ერთი უტყუარი საბუთი რუსთავის მეურნეობის ერთი მნიშვნელოვანი დარგის წარმოსადგენად. ესაა რუსთავის სარწყავი არხი. არხის გაყვანა ისეთ უნაღვეო ადგილებში, როგორიც რუსთავი და ყარაიბა, სულ სხვა დარგის განვითარებას გულისხმობს, ვიდრე მესაქონლეობაა. რუსთავის სარწყავი არხის გაყვანის პირველი ამოცანა ამ რაიონში მიწათმოქმედების განვითარებაში მდგომარეობს. მაგრამ საკითხავია—როდისაა გაყვანილი არხი? მისი გაგება საშუალებას მოგვცემდა დაგვედგინა მიწათმოქმედების სწრაფი ტემპით განვითარების თარიღი, არხამდე კი მიწათმოქმედება მხოლოდ მტკვრისპირის ვიწრო ჭალიან ზოლში იქნებოდა შესაძლებელი.

„მოქცევაჲ ქართლისას“ მიხედვით, რუსთავის არხის გაყვანა თრდატს მიეწერება: „და მეფემან რუჲსთავის რუჲ გამოიღო, და ეკლესიისა საფუძველი დადვა“². იგივე ადგილი ლეონტი მროველის მიხედვით შემდეგნაირადაა გადმოცემული: „ხოლო მან (თრდატმა.—ლ. კ.) გამოიღო რუსთავი და აღაშენა ეკლესია“³. პირველი ცნობის მიხედვით თრდატს არხი გაუყვანია, მეორის მიხედვით კი მას რუსთავი „გამოუღია“.

საინტერესოა, რას გულისხმობს ლეონტი მროველი „რუსთავის გამოღებაში“. თუ აქ „რუსთავი“ ქალაქს აღნიშნავს, მაშინ ცხადია, ლაპარაკი უნდა იყოს ქალაქის აღებაზე. თუ ეს ასეა, მაშინ ხსენებული ცნობა რუსთავის აღების შესახებ არ უნდა ეთანხმებოდეს ტექსტში გადმოცემული საუბრის აზრს. საქმე ისაა, რომ ავტორი ლაპარაკობს თრდატის გონიერების შესახებ, რომელმაც „სიბრძნითა

1 გ. ლომთათიძის ვარაუდით, აქ მსხვერპლად შეწირული ცხოველები იყვნენ დაკრძალული. იხ. რუსთავის ანგარიში, გვ. 174.

2 ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ხრონიკა, გვ. 23.

3 ქცა, გვ. 137.

თქსითა დაამშვდნა სპარსნი“. იგი თურმე ხარკს უხდიდა სპარსელებს; ერთი სიტყვით ლაპარაკია მის მშვიდობიან პოლიტიკაზე, რომ უცებ გვაუწყებს: „გამოიღო რუსთავი“. მოვიყვანოთ ტექსტის ეს ადგილი: „ხოლო მეფობდა ესე თრდატ მოხუცებული კეთილად, იყო კაცი მორწმუნე, ბრძენი და გონიერი, ამან სიბრძნითა თქსითა დაამშვდნა სპარსნი, გამოაჩინნა ჯუარნი და შეკაზმნა ეკლესიანი. და ამის-ზე მოკუდა ეპისკოპოსი იაკობ, და დასუა მის წილ ელია. და ხარკსა მისცემდა სპარსთა მეფესა. ხოლო მან გამოიღო რუსთავი და აღაშენა ეკლესია; და... მოკუდა სარწმუნოებას შინა დიდსა“¹. შესაძლებელია ასევე, რომ ლეონტი მროველს წინადადებით—„გამოიღო რუსთავი“, უნდოდა გადმოეცა: „გამოიღო რუს-თავი“ (რა თქმა უნდა არა ქალაქი, არამედ არხის სათავე). თუ ეს ასეა, მაშინ საკითხავია, რომელ რუს სათავეზე, რომელ არხზეა აქ ლაპარაკი. რუს სათავეის გამოლება განა მართო რუსთავის არხს შეიძლება ეხებოდეს? ცხადია, ამ შემთხვევაში უნდა გავითვალისწინოთ როგორც ლეონტი მროველის, ისე „მოქცევაჲ ქართლისას“ შესაბამისი ადგილები, რის ნიხედვითაც ვიგებთ, რომ აქ სწორედ რუსთავის არხზე უნდა იყოს ლაპარაკი. ლეონტი მროველის ცნობა ამ მხრივ ნაკლებად გამოიყურება და საჭიროა მისი შევსება.

საგულისხმოა ასევე ერთი გარემოება: „მოქცევაჲ ქართლისას“ ავტორი, ლეონტი მროველი და ვახუშტი ბატონიშვილი არხთან დაკავშირებით ხმარობენ ტერმინს „გამოიღო“, „გაიღო“. მაგალითად, ვახუშტი რუსთავის არხის შესახებ წერდა: „ნაგებიდამ გაიღო ჟღ ნეფემან ვახტანგ რუ მტკვრისაგან, და მიერ ჟამითგან ნაყოფიერებს ქალებს ქვევით მინდორნი“². ვახუშტი ხსენებული ტერმინით („გაიღო“) აღნაშნავს არხის არა აშენებას, არამედ განახლებას. ამასთან დაკავშირებით იმავე ტერმინით აღრეც განახლებასაც ხომ არ აღნიშნავდნენ? თუ ეს ასეა, მაშინ თამამად შეგვიძლია დავსვათ საკითხი რუსთავის არხის აშენების თარიღის გადაწევაზე. რუსთავის არხის გაყვანა დიდძალ მუშახელსა და შრომატევად სამუშაოებს მოითხოვდა, ისე რომ მისი შესრულება ერთი დაკვრით ვერ მოხერხდებოდა. იგი ხანგრძლივ დროს მოითხოვდა და შესაძლებელია მის დამთავრებას რამდენიმე თაობაც მოუნდა. თრდატს მის მშენებლობაში შეიძლება რაღაც მონაქვეთი შეესრულებინოს, ანდა, როგორც სავარაუდოა, მას შეიძლება არხის განახლება მიეწეროს. თვით არხი კი უფრო ადრე იყო გაღებული. რუსთავის არხის გაყვანა უფრო ადრეა

¹ ქცა, გვ. 137.

² ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 51.

სავარაუდებელი, ვიდრე თრდატის მეფობის ხანა (ახ. წ. IV ს. ბოლო). ამის დასამტკიცებლად შეიძლება სხვა საბუთიც მოვიტანოთ.

რუსთავის არხის მაგალითით ჩვენ რომ ვამტკიცებდეთ ჩვენში არხების მშენებლობის დაწყებას, მაშინ უფრო ძნელი იქნებოდა ამის დასაბუთება, რადგან არც ერთი მაგალითი არ იქნებოდა ნაცნობი და მხოლოდ მის მიხედვით მოგვიხდებოდა ლაპარაკი. ჩვენ კი ვიცით, რომ წერილობითი მონაცემების მიხედვით ყველაზე უძველესი არხი ძვ. წ. IV საუკუნიდანაა ჩვენში ცნობილი. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მიხედვით, ალექსანდრე მაკედონელმა „რუი გამოიღო ქსნით“¹. არხების მშენებლობა ეკონომიური თვალსაზრისით ხდებოდა და, რამდენადაც იგი ღირდალ მუშახელს მოითხოვდა, ამიტომ არხების გაყვანა მარქსის სიტყვებით „დესპოტური მთავრობის საქმეს შეადგენდა“. იგი სახელმწიფოებრივ საქმიანობასთან იყო დაკავშირებული.

რუსთავის არხის გაყვანის ამოცანა მარცვლეული კულტურების მოყვანის აუცილებლობამ წამოაყენა. არხი ხელს უწყობდა ისეთი დარგის განვითარებას, რომელიც მიწაზე დამჭდარ მეურნეობას გულისხმობდა, ასეთი მეურნეობა კი (მიწათმოქმედება) მეცხოველეობასთან ერთად ჰქმნიდა მყარ ნიადაგს, რომელზედაც იყო დაფუძნებული რუსთავის ჭერ დასახლებული პუნქტის მოწინავეობა და შემდეგ კი აქ ქალაქის წარმოშობა. წერილობითი ცნობების მიხედვით ახ. წ. IV ს. აქ არხის გაყვანა თუ განახლება და შესაბამისად მიწათმოქმედებისათვის ახალი მიწების ათვისება, ქვეყნის ეკონომიური სიძლიერისათვის იყო საჭირო და ეგების სასაქონლო პროდუქციის წარმოებას გულისხმობდა².

როდესაც ლაპარაკია რუსთავის არხის აშენების თარიღის გადაწყვეტაზე, უნდა გავითვალისწინოთ ერთი გარემოება: სახელდობრ, არის თუ არა არხის მიდამოებში ისეთი ძველი მატერიალური კულტურა, რომელიც მარცვლეული კულტურების მოყვანაზე მიუთითებს. და შესაძლებელია თუ არა ამ ადგილებში კლიმატური პირობების გამო მიწათმოქმედების განვითარება. მარცვლეულთან დაკავშირებული მატერიალური კულტურა ცნობილია როგორც რუსთავის მიდამოებიდან, ისე მიხაილოვკის ნამოსახლარი გორიდან. კერძოდ, უნდა შევჩერდეთ ამ უკანასკნელზე. დღესდღეობით მიხაილოვკის მიდამოებში თანამედროვე საირიგაციო სისტემის არსებობის გამო შესაძლებელია მიწათმოქმედების ნორმალური განვითარება, მაგრამ არხის გარეშე აქ ცხელი და უნალექო კლიმატის გამო შეუძლებელია

¹ ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 3.

² ს. ჭანაშია, შრომები, I, თბილისი, 1949, გვ. 90, 91.

მიწის დამუშავება. იგი მდინარე მტკვრიდანაც დიდი მანძილითაა დაცილებული, ისე რომ მდინარის გამოყენება სარწყავად შეუძლებელია. ჩვენ კი ვხედავთ, რომ მიხაილოვკის ნამოსახლარ გორაზე უამრავია ისეთი ნივთები, რომლებიც მარცვლეულ კულტურაზე მიუთითებენ. ესენია სხვადასხვა ზომის ქვის ხელსაფქვავეები, რომელთა უამრავი რაოდენობით არსებობა განსაკუთრებით დამაქვებელია. აქვეა ნაპოვნი სქელკედლიანი თიხის ქურქლის საკმაოდ მოზრდილი ფრაგმენტები, რომლებიც დღესაც დასავლეთ საქართველოში კარგად ცნობილი კეცების მსგავს ნივთებს ეკუთვნიან. ზედმეტია უკვე იმის კითხვა, თუ რა დანიშნულება ჰქონდა ხელსაფქვავეებსა და კეცს. ისინი კარგად მოწმობენ, რომ აქაური მოსახლეობა საკმაოდ იყო უზრუნველყოფილი მარცვლეულით. ამ უკანასკნელის აღნიშვნა განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით არსებული ხელსაფქვავეების გამოა შესაძლებელი¹.

მაგრამ საკითხავია, რა თარიღი შეესაბამება აღნიშნული ხელსაფქვავეებს ხმარებას? ჩვენ როგორც აღვნიშნავდით, მიხაილოვკის გორაზე მოპოვებული კერამიკა ზოგადად გვიანბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანით უნდა დათარიღდეს; ამასთან აქვეა ისეთი ფრაგმენტიც, რომელიც ახალი და ძველი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებს მიეკუთვნება (იალოილუ-თაფას ტიპის სამფეხას ფეხი). მისი შემდგომი კულტურა აქ არაა წარმოდგენილი. ხსენებული ხელსაფქვავეები დიდი რაოდენობით სწორედ ძვ. წ. ბოლო საუკუნეებშია აქ ცნობილი, ყოველ შემთხვევაში გაცილებით უფრო ადრე, ვიდრე ახ. წ. IV საუკუნეა ამასთანავე ხსენებული სამოსახლო გორიდან ახ. წელთაღრიცხვის მატერიალური კულტურა არ არის დამოწმებული. საფიქრებელია, რომ რომელიღაც გარეგანი ძალის მოზღვავებამ მოსპო არხი და აქაური მოსახლეონიც. უწყლობამ და შესაბამისად სარწყავი მიწების მოსპობამ მოსპო აქ მოსახლეობა. ყოველივე ამან გვაფარაულებინა, რომ რუსთავის არხის აშენება უფრო ადრე უნდა იყოს მომხდარი, ვიდრე IV ს. თრდატს მშენებლობის მხოლოდ ერთი ნაწილის ჩატარება უნდა ეკუთვნოდეს. არხი დიდი ხნის განმავლობაში შენდებოდა და შესაბამისად იზრდებოდა სახნავ-სათესი ფართობი. დღევანდელი არხი მიმართულებით შეესაბამებოდა თუ არა ძველს, არ ვიცით. არ ვიცით ასევე, თუ რა ფართობის მიწებს რწყავდა იგი. არხი, როგორც დღეს, რუსთავისა და დღევანდელი ყარაიაზის მიწების მოსარწყავად უნდა ყოფილიყო საჭირო.

¹ ხელსაფქვავეების დიდი რაოდენობა რუსთავის მეზუუმშია დაცული.

არხის უძველესი ნაწილი, საიდანაც არხის მშენებლობა დაიწყო, მისი სათავეა. არხის ეს ნაწილი, რომელიც რუსთავის ციხეს და ადრე კი დასახლებულ გორას უვლიდა ირგვლივ, არხის ყველაზე ძველი მონაკვეთია. არხის ეს მონაკვეთი უპირველესად დასახლებული გორის გასამაგრებლად იყო საჭირო. იგი დიდ როლს ასრულებდა შემდგომ ხანებშიაც და სიმაგრესა და მიუვალობას მატებდა ქალაქის ციხეს. არხის ეს მონაკვეთი, როგორც, უპირველეს ყოვლისა, თავდაცვითი საშუალება, ქალაქ რუსთავის არსებობის დასაწყისიდან უნდა მომდინარეობდეს. არხის დანარჩენი ნაწილის მშენებლობა კი თანდათანობით მიმდინარეობდა და უკვე ახ. წ. IV საუკუნისათვის თრდატს დასჭირდა მისი განახლება თუ რაღაც ახალი სამუშაოს ჩატარება¹.

¹ რუსთავის არხთან დაკავშირებით გვსურს გავარკვეოთ ერთი საკითხიც. საქმე ისაა, რომ ირიგაციასთან დაკავშირებული ორივე სახელი ქართულში „არხი“ და „რუ“ არ არის ადგილობრივი. პირველი ارخ თურქულია, მეორე კი სპარსული. საირიგაციო სისტემასთან დაკავშირებულ ნაგებობებს უძველესი დროიდანვე იცნობდნენ შუამდინარეთში, სპარსეთში, შუა აზიაში; ისმება კითხვა: ჩვენშიც თუ აღრევეა ცნობილი არხების შენება, არსებობდა თუ არა მისი აღმნიშვნელი სახელი? თუმცა სავსებით შესაძლებელია, რომ ასეთი სახელი შემოსული იყოს იმ ხალხის ენიდან, ვისგანაც ისწავლეს მისი კეთება. ამ შემთხვევაში მხედველობაში გვაქვს ტერმინი „რუ“ და ქვეყანა სპარსეთისა („არხი“ გაცილებით გვიანაა შემოსული). ქართულში არხის შესატყვის სახელთა ძიებისას ორ სახელზე შევჩერდებით. ესენია: „თხრილი“ და „წყარო“. როგორც ერთი, ისე მეორე კარგადაა ცნობილი ქართული წყაროებიდან. თხრილის ერთ-ერთი მნიშვნელობა იყო საფორტიფიკაციო ნაგებობების გამაგრება. სწორედ აქაა სავარაუდებელი თხრილისა და არხის საერთო მნიშვნელობაც. გამაგრების მიზნით შემოვლებულ თხრილში წყალს უშვებდნენ ხოლმე, ე. ი. თხრილი ამ შემთხვევაში არხის მნიშვნელობასაც ატარებდა (გავიხსენოთ არხი რუსთავის ციხის ირგვლივ). როგორც პრაქტ. ნ. ბერძენიშვილი ფიქრობს, არხის აღმნიშვნელი სახელი ქართულში შეიძლება ყოფილიყო „წყარო“, ე. ი. სახელი იმ საშუალებისა, რითაც რწყავენ, არ უნდა ყოფილიყო „რუ“. რწყვა ხდებოდა წყაროთი, რომელიც წყლის შემცველი იყო, ე. ი. წყარო, წყალი, რწყვა, წყარო ის კი არაა, რაც ამოდის (რუსული источник) არამედ ისაა, რაც მოედინება (რუსული течение, შდრ. ქართული ნაკადელი, ნაკადული). ამასთან დაკავშირებით სახელი „წყაროსთავი“ იმას კი არ ნიშნავს, რომ იგი მდებარეობს იმ ადგილზე, სადაც წყაროა, არამედ — იგი მდებარეობს იქ, სადაც წყარო (течение) იწყება. „წყაროსთავიც“ ისე უნდა იყოს გაგებული, როგორც „რუსთავი“ — ადგილი, რომელიც მდებარეობს იქ, სადაც რუ იწყება. ამდენად სახელთა წარმოშობის მიხედვით „რუსთავი“ და „წყაროსთავი“ ერთი და იგივეა). „წყაროსთავის“ „წყაროში“ დღე-

ჩვენი მსჯელობა რუსთავის არხის შესახებ მასალის სიმცირის გამო ხშირად ვარაუდებს ემყარება. მისი ძირითადი არსი კი, რომ იგი (არხის მშენებლობის დაწყების თვალსაზრისით მაინც) ხნოვანებით გაცილებით ძველი უნდა იყოს, ვიდრე თრდატის მეფობის ხანა, მოყვანილი საბუთების გამო სამართლიანად მიგვაჩნია. წერილობითი ცნობა რუსთავის არხის IV ს. გაყვანის შესახებ, უნდა გავიგოთ როგორც ძველი არხის განახლება, ან არხის მიმართ რაიმე ახალი სამუშაოს ჩატარება.

ჩვენ მოკლედ განვიხილეთ რუსთავის მიდამოებში ცალკეული დასახლებული ადგილები, რომელთა გაერთიანებამაც გარკვეული ისტორიული საფეხურების გავლის შემდეგ მიგვიყვანა ხევის ერთეულის წარმოქმნამდე, რომელიც შემდეგში ადმინისტრაციულ ერთეულად იყო მიჩნეული. ასეთი ერთეულის ცენტრად რომელიმე პუნქტის მიჩნევა დამოკიდებულია პუნქტის მოწინავეობაზე სხვებთან შედარებით. პუნქტის მოწინავეობა კი დამოკიდებული იყო მის ეკონომიურ. გეოგრაფიულ და სხვა ფაქტორებზე. თუ კლასობრივი საზოგადოების პირობებში ასეთ ცენტრად ქალაქი ან ციხე გვაქვს, უფრო ადრე ასეთად, ჩვეულებრივ, დასახლებული პუნქტი გვევლინება, რომელიც ზემოთქმული ფაქტორების წყალობით მოწინავე როლს ასრულებს გვაროვნულ გაერთიანებაში. ასეთი პუნქტები შემდგომ ხშირად ქალაქებად და ციხეებად იქცეოდა ხოლმე. ასეთი ცენტრის წარმოშობა, რომელიც ჯერ გვაროვნული გაერთიანების და შემდეგ კლასობრივი საზოგადოებისას ადმინისტრაციული ერთეულის ცენტრს წარმოადგენდა, საზოგადოების შიგნით მომხდარი მთელი რიგი ცვლილებების შედეგად ხდებოდა.

კუხეთის ხევის ერთეულის ცენტრად ქცევისათვის რუსთავს მთელი რიგი ხელშემწყობი პირობები ჰქონდა. იმავე პირობებმა ხელი შეუწყო მის გაქალაქებასაც. უპირველეს ყოვლისა, იგი ეკონომიურად განვითარებული მხარის ცენტრად გვევლინება. რუსთავის მეურნეობის ძირითადი დარგები, როგორც აღნიშნული იყო, მეცხოველეობა და მიწათმოქმედება უნდა ყოფილიყო. ეკონომიურმა ფაქტორმა განაპირობა მისი პირველობა რაიონში, იმ რაიონში,

ვანდელი მნიშვნელობის „წყარო“ არ უნდა დავინახოთ. „წყარო“ აქ შემდგომი „არხის“ მნიშვნელობითაა ნახმარი.

რომლის არსებობა გარკვეულ ეთნიკურ ელემენტებს ითვალისწინებდა. ამ შემთხვევაში მხედველობაში გვაქვს კუხების, ქართული მოდგმის ერთ-ერთი ტომის, ეთნიკური რაიონი.

ეკონომიურ სიძლიერესთან ერთად პუნქტის მოწინავეობა მის გეოგრაფიულ ხელშემწყობ პირობებშიც მდგომარეობდა. აქ საგულისხმევია პუნქტის საქარავნო გზასთან ახლოს მდებარეობა, რაც აუცილებელი ფაქტორია მეზობლებთან ურთიერთობისათვის. სავაჭრო გზასთან სიახლოვე ქალაქების არსებობის ერთ-ერთ მთავარ ფაქტორს წარმოადგენდა. ქალაქი აუცილებლად ხელოსნურ წარმოებას გულისხმობს, რომლის პროდუქციის გასაღებაც სწორედ გზასთანაა დაკავშირებული. ქალაქები ვაჭრობისა და ხელოსნობის ცენტრებს წარმოადგენდნენ. მათი არსებობა კი აუცილებლად ბაზრებთან იყო დაკავშირებული, ამიტომაც, რომ საქარავნო გზის გადანაცვლებასთან დაკავშირებით ხშირად მეტად ცნობილი ქალაქებიც კი ეცემოდნენ ხოლმე და ჰკარგავდნენ თავიანთ მნიშვნელობას.

რუსთავის მოწინავეობაში და შესაბამისად მის გაქალაქებაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა მისმა სიახლოვემ სავაჭრო გზასთან. იგი იმ გზას უკავშირდებოდა, რომელიც იბერიის დედაქალაქს (მცხეთასა და შემდეგ თბილისს) სამხრეთთან აკავშირებდა. რუსთავეზე გადიოდა ამავე დროს მეორე გზაც, რომელიც სამხრეთ რაიონებს (ტაო-კლარჯეთი, მესხეთი, ჭავჭავეთი) აღმოსავლეთ რაიონებთან აკავშირებდა. ცხადია, რუსთავი ამ გზების საშუალებით საერთაშორისო ვაჭრობაში იქნებოდა ჩაბმული (რუსთავს გზებთან დაკავშირებით წამრომის ბოლოს განვიხილავთ).

ქალაქები თავდაცვისუნარიანობის მიზნით უკეთეს გეოგრაფიულ ადგილებზე იყო განლაგებული (წყალთან ახლოს, მაღლობებზე). ამ შემთხვევაში ერთმანეთს ემთხვევა მდებარეობის შერჩევა როგორც ქალაქებისათვის, ისე უძველესი დასახლებული პუნქტებისათვის. ამიტომაც, რომ, ძალიან ხშირად, უძველესი ძლიერი დასახლებული პუნქტები, შემდეგში ქალაქის სახეს იღებენ. ამიტომაც, რომ უძველესი ქალაქებიც სწორედ ასეთ, გეოგრაფიულად ხელსაყრელ ადგილებზე უნდა ვეძიოთ. უძველესი რუსთავიც ასეთ ადგილას უნდა მოგვეძებნა. გეოგრაფიულად ყველაზე კარგი მდებარეობა მტკვრის მარცხენა ნაპირას მდებარე იმ გორასა ჰქონდა, რომელზედაც დღეს გვიანდელი ციხის კედლებია შემორჩენილი. იგი მტკვარსა და სარწყავ არხს შორის მდებარეობს. არხის გაყვანა ციხის გამაგრების თვალსაზრისითაც იქნებოდა ნაგარაუდები. სწორედ აღ-

წმინდული „ციხის გორა“ მიგვაჩნია იმ ძლიერი პუნქტის ადგილსამ-
ყოფელად, რომელიც ხევის ერთეულის ცენტრის როლს ასრულებ-
და. აქვე მდებარეობდა უძველესი ქალაქი რუსთავიც, რომელსაც
გეოგრაფიული მდებარეობით (მაღლობი ადგილი, მდინარისა და
არხის შუა მდებარეობა) თავდაცვის კარგი საშუალება ჰქონდა.

ყოველივე ზემოთ ჩამოთვლილი პირობებით რუსთავს საშუა-
ლება ეძლეოდა მხარის ცენტრად ქცეულიყო. იმავე პირობებმა ხე-
ლი 'მეუწყო მის გაქალაქებასაც, რუსთავის ეკონომიურმა სიძლიერემ
შესაძლებელი გახადა იგი იმ გვაროვნული გაერთიანების ცენტრად
გამხდარიყო, რომელიც ისტორიული კუხეთის ტერიტორიაზე არსე-
ბობდა. მხარის ეკონომიურად გაერთიანებამ და მისი ცენტრის
რუსთავში დამკვიდრებამ ეს უკანასკნელი ადმინისტრაციული ერ-
თეულის ცენტრად აქცია. ხევის ერთეულის, ამ შემთხვევებში კუ-
ხეთის, ცენტრი კლასობრივი საზოგადოების პირობებში ქალაქში
გადაიზარდა. რუსთავის გაქალაქება ქართული წერილობითი წყაროს
მიხედვით ძვ. წ. IV საუკუნეზე მოდის. მანამდე კი იგი მხარის
ცენტრს წარმოადგენდა, რაც მისი ეკონომიური სიძლიერითა და
გეოგრაფიული მდებარეობით იყო გაპირობებული. პირვანდელი ქა-
ლაქის სახე შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენთვის უცნობია. ამდენად
არა გვაქვს საშუალება, რომ მონათმფლობელური პერიოდის ქა-
ლაქის სახე წარმოვიდგინოთ. ამასთანავე, როდესაც ვლაპარაკობთ
რუსთავის გაქალაქებაზე, აღვნიშნავთ მის ეკონომიურად მოწინა-
ეობას, მის ხელსაყრელ გეოგრაფიულ მდებარეობას, მაგრამ ერთი
ძირითადი რამ, სახელდობრ, საზოგადოებაში მომხდარი ცვლილე-
ბები, კლასობრივი საზოგადოების შობა მისი ყოველი ატრიბუტით,
ჩვენთვის უცნობია. ეს კი რამდენადმე გვაბრკოლებს ადრეული ქარ-
თული ქალაქის საფუძვლიან შესწავლაში.

რუსთავი ადრეუფოდალურ ხანაში

რუსთავის გაქალაქებისდროინდელი არქეოლოგიური მასალა არ გაგვაჩნია. მის შესახებ ცნობას მხოლოდ ლეონტი მროველთან ვხვდებით. რუსთავის აშენებას იგი ქართლოსის ცოლს მიაწერს, „მანვე ალაშენა ბოსტან-ქალაქი, რომელსაც აწ ჰქვან რუსთავი“¹. ამავე ავტორის ცნობით, ალექსანდრე მაკედონელის ვითომ საქართველოში შემოსვლის დროს რუსთავიც, როგორც ქალაქი, უკვე არსებობდა. მისი სიტყვებით, „და პოვნა ციხე-ქალაქნი ესე ძლიერნი შუა-ქართლ: წუნდა, ხერთვისი მტკურისა, ოძრჯე მოკიდებული კლდესა ღადოსსა, თუხარისი მდინარესა ზედა სპერისასა, რომელსა ჰქვან ქოროხი, ურბნისი, კასპი და უფლისციხე, ქალაქი დიდი მცხეთა და უბანნი მისნი, სარკინე, ციხე დიდი და ზანავი, უბანი ურიათა, და რუსთავი და დედა-ციხე სამშკლდე, და მტუერის ციხე, რომელ არს ხუნანი, და კახეთისა ქალაქნი“².

ლეონტი მროველის ცნობის თანახმად, ქართული ქალაქები მათი აღმშენებლებისა და ხნოვანების მიხედვით ცალკე ჯგუფებად წარმოგვიდგება. უძველეს ქალაქებად, რომლებიც ქართლოსს აუშენებია, მიჩნეულია ორბისი, იგივე სამშვილდე და მტუერის ციხე, იგივე ხუნანი. მეორე რიგის ქალაქებში შედის რუსთავიც, რომელიც ქართლოსის ცოლს აუშენებია. ხსენებული ქალაქების აგების თარიღი წინ უსწრებს ალექსანდრე მაკედონელს, ისე რომ ლეონტი მროველისავე ცნობით, როდესაც მაკედონელი შემოსულა ქართლში, აქ მას ზემოთ ჩამოთვლილი ქალაქები დახვედრია.

¹ ქცა, გვ. 8.

² იქვე, გვ. 17—18.

ძვ. წ. IV საუკუნისათვის მთავრდება ის გრძელი და რთული პროცესი, რომელიც რუსთავის გაქალაქებად უძღოდა წინ. ამ დროისათვის უძველესი სამოსახლო ადგილზე ეხედებით პუნქტს, რომელიც წერილობითი წყაროების მიხედვით ქალაქთა რიგშია წარმოდგენილი. რუსთავი ხნოვანებით ერთ-ერთი უძველესი ქართული ქალაქია.

სამწუხაროდ, რუსთავის უძველესი სახის წარმოდგენა არქეოლოგიური მასალით შეუძლებელია. ეს ვერ ხერხდება ასევე წერილობითი წყაროებითაც, რადგან ჩვენ ამ დროის ვითარების გასაგებად მხოლოდ ორიოდ ცნობა გავყავართ, რაც აძნელებს ქალაქის ისტორიული სახის წარმოდგენას და არ გვაძლევს საშუალებას ქალაქის განვითარების უწყვეტი სურათი წარმოვიდგინოთ დღიდან მისი გაქალაქებისა მის დაცემამდე. ქალაქის არსებობის უკანასკნელი საუკუნეების წარმოდგენა არქეოლოგიის წყალობით უკეთ შეიძლება. სამწუხაროდ, ეს არ ითქმის ქალაქის ადრეული პერიოდების შესახებ.

უპირველეს ყოვლისა, გვინდა შევჩერდეთ თვით ქალაქის აღმნიშვნელი სახელებისა და მათი ეტიმოლოგიური გაგების შესახებ.

ჩვენთვის საინტერესო ქალაქის აღსანიშნავად ქართულ წყაროებში სამი სხვადასხვა სახელი იხმარებოდა. ესენია: „რუსთავი“, „ბოსტან-ქალაქი“ და „ნაგები“.

რუსთავი (resp. რუისთავი), როგორც თვით სახელი გვიჩვენებს (რუის თავი), პუნქტის რუის სათავეში მდებარეობაზე მიუთითებს. მისი სახელი საფუძვლით გამართლებულია ქალაქის ადგილმდებარეობით. სამწუხაროდ, არ არის შესაძლებლობა, რომ თვალი ვავადევნოთ ქალაქის აღმნიშვნელი სახელების ზუსტ მონაცვლეობას. ეს უმთავრესად „რუსთავსა“ და „ბოსტან-ქალაქს“ შეეხება. ლეონტი მროველის მიხედვით, ბოსტან-ქალაქი იგივე რუსთავია: „ბოსტან-ქალაქი რომელსა აწჳჳან რუსთავი“. მაგრამ როდის უნდა შერქმეოდა მას თვით სახელი „რუსთავი“? ცხადია, ეს მოხდებოდა მხოლოდ და მხოლოდ აქ არხის გაყვანის შემდეგ. რადგან რუსთავის ადგილზე დასახლება უფრო ადრეულია, ვიდრე თვით არხი, ამიტომ სავარაუდებელია, რომ მას „რუსთავამდე“ და „ბოსტან-ქალაქამდე“ სხვა სახელი რქმეოდა, რომელიც ჩვენ არ ვიცით. ლეონტი მროველის გადმოცემით ჩვენ მას ვიცნობთ, როგორც „რუსთავს“ და „ბოს-

ტან-ქალაქს“. იგი ქალაქს აღნიშნავდა მისი დროისათვის (XI ს.) ცნობილი სახელით. მან იცის, რომ ბოსტან-ქალაქს „აწ ჰქვიან რუსთავი“. ჩვენი აზრით ორივე სახელი „რუსთავიცა“ და „ბოსტან-ქალაქი“ გარკვეულ დროს ერთად იხმარებოდა, თუმცა, როგორც შემდეგ ვნახავთ, ცალკეულ სახელში განსხვავებული შინაარსი იდო. ლეონტი მროველის დროს ქალაქს უკვე „რუსთავი“ ეწოდება. ადრე კი, მისივე გადმოცემით, „ბოსტან-ქალაქი“ რქმევია. ამავე დროს ერთი ადრეული წყაროს მიხედვით (სომხური „ეპისტოლეთა წიგნი“) უფრო ადრეც (VI ს.) იგი „რუსთავის“ სახელით მოიხსენიება.

საყურადღებოა, რომ ძველი ქართული წყაროებიდან ქალაქს „ბოსტან-ქალაქის“ სახელით იხსენიებს მხოლოდ ლეონტი მროველი, დანარჩენი ავტორები კი მას „რუსთავის“ სახელით აღნიშნავენ. ეფექტობთ, განვითარებული ფეოდალური ხანისათვის ქალაქს მხოლოდ „რუსთავი“ ეწოდებოდა. „ბოსტან-ქალაქი“ კი მისი მნიშვნელობის (ე. ი. იმ მნიშვნელობის, რაც სახელში იყო გამოხატული, ანის შესახებ შემდეგ) დაკარგვის გამო აღარ იხმარებოდა (ყოველ შემთხვევაში აღარ იხმარებოდა ისე, როგორც უწინ. ამაზე მროველიც ხომ მიუთითებს: „ბოსტან-ქალაქი, რომელსა აწ ჰქვიან რუსთავი“). რუსთავის განადგურების შემდეგ კი იხმარებოდა როგორც ერთი, ისე მეორე სახელი. მათი ხმარება მხოლოდ ტრადიციულ გადმოცემაზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული. მაგ., XV საუკუნის საბუთში, კათალიკოსის სამწყსოს ნუსხაში ეხვდებით რუსთავის ხსენებას („იორ გაღმა რუსთავის მზღურამდის...“)¹, XVI საუკუნის ერთ-ერთ გუჯარში კი მოხსენებულია „ბოსტან-ქალაქი“². როგორც ერთი, ისე მეორე სახელი რუსთავის განადგურების შემდეგ მხოლოდ ტრადიციით იხმარებოდა და ამ დროისათვის მათ სახელებში მხოლოდ ძველი მნიშვნელობანი ჩანს.

ადრეულ საუკუნეებში ქალაქს „რუსთავთან“ ერთად „ბოსტან-ქალაქით“ აღნიშნავდნენ. „ბოსტან-ქალაქში“ გადმოცემული მნიშვნელობის გამო, იგი უნდა ხმარებულიყო IV—VI საუკუნეებში. VI საუკუნის ერთ ამბავთან დაკავშირებით, სომხური „ეპისტოლეთა წიგნი“ ახსენებს რუსთავს, რაც მიუთითებს იმაზე, რომ ამ დროისათვის ორივე სახელი ერქვა ქალაქს. XI ს-დან „ბოსტან-ქალაქს“ უკვე „რუსთავი“ ცვლის. საერთოდ, „რუსთავი“ ქალაქის აღმნიშვნელი ძირითადი სახელი უნდა ყოფილიყო.

¹ აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილება, Ad 697.

² საქართველოს სიძველენი, I, გამოცემა II, 1920, გვ. 8.

გამოსარკვევია, თუ რას აღნიშნავდა სახელი „ბოსტან-ქალაქი“— „ბოსტანი“ (بستان) არაქართული სიტყვაა და კარგადაა ცნობილი. როგორც არაბულ, ისე სპარსულ და თურქულ ენებში. ხსენებულ ენებში მისი მნიშვნელობა ერთი და იგივეა და აღნიშნავს ბოსტანს, ბაღს. ქალაქ რუსთავის მეორე აღმნიშვნელ სახელში („ბოსტან-ქალაქი“) ასეთი მნიშვნელობის სიტყვის მსაზღვრელად დართვა მიზანშეწონილი არ უნდა ყოფილიყო. რა თქმა უნდა, აქ არავითარ ბოსტანთან არა გვაქვს საქმე. ქართული „ბოსტანი“ სპარსული بستان-დან მომდინარეობს და ნიშნავს საუფლისწულო დომენს, საუფლისწულო მამულს. შესაბამისად, ბოსტან ქალაქი—საუფლისწულო ქალაქი.

აღნიშნული საკითხის გარკვევას ცდილობდა თავის საკანდიდატო დისერტაციაში ს. ერემიანი (Феодалные образования Картии в период марзбханства (532—627 гг.). მას ბოსტან-ქალაქი (რუსთავი) მარზბანის დომენად მიაჩნია. იგი წერს: „Назначенный правителем, Марзбан, судя по многим косвенным указаниям, имел свое местопребывание в городе Телети (=Teleda. Tab. Peut.), называемом в зависимости от данного факта Бостан-калаки.“

Анализ последнего названия показывает, что и в Картии, подобно марзбанской Армении и Албании, домен марзбана назывался Wostan, грузинская форма которого сохранилась в названии города Bostan-qalaq-i (ბოსტან-ქალაქი = «Бостан-город»), весь район назывался Sa-bostan-o (საბოსტანო)¹.

„ბოსტან-ქალაქის“ ახსნა, როგორც „საუფლისწულო დომენისა“, სავსებით მიზანშეწონილია. თუმცა ერემიანისეული განსაზღვრა ადგილისა, როცა იგი თელეთს (ტაბულა პეიტენგერიანას მიხედვით Teleda) რუსთავთან აიგივებს, მართებულად არ მიგვაჩნია².

¹ С. Г. Еремян, Феодалные образования Картии в период марзбханства (532—627) (დისერტაციის თეზისები), გვ. 2.

² ერემიანს შემდეგში ეს ადგილი გაუსწორებია. იგი სასანიანთა დროის ამიერკავკასიის სავაქრო გზების განხილვისას ტაბულა პეიტენგერიანას Teleda-ს საზღვრავს ბოსტან-ქალაქის (რუსთავი) ჩრდილოეთით, რაც უფრო მართებულია, ვიდრე მისი პირველი მოსაზრება. იხ. მისი „Торговые пути Закавказья в эпоху сасанидов“, „Вестник древней истории“, 1939, №1. გვ. 87. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ Teleda—თელეთის შესაძლებელ იდენტიფიკაციას აღნიშნავდა ივ. ჭავჭავაძე. იხ. მისი „საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები“, თბილისი, 1950, გვ. 23.

უფრო რთულია გარკვევა იმისა, თუ ვის დომენს წარმოადგენდა ბოსტან-ქალაქი. ერემიანს ბევრი სხვადასხვა არაპირდაპირი ცნობების საფუძველზე (მისი გამოთქმით, по многим косвенным указаниям) მიაჩნია, რომ ბოსტან-ქალაქი მარზპანის საჯდომი ქალაქს წარმოადგენდა¹.

ბოსტან-ქალაქი, რომ სწორედ ვუსტან-ქალაქი უნდა იყოს, ეს ცხადია. საკვლევი, თუ ვის ვუსტანს (საუფლისწულო დომენს) წარმოადგენდა იგი. სამარზპანო ქალაქად მისი გამოცხადება ერთგვარ უხერხულობას იწვევს, რამდენადაც საამისო ცნობები არ მოგვეპოვება. სამაგიეროდ ლეონტი მროველის და ჯუანშერის მიხედვით ვიცით, რომ რუსთავი მირიან მეფის შემდეგ ქართველ უფლისწულთა საკუთრებას წარმოადგენდა. ლეონტი მროველის მიხედვით: „მეფობდა მირიან მუნ ქართლს, რანს, ჰერეთს და მოვაკანს. და აქუნდა ეგრისიცა ვიდრე ეგრის წყლამდე; და მისცა ძესა მისსა რევს საუფლისწულად (ხაზი ჩვენია.—ლ. ჯ.) კახეთი და კუხეთი და დასუა იგი უჯრამას“². რუსთავიც ამიერადან, როგორც კუხეთის ქალაქი. რევს საუფლისწულად (შემდეგდროინდელი ტერმინი რომ ვიხმართ სახასოდ, resp. საუესტნოდ) ცხადდებოდა. რუსთავს შემდეგშიც რევს შთამომავალნი (რევიანნი) განაგებდნენ. ლეონტი მროველის გადმოცემით, „მაშინლა მოიყვანნა ძმისწულნი (ბაქარ მირიანის ძემ.—ლ. ჯ.) მისნი და მისცა კუხეთი და დასხნა რუსთავს ერისთავად“³.

ანალოგიურ ცნობას გვაწვდის ასევე ჯუანშერიც: „ხოლო მირიან და გრიგოლ იყვნეს ნათესავისაგან რევსა, მირიანისვე ძისა, და აქუნდა მათ კუხეთი, და ცხოვნდებოდეს რუსთავს ციხე-ქალაქსა“⁴. ე. ი. როგორც ვხედავთ, ქართული წყაროების მიხედვით ბოსტან-ქალაქი (რუსთავი, საუფლისწულო ქალაქის მნიშვნელობით) ქართველი უფლისწულების ქალაქს, რევს შთამომავალთა დომენს წარმოადგენდა.

ერემიანის აზრით ახ. წ. IV საუკუნის ბოლოს სპარსელებმა ღიადგარიანთა დახმარებით შესძლეს აღმოსავლეთ ქართლში გაბა-

¹ С. Г. Еремян, დასახ. თეზისები, გვ. 2.

² ქცა, გვ. 70, 71.

³ ქცა, გვ. 131.

⁴ ქცა, გვ. 159.

ტონება. ამასთან დაკავშირებით სპარსელთა მოხელე მარზჰანი ჯდება ბოსტან-ქალაქში¹. ე. ი. როგორც ჩანს, ერემიანის მოსაზრება, რუსთავეში (ბოსტან-ქალაქი) მარზჰანის ყოფნის შესახებ, და ქართული წყაროების მონაცემები, რუსთავის რევიანთა ხელში გადასვლის შესახებ, ერთმანეთს უპირისპირდება. ჩვენ ამ საკითხში, რა თქმა უნდა, ვემყარებით ქართულ წყაროებს და აღვნიშნავთ, რომ ხსენებულ პერიოდში ბოსტან-ქალაქი (რუსთავი) წარმოდგენდა სამეფო გვარის წარმომადგენლის, რევის შთამომავალთა დომენს. რაც შეეხება თვით სახელს, ცხადია, იგი სპარსელთა გავლენით უნდა შეჩქმეოდა და არა იმიტომ, რომ აქ მარზჰანი იჯდა.

რუსთავის მესამე სახელი „ნაგები“ ვახუშტისა და სხვა გვიანდელი წყაროების მიხედვით ვიცით. „ბოსტან-ქალაქი, რომელი არს რუსთავი, ხოლო აწ ნაგები“, წერდა მეცნიერი ბატონიშვილი². „ნაგებითვეა“ აღნიშნული რუსთავი ვახუშტის რუკაზედაც. ეს უკანასკნელი სახელი რუსთავს გვიანფეოდალურ ხანაში უნდა შეჩქმეოდა. ამავე სახელითაა მოხსენიებული რუსთავი გულდენშტედტის მიერაც. მისი გადმოცემით, „მეფეები წინათ კოჯრის მაჰლობლად იდგნენ ზოლმე, მაღლობებზე, საზაფხულო სადგომებში, ნაკლები სიცხის გამო. ხოლო ზამთარში—დაბლობში, მტკვრის თბილ ველზე, ნაგების (Nagebi) მაჰლობლად“³.

როგორც ჩანს, გვიანფეოდალურ ხანაში ქართველები ძველი რუსთავის ადგილას წარმოქმნილ დასახლებულ ადგილს უწოდებენ არა მის ძველ სახელს, არამედ „ნაგებს“. იმავე გულდენშტედტის გადმოცემით, „მტკვარზე, თორმეტიოდე ვერსის დაშორებით ნავთულს ქვემოთ დგას ყოფილი ზამთრის რეზიდენცია მეფე ვახტანგ პირველისა, რომელსაც ქართველები ნაგებს უწოდებენ, ხოლო თათრები—რიშ-ყალას“⁴. საინტერესოა, თუ რას ნიშნავს თვით სახელი „ნაგები“. იგი საბას ლექსიკონში უცხო სიტყვების ნიშნითაა მოცემული და მისი განმარტებით სამხრეთს აღნიშნავს⁵.

რუსთავი სამხრეთით რის მიმართაა აღნიშნული, ძნელი ასახსნელია. სავარაუდოა, რომ იგი თბილისიდან უნდა ყოფილიყო ორიენტირებული.

¹ С. Г. Еремьян, *დასახ. თეზისები*, გვ. 2.

² ვახუშტი, *აღწერა...*, გვ. 50.

³ G ü l d e n s t ä d t, *Reisen nach Georgien und Ymerethi*, Berlin, 1815, გვ. 132.

⁴ იქვე, გვ. 115.

⁵ საბა ორბელიანი, *ქართული ლექსიკონი*, თბილისი, 1949, გვ. 242.

სიტყვის წარმოებით „ნაგები“, საბასეული განმარტებით სამხრეთს რომ აღნიშნავს, მხოლოდ არაბულ ძირთან შეიძლება დავაკავშიროთ. არაბულში სამხრეთის აღმნიშვნელად იხმარება جنوب (ჯანუბ). მისი ძირია ჯნბ. თუ შევადარებთ არაბულისა და ქართულის შესაბამისი სიტყვების ძირებს, მივიღებთ: ნგბ-ჯნბ; ნგბ-ნჯბ; ნჯბ-ჯნბ; ნაჯები—ნაგები. ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ „ნაგების“ მიღება სამხრეთის აღმნიშვნელი უცხო სიტყვისაგან (თუ „ნაგები“, როგორც საბა აღნიშნავს, მართლაც უცხო სიტყვაა და სამხრეთს აღნიშნავს).

„ნაგების“ განმარტების მეორე ვარიანტიც შეიძლება მოვიყვანოთ. ვფიქრობთ, „ნაგები“ ქართული აგება, აშენების ძირიდან შეიძლება მომდინარეობდეს. თავსართი „ნა“ ზმნიდან ნაწარმოებ სახელს უნდა აღნიშნავდეს, რომელიც ნამყო ღროის გეშვებით იწარმოება. ასე: აგება ნა-გებ-ი, ე. ი. ის, რაც აგებული იყო, ალება ნა-ლებ-ი, ის რაც ალებულია, გდება ნა-გდებ-ი და სხვ. ეს იმავენაირად უნდა იწარმოებოდეს, როგორც არსებითი სახელები თავსართ „ნა“-ს და ბოლოსართ „არი“, „ალი“-ს დართვით. მაგ., ქალაქი ნა-ქალაქ-არი, სოფელი ნა-სოფლ-არი, ეკლესია ნა-ეკლესი-არი და სხვ. „ნაგები“ ასევე შეიძლება იყოს ნაწარმოები და ნაქალაქარისა და ნასოფლარის მსგავსი მნიშვნელობით იხმარებოდეს. ნაგე-ზი, შესაძლოა, ნაქალაქარს აღნიშნავდა. გვიანფეოდალურ ხანაში რუსთავმა ნაქალაქარის სახით მოაღწია და, შესაძლებელია, ამიტომაც იგი ამ ღროს ნაქალაქარის, იგივე „ნაგების“ სახელით მოიხსენიება.

სომხურ წყაროებში „რუსთავი“ ორი ვარიანტითა გვხვდება. „ქართლის ცხოვრების“ ძველ სომხურ თარგმანში ქართული „რუსთავი“ ყველგან თარგმნილია როგორც „რიშა“ (*Ռիշա*). აქედან რუსთავის ციხე იწოდება „რიშა-კალად“.

პ. ინგოროყვა ფიქრობს, რომ „რუსთავი“ ეწოდებოდა ქალაქს. ხოლო თვით რუსთავის ციხეს ერქვა არიშა¹. პ. ინგოროყვას ეს მოსაზრება პროფ. ილია აბულაძეს მცდარად მიაჩნია. იგი აღნიშნავს, რომ „რიშა“, როგორც ირკვევა, რუსთავის ძველი სახელწოდებაა („არიშა“) და არა მარტოდენ „რუსთავის ციხისა“, როგორც ეს. პ. ინგოროყვას ჰგონია². თვით პ. ინგოროყვაც აღნიშნავს, რომ რუსთავის ციხის ნანგრევებს ადგილობრივნი „რიშა კალასა“ და „არიშა-

1 პ. ინგოროყვა, რუსთველიანა, გვ. 175.

2 ი. აბულაძე, ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, თბილისი, 1953, გვ. 021.

კალას“ ეძახიანო¹. თუ ეს ასეა, მაშინ მისი სიტყვებიდანვე ირკვევა, რომ „რიმა-კალა“ მსაზღვრელ-საზღვრულის კონსტრუქციით აღნიშნავს რიმას, ე. ი. „რუსთავის ციხეს“ (კალას), ე. ი. ციხე ეკუთვნის რიმას. იმავე რუსთავს. მაშასადამე, რიმა-კალა რუსთავის ციხეა. რუსთავის ციხე კი ეკუთვნის თვით რუსთავს, იმავე რიმას, მაშასადამე, რიმა რუსთავის სინონიმად უნდა მივიჩნიოთ.

ძნელია გადაწყვეტით აღნიშვნა, თუ საიდან მომდინარეობს სომხური ტერმინი „რიმა“, მაგრამ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ იგი ქართული „რუსთავის“ დამახინჯებული სომხური ვარიანტი უნდა იყოს (რუსთავი—რიმა).

ერთ-ერთ ადრეულ სომხურ წყაროში—„ეპისტოლეთა წიგნში“, რომელშიაც დაცულია 506 წ. დვინის საეკლესიო კრების მონაწილე ქართველ ეპისკოპოსთა სია, რუსთავის ეპისკოპოსიცაა მოხსენიებული. კერძოდ, მოხსენიებულია სტეფანოსი, ეპისკოპოსი რუსთავისა. სომხურად დაწერილ სახელში პირველი ასო „რ“ გამოტოვებულია („უსთავი“). სახელი სავსებით სამართლიანად „რუსთავადაა“ შესწორებული². ეს მეტად მნიშვნელოვანი გარემოებაა, რომ ჩვენ ადრეულ სომხურ ძეგლში ვხვდებით რუსთავის ხსენებას. აღსანიშნავია ასევე ის გარემოება, რომ „რუსთავს“ ვხვდებით ადრეულ სომხურ ძეგლში, სხვაგან კი რუსთავი ყველგან „რიმას“ სახელითაა მოხსენიებული.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ ერთი გარემოებაც. პ. ინგოროყვა რუსთავის ციხეს უკავშირებს ჰერ-დიდებულთა არიშიანთა გვარს, რომელთაც დიდი ღვაწლი მიუძღვით საქართველოს გაერთიანების საქმეში. 1103 წ. კახეთ-ჰერეთის მეფე აღსართანი „შეიპყრეს ჰერთა დიდებულთა, არიშიანმან და ბარამ, და დედის ძმამან მათმან ქავთარ ბატამის ძემან, და მოსცეს მეფესა. და აღიხუნა მეფემან (დავით აღმაშენებელმა.—ლ. ჭ.) ჰერეთი და კახეთი“³. პ. ინგოროყვა ფიქრობს, რომ არიშიანთა საგვარეულოს ძირეული მაიორატი იყო რუსთავის საპატრონო (იგი რუსთავს ჰერეთში ათავსებს). ამ მხრივ ერთი საყურადღებო ცნობაა დაცული „მატიანე ქართლისაში“, სადაც ვკითხულობთ: „მაშინ უკმო კვრიკე ქორეპისკოპოსმან კოსტანტი აფხაზთა მეფესა; ჩავიდეს ჰერეთად და მოადგეს ციხესა ვეფინისასა. აფხაზთა მეფე მოადგა ზედათ-კერძო, და კვრიკე ქუემოთ. და ვითარ

¹ პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრ., გვ. 175, 176.

² ი. ჭავჭავაძის მიერ, ქართველი ერის ისტორია, I, თბილისი, 1951, გვ. 302, ი. აბულაძე, მარტვილობა შუშანიკისი, თბილისი, 1938, წინასიტყვაობა, გვ. 054.

³ ქცა, გვ. 328.

4. ლ. კილაშვილი

მისწერეს წაღებად, მაშინ ადარნასე პატრიქი მოვიდა, პარასკევის ჯუარსა მიუპყრა ზავის პირი, მოსცა აფხაზთა მეფესა არიში, გავაზნი, და კვრიკეს ორჭობი. ვითარ დაიზავნეს, და შემოიქცეს¹. აღნიშნული ცნობიდან საყურადღებოა პუნქტების—არიშისა და გავაზნის აღგილმდებარეობის გაგება, რადგან პირველს უკავშირდება ჰერ-დიდებულთა არიშიანთა გვარიც. პ. ინგოროყვა „მატიანე ქართლისას“ ხსენებული აღგილის განმარტებისას შენიშნავს: „ამის მიხედვით ნიშანდობლივ ირკვევა, რომ არიში მდებარეობდა სწორედ იმ ადგილას, სადაც ხვდებოდა ერთი მეორეს ქართლისა და ჰერეთის საზღვრები, ე. ი. ყარაიის ველზე. ამრიგად „მატიანე ქართლისას“ ამ უმკველი ცნობის მიხედვით არიშის ციხის აღგილმდებარეობა არის ყარაიის ველი, ე. ი. რუსთავის საპატრონო. ამის ახლო რაიონში ჩანს აგრეთვე არიშასთან ერთად მოხსენებული გავაზნი (ანუ გავაზიანი, იგივე ქავაზინი, ქაოზიანი, ძველი გაჩიანი, დედა-ციხე. იგი მდებარეობდა მტკვრის და ხრამის შესართავთან (ეხლანდელი ყიზ-ყალა, იგივე დედა-ციხე, წითელ ხიდთან), ე. ი. იმავე რუსთავის საპატრონოს რაიონში“².

ჩვენ არა გვგონია, რომ „მატიანე ქართლისას“ ხსენებული ცნობის არიში და გავაზნი რუსთავის საპატრონოში მდებარეობდნენ (მით უმეტეს პ. ინგოროყვას ლოკალიზაციით გავაზინი არა მდებარეობდა რუსთავის რაიონში; ხრამის მტკვართან შეერთების ადგილი არასოდეს ყოფილა რუსთავის სამფლობელო). ცნობის მიხედვით არიშიც და გავაზნიც ორი პუნქტია ჰერეთში, რომლებიც ერთიმეორის ახლოს მდებარეობდნენ. „მატიანე ქართლისას“ არიშისა და გავაზნის სახელები დღესაცაა შემორჩენილი თანამედროვე კახეთის ტოპონიმიკაში. ისინი ყვარლისა და ლაგოდეხის რაიონში ალაზანთან მდებარეობენ. მატიანეს ცნობა რომ სწორედ ჩვენ მიერ აღნიშნულ პუნქტებს შეეხება, იქიდანაც ჩანს, რომ ეს პუნქტები თურმე ალავერდთან ახლოს ყოფილა, „მოვიდა კოსტანტი, აფხაზთა მეფე, ილოცა ალავერდს წმიდის გიორგის წინაშე, და შემოსა ხატი მისი ოქროთა“³. ალავერდის ეკლესიაც ხომ სწორედ დღევანდელი გავაზის ახლოს მდებარეობს.

მატიანეს ცნობის „არიშს“ და „გავაზინს“ არაფერი საერთო არა აქვთ რუსთავთან (რიშასთან) და რუსთავის საპატრონოსთან.

ქართულ და სომხურ წყაროებთან ერთად რუსთავს უნდა იხსენიებდეს აგრეთვე ერთი არაბული წყაროც, რომელიც შედადიდე-

¹ ქცა, გვ. 264.

² პ. ინგოროყვა, რუსთველიანა, გვ. 175.

³ ქცა, გვ. 264.

ბისადმია მიძღვნილი. შრომის ავტორი ერთ ადგილას ანუშირვან იბნ ლაშქრის გამეფებასთან დაკავშირებით შენიშნავს:

فدبر امره ابو منصور الحاجب
فاتق مع القواد و الحواش.
على ان يتركوا قلاعا على
الكفرة ; قلعة طاطيان و موجكنك
و البيضاء على صاحب شكي
و قلعة كرستان للداويدي
و قلعة كردمان (او كردلان)
للأخازية و الرستاق للرومية

„და განაგებდა მის (ანუშირვან იბნ ლაშქრის.—ლ. ჯ.) საქმეებს ეჯიბი აბუ მანსური, რომელიც შეუთანხმდა მეთაურებს და სწავლულთ, რათა ურწმუნოთათვის დაეტოვებინათ (შემდეგი) ციხეები: ტატიანის, მუჯქანაქის და ბაიდაის ციხეები შაქის პატრონისათვის, ქარმისტანის ციხე დავიდიელებისათვის (?), ციხე ქარდმილანისა“¹.

ტექსტში მოცემული გეოგრაფიული სახელები დამახინჯებულია და მათ აღდგენას არ შეუუდგებით. ჩვენ მხოლოდ ორ უკანასკნელზე შევჩერდებით. ტექსტის გამომცემისა და კომენტატორის ვ. მინორსკის აზრით, *كردمان* თუ *كردلان* გარდაბნის ციხე უნდა იყოს. *الرستاق* (არ-რუსთაჟ resp. რუსთაკი) კი რუსთავი². როგორც ვ. მინორსკი აღნიშნავს, „ირანული სახელი რუსთაკ—შირად გვხვდება ხოლმე, მაგრამ ჩვენი ავტორის რუსთაკ-ის უფრო შესატყვისი იდენტიფიკაცია უნდა იყოს ციხე რუსთავი... რომელიც მდებარეობს მტკვრის მარცხენა ნაპირზე თბილისის მახლობლად. ფაქტიურად, მას გარდაბნის სწორი მნიშვნელობა ექნებოდა, რომელიც (მდინარის) მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობდა. ბერძენთა მიერ რუსთავის დაუფლება უნდა დახმარებოდა მათ, რათა ხელი შეეშალათ კომუნიკაციებისათვის განჯასა და ჯერ კიდევ დამოუკიდებელ თბილისის საამიროს შორის“³.

რუსთაკ-ის ქართულ რუსთავ-თან გაიგივება შესაძლებელია სწორია. ასეთ მოსაზრებას არაბული მართლწერის თავისებურებაც უჭერს მხარს (სიტყვის ბოლოში „ვაჲ“-ის ნაცვლად „კაჲ“-ის დართვა ასოთა მოხაზულობის მსგავსების გამო შესაძლებელია).

¹ V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London, 1953, გვ. 18.

² იქვე, გვ. 30.

³ იქვე.

ქართული წერილობითი წყაროები ქალაქ რუსთავის შესახებ მეტად ძუნწ ცნობებს იძლევა, ასე რომ, თანმიმდევრობით მისი ისტორიის წარმოდგენა კირს. არქეოლოგიურადაც მხოლოდ გარკვეული პერიოდებია შესწავლილი, ამდენად დასრულებული აზრის წარმოდგენა ქალაქის შესახებ შეუძლებელია.

როგორც აღნიშნული გვქონდა, ძვ. წ. IV საუკუნისათვის რუსთავი უკვე ქალაქია. ფარნავაზის დროს (ძვ. წ. IV—III სს.) ქვეყნის საერისთავოებად დაყოფისას, რუსთავი კუხეთთან ერთად კახეთის საერისთავოში შედის და კახეთის ერისთავს ემორჩილება.

კახეთ-კუხეთი (კახეთის მოთავეობით) ერთ საერისთავოშია წარმოდგენილი ამაზასპის დროსაც, „მაშინ ამაზასპ მოუწოდა ყოველთა ერისთავთა ქართლისათა. და მოვიდეს ერისთავნი აღმოსავლისანი: ერისთავი კახეთისა, ერისთავი ხუნანისა, ერისთავი სამშვილდისა. და შემოკრბეს მკედარნი სპასპეტისანი“¹. აღნიშნული ცნობის მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ კახეთი და კუხეთი კვლავ ერთ საერისთავოში არიან წარმოდგენილნი. წინააღმდეგ შემთხვევაში იქნებოდა ალბათ კუხეთის ერისთავიც.

ბაქარის მეფობისას კუხეთი ცალკეა წარმოდგენილი. მის ცენტრს კვლავ ქალაქი რუსთავი წარმოადგენს. ბაქარს მოუყვანია რევის ძენი, „მმისწულნი მისნი და მისცა კუხეთი, და დასხნა რუსთავს ერისთავად“. ამიერიდან რუსთავი რევის ძეთა სამფლობელოდ იქცა. ბაქარი იძულებულია რევის ძეთა მიმართ დათმობაზე წავიდეს. იგი აძლევს მათ კუხეთს მფლობელობაში იმ განზრახვით, რომ ისინი არ შეეცდილებიან სამეფო ტახტს². იმავე IV ს. ბოლოს (ახ. წ.) თრდატის მიერ რუსთავში ეკლესიის აშენება საფუძველსა ჰქმნის, რომ შემდეგში სიახლე მოხდეს აქ სასულიერო ცხოვრებაშიაც, რაც ეკლესიურადაც ცალკე ერთეულის შექმნაში გამოიხატა.

როგორც აღნიშნული გვქონდა, წინაფეოდალური რუსთავის შესახებ მხოლოდ ფრაგმენტული წერილობითი ცნობები გვაქვს შემორჩენილი, რაც არაა საკმარისი ასეთი მნიშვნელოვანი ქალაქის შე-

¹ ქცა, გვ. 55.

² უფრო ადრე რევის მამისგან საუფლისწულოდ მიცემული ჰქონდა კახეთი და კუხეთი ცენტრით უჯარმაში (ქცა, გვ. 70—71).

უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ვერ იკითხება. ასომთავრული წარწერა: X—XI სს. ხელს მიაგავს¹. როგორც არქეოლოგი გ. ლომთათიძე ფიქრობს, „პირობით შეგვიძლია დავუშვათ, რომ რუსთავის საბეჭდავი სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობის თუ რამე დიდი ქუროპლის ხელშეუხებლად დაცვის მიზნით დასაბეჭდად იხმარებოდა“².

აქვე უნდა აღვნიშნოთ მსგავსივე ქვისაგან გამოთლილი ბრტყელი ფრაგმენტიც, რომელზედაც „ბოლნური“ ჯვრის ერთი მკლავი შემორჩენილი. გამოსახულება რელიეფურადაა შესრულებული (ტაბ. VI, 2), საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ ფრაგმენტი აღმოჩნდა, ზემოხსენებული წარწერიანი საბეჭდავის მახლობლად (მტკვრის მარცხენა ნაპირას, ხილთან).

რუსთავში, გარდა ზემოხსენებული საბეჭდავებისა, კიდევ რამდენიმე ფრაგმენტიცაა ცნობილი, რომელიც მსგავსივე დანიშნულების ნივთებს მიეკუთვნება, მაგრამ ნაკლებობის გამო მათი განხილვა ჩვენ მიზანშეწონილად არ მიგვაჩნია. საერთოდ, საბეჭდავთა განხილვა კი იმ მხრივაც საყურადღებო, რომ საბეჭდავთა პატრონებში ქალაქის მოსახლეობის ის ფენა უნდა დავინახოთ, რომლის არსებობაც აუცილებელია რომელიმე პუნქტის ქალაქურობის დასამტკიცებლად (ხელოსნები, ვაჭრები...). საბეჭდავებს ხმარობენ არა მარტო დიდგვარიანნი (უფლების ნიშნად, თუმცა ამ შემთხვევაში სრულიად განსხვავებულ საბეჭდავთან გვაქვს საქმე), არამედ სხვა დაბალი ფენებიც, რაზედაც მათი მრავალრიცხოვნება მიუთითებს (ეს განსაკუთრებით აშკარაა სამთავროს მასალების მიხედვით). საბეჭდავი წარმოადგენდა საბუთს, დოკუმენტს სხვადასხვა ოპერაციების დროს (გაცვლა, ვაჭრობა და სხვ.), ან რომელიმე ხელოსნის ნიშანს. საბეჭდავი კერძო საკუთრების ერთ-ერთ უტყუარ დამადასტურებლად გვევლინება.

რუსთავის საბეჭდავების განხილვაც სწორედ ამ მხრივაც გამიზნულია, კერძოდ, შესაძლოა შევავსოთ ხარვეზი რუსთავის, როგორც ქალაქის ისტორიაში დაახლ. III—IV საუკუნეებიდან მოყოლებული. ამ შემთხვევაში ჩვენ გვაინტერესებს და განსაკუთრებით უნდა გა-

¹ გ. ლომთათიძე, რუსთავში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები: მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, I, 1955, გვ. 175.

² იქვე.

ვესვით ხაზი რუსთავის „ქალაქურობის“ ერთ-ერთ დამადასტურებელ ატრიბუტს.

ადრეფეოდალური ხანის რუსთავის გასაცნობად საინტერესო მასალაა მოპოვებული 1949 წ. მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების წყალობით. აქ ექსპედიციის მიერ გათხრილი იყო როგორც სამაროვანი, ისე სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი. ასე რომ, სტრატиграფიულად ორფენოვან ძეგლთანა გვაქვს საქმი¹. სამაროვანზე სულ 21 ორმოსამარხია გათხრილი (აქედან 6 ბავშვისა), ინვენტარიანი იყო 7 სამარხი.² სამარხეული ინვენტარიდან წარმოდგენილია მინის სანელსაცხებლები, ოქროს საყურეები, ოქროსა და ბრინჯაოს ბეჭდები (ტაბ. V, 1), მინის მძივები, ბრინჯაოს სარკე და სხვ.³ ზემოხსენებული სამარხეული მასალა დიდ მსგავსებას იჩენს არმაზისხევისა და სამთავროს IV და მომდევნო საუკუნეების ქვისსამარხთა ინვენტართან. გ. ლომთათიძის აზრით, გათხრილი სამარხები ძირითადად ახ. წ. IV—V სს. უნდა დათარიღდნენ. ამასთანავე აქ აღმოჩენილ მინის ქურჭელთა ზოგიერთი თავისებური სახეები საბაბს აძლევენ გამთხრელს, რომ მინის წარმოების კიდეც ერთი, რუსთავის ცენტრიც იგულისხმოს⁴.

ექსპედიციის მიერ მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე გათხრილი IV—V სს. ორმოსამარხები და მათ თავზე მდებარე უფრო გვიანი პერიოდის (VII—VIII სს.) მარანი და სხვა ნაგებობანი, აქვე მახლობლად გათხრილ გვიანბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანის ინვენტართან ერთად მიგვითითებენ იმაზე, რომ მტკვრის ორივე ნაპირი კარგა ხნით ადრე, რუსთავის გაქალაქებამდე, ინტენსიურად ყოფილა დასახლებული. რუსთავის ციხის მოპირდაპირე მხარეს მდებარე პუნქტი, რომელიც ადრეფეოდალურ ხანაშიაც საკმაოდ ღონივრად გამოიყურება, რუსთავთან დაკავშირებულ ძლიერ პუნქტად უნდა ვივაოაუდოთ, რომლის შესწავლაც ერთგვარად დაგვეხმარება თვით ქალაქ რუსთავის ცხოვრების წარმოდგენაში. ამ საკითხს ჩვენ კვლავ დავუბრუნდებით. ამჯერად ყურადღების შეჩერება გვინდოდა რუსთავის სამეურნეო რაიონში შემავალ ერთ-ერთ მოწინავე პუნქტზე, რომელიც ახ. წ. IV—V სს. განსაკუთრებით „მდიდრობს“. ამით კი გვსურს შევაგსოთ ხარვეზი ხსენებული პერიოდის რუსთავის ისტო-

1 გ. ლომთათიძე, ანგარიში, გვ. 181.

2 იქვე, გვ. 180.

3 იქვე, გვ. 180, 181.

4 იქვე, გვ. 181.

ჩიამი, სადაც ეს ხანა—ხანა ვახტანგ გორგასალის მეფობისა, ეპოქა ახალი სოციალური თუ ეკონომიური ძვრებისა, სუსტადაა წარმოდგენილი.

ამ პერიოდის თვით ქალაქის შესახებ რამდენიმე ფრაგმენტული ცნობა გვაქვს მხოლოდ.

V საუკუნეში, ვახტანგ გორგასალის მეფობის პირველ წლებში, კუხეთი ცალკე ერთეულს წარმოადგენს. ჯუანშერს შემონახული აქვს რუსთავის მფლობელთა მირიანის და გრიგოლის სახელებიც: „ხოლო მირიან და გრიგოლ იყვნენ ნათესავისაგან რევისა, მირიანისვე ძისა, და აქუნდა მათ კუხეთი, და ცხოვნდებოდეს რუსთავს ციხე-ქალაქსა“¹. ე. ი. ამ დროსაც რუსთავის მფლობელებად კვლავ რევინანი გვევლინებიან. რუსთავი კვლავ საუფლისწულო (საფესტნო) ქალაქია.

გორგასალის მეფობის ბოლოს კი კახეთ-კუხეთი ერთ საერისთავოშია წარმოდგენილი. მეფედ ახლად კურთხეულ დაჩის ვახტანგმა „...დაუტევნა მის თანა შჯდნი წარჩინებულნი მისნი“; მათ შორისაა მოხსენიებული „დემეტრე, ერისთავი კახეთისა და კუხეთისა“².

ვახტანგ გორგასალის დროს რუსთავი ქართველთა და სპარსთა შორის ატეხილი ომის დროს რამდენჯერმე გამხდარა სპარსთა თავშესაფრად. „აიყარა მეფე სპარსთა, და უკუდგა რუსთავად, და გამოვიდეს იგინი განთიად და დადგეს ველსა კალაისასა: რამეთუ ტფილისი სოფელი და კალაიცა მოოქრებულ იყო მაშინ“³. ვახტანგის სიცოცხლის უკანასკნელ დღეებშიც, როდესაც იგი სასიკვდილოდ იჭრება, რუსთავს იკავებენ სპარსელები და აქედან იწყებენ ქართლის მოოხრებას, „და აიყარა მუნით სპარსთა მეფე, და ჩადგა რუსთავს. და დამძიმდა წყლულება ვახტანგისი, რამეთუ შეწეულ იყო ისარი ფირტუად. და წარვიდა უჯარმოს, და უბრძანა სპასალართა ქართლისათა, რათა ადგილსავე დგენ. ცნეს სპარსთა, ვითარმედ დამძიმდა ვახტანგ წყლულებისაგან, მოაოკრეს ტფილისი და არმაზი ქართლი...“⁴.

ვახტანგ გორგასალის მეფობის ხანა ახალი ფორმაციის ძლევა-მოსილი აღმავლობის ხანაა. ფეოდალური ურთიერთობის ზრდა-განვითარების ნიშნები, საკმაოდ ძლიერად იჩენდა თავს რუსთავშიც. აქ ფეოდალური ძალების ზრდა თავს იჩენდა არა მარტო საერო ცხოვრებაში, არამედ საეკლესიო სფეროშიაც. ვახტანგ გორგასალის სა-

¹ ქცა, გვ. 159.

² ქცა, გვ. 185.

³ იქვე, გვ. 181.

⁴ იქვე, გვ. 202.

ეკლესიო რეფორმით ქართული ეკლესია რთულ აპარატად იქცა. აკად. ს. ჯანაშიას სიტყვებით, „ეს ფაქტი იმ მხრივაც საყურადღებოა, რომ იგი მიუთითებს იმ ცენტრალურ პუნქტთა რიცხვის ზრდაზე, რომელთა გარშემოც ჯგუფდებოდნენ ქართლის ახალგაზრდა ფეოდალური ძალები“¹. ს. ჯანაშია საეკლესიო კათედრებთან მეტნაკლებად განვითარებულ სენიორულ ცენტრებს გულისხმობდა². რუსთავი ამიერიდან საეპისკოპოსო ცენტრად გვევლინება. რუსთავში საეპისკოპოსო ცენტრის დაარსება მისი ადმინისტრაციული გამოყოფის ერთ-ერთი ნიშანია. რუსთველი ეპისკოპოსი ამ დროიდან საეკლესიო ცხოვრების ერთ-ერთი აქტიური მონაწილეა. 506 წ. დვინის საეკლესიო კრების ოქმში ვხვდებით რუსთველი ეპისკოპოსის სტეფანოსის სახელსაც. უფრო მოგვიანო ხანის გუჯარის მიხედვით ვიცით „წესი და განგება დაარბაზობისა, რომელი აღესრულების მცხეთას კურთხევისა მეფეთასა“. როგორც წესი, ცერემონიალის დროს ეპისკოპოსთა განლაგება, მათი მნიშვნელობის მიხედვითა ხდებოდა. რუსთველი ეპისკოპოსი მანგლელისა და წინწყაროელის შემდეგ ჯდებოდა. მის შემდეგ კი მოდიან: წილკნელი, კაწარელი, ურბნელი, მრუელი, სამთავნელი და ნიქოზელი³.

ვახტანგ გორგასალის შემდგომი ხანის შესასწავლად შეიძლება გამოვიყენოთ ის არქეოლოგიური მასალა, რომელიც მოპოვებულია რუსთავში 1944, 1945 და 1946 წლებში ჩატარებული დაზვერვების დროს. დაზვერვები მცირეოდენი თხრით მტკვრის მარცხენა ნაპირზე სწარმოებდა. მიკვლეული იყო VI—VII სს. ქალაქის სამაროვანი. სამაროვანს, როგორც მისი გამთხრელი არქეოლოგი მ. ივამჩენკო ვარაუდობდა, 17 ჰექტარი სჭერია⁴. ივამჩენკოს სულ 16 ქვისსამარხი გაუთხრია. სამარხები ქვიშაქვის ბრტყელი ფილებით იყო ნაგები და ძალიან ემსგავსებოდა სამთავროს ქვისსამარხებს. სამარხები საოჯახო საფლავებს წარმოადგენდნენ, სადაც დაკრძალულთა რიცხვი მერყეობდა 4-დან 16-მდე. ერთ მათგანში 42 თავის ქალაა დადასტურებული⁵. სამარხები, როგორც წესი, დამხრობილი იყო აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. მიცვალებულთა დაკრძალვის წესი ისეთია, როგორც საერთოდ ქრისტიანულ ხანაში, ზურგზე, გულზე ხელებდაკრფილი.

¹ ს. ჯანაშია, შრომები, II, თბილისი, 1952, გვ. 229.

² იქვე.

³ თ. ჟორდანიძე, ქრონიკები, I, ტფილისი, 1892, გვ. 45, 46.

⁴ М. М. Иващенко, Руставский могильник, ხელნაწერი ანგარიში, გვ. 1.

⁵ იქვე, გვ. 2.

სამარხებში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა საერთოდ და-
რიბულია. წარმოდგენილია ის ნივთები, რომლებიც სამკაულად იხ-
მარებოდა, ასევე ის ნივთები, რომლებიც ადამიანის ტანსაცმელთან
იყო დაკავშირებული. თიხის და მინის ჭურჭელი სამარხებში არ ყო-
ფილა დადასტურებული. უცნობია აგრეთვე ოქროს ნივთები და მძი-
ვები. აღმოჩენილია ვერცხლის, ბრინჯაოს და რკინის საკინძები, სა-
ყურეები, სამაჯურები, ბეჭდები (რამდენიმე ცალი მინის ბეჭედიცაა
დადასტურებული). საკინძები შემკულია ან ლითონის, ანდა პასტის
და სერდოლიკის თავებით. აღსანიშნავია ასევე მეათე სამარხში აღმო-
ჩენილი ვერცხლის ჭვარი ჩამოსაკიდებელი რგოლითურთ.

მ. ივამჩენკო რუსთავის სამარხეულ მასალას, რომელიც მის მიერ
ჩატარებული დაზვერვების შედეგადაა მოპოვებული, სინქრონულად
თვლის სამთავროს გვიანი ხანის ქვისსამარხების არქეოლოგიურ მა-
სალასთან და შესაბამისად VI—VII სს. ათარიღებს¹.

ხსენებული დროის ნაქალაქარი არ არის შესწავლილი, მაგრამ
განსვენებულ არქეოლოგს შესაძლებლობა მიეცა ამავდროული კულ-
ტურული ფენებიც მოესინჯა. კერძოდ, მას დადასტურებული აქვს²
კრამიტისა და თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომლებიც პირობი-
თად ადრეფეოდალური ხანით უნდა დავათარილოთ. ასეთი კერამიკა
რუსთავიდან 1950 წ. გათხრების დროსაცაა დადასტურებული. დამა-
ხასიათებელია მოყვითალოდ გამომწვარი, კარგად დამუშავებულ
თიხის დოქები, რომელთაც ყელზე ირგვლივ წიბო მოუყვებათ ანდა,
პატარა ზომის დოქები კარგად გაპრიალებული ზედაპირით (პირ-
გადაშლილები და წითლად შეღებილნი), ისანი პარალელური მასალებ-
ით. ძვერიდან, ურბნისიდან და სხვა ადგილებიდან შეიძლება ადრე-
ფეოდალური ხანით დათარიღდნენ (ტაბ. V, 2).

მ. ივამჩენკო თავის მოკლე ანგარიშში ცდილობდა დაედგინა
ადრეფეოდალური ხანის რუსთავის ტერიტორია და მოსახლეობის
ოდენობა. მისი ვარაუდით, ამ დროის ქალაქი არ წარმოადგენდა გან-
ვითარებული ფეოდალური ხანის ქალაქის ქვედა ფენას². იგი სამა-
როვნის ტერიტორიის მოცულობით, აგრეთვე სამარხებში დაკრძა-
ლულთა საშუალო რიცხვის გამოანგარიშებით, ცდილობს რუსთავის
მოსახლეობის რიცხვის დადგენას. მისი აზრით, ამ დროის (VI—
VII სს.) რუსთავში 20.000-მდე მცხოვრები უნდა ყოფილიყო.
მოსახლეობის ასეთი განსაზღვრის სიზუსტის პრეტენზიები, რა თქმა
უნდა, განსვენებულ არქეოლოგს არ ჰქონია, და არც შეეძლო ეს
სიზუსტით გაეკეთებინა. ვფიქრობთ, ასეთი გამოანგარიშება დიდად.

¹ მ. ივამჩენკო, ანგარიში, გვ. 4.

² იქვე, გვ. 8.

არ უნდა სცდებოდეს და ქალაქის მოსახლეობის ასეთი მიახლოვებითი ოდენობაც აუცილებლად მიუთითებს რუსთავის სიძლიერეზე და მის მნიშვნელობაზე ადრეფეოდალური ხანისათვის.

ადრეფეოდალური ხანის არქეოლოგიური მასალა წარმოდგენილია ასევე რუსთავის ნაქალაქარის გათხრებისას 1950 წ. განვითარებული ფეოდალური ხანის რუსთავის ნაგებობების ქვედა ფენები, რაზედაც შემდეგ გვექნება ლაპარაკი, რამდენადმე ადრეფეოდალურ ხანასაც მოიცავს. კერძოდ, ცნობილია ამ დროის ისეთი აშკარა დამადასტურებელი ნივთები, როგორიცაა ბრინჯაოს საკინძი ბროწეულის ყვავილის გამოსახულების თავით¹; ბრინჯაოს ნიშნულსაკინძი, კარგად დამუშავებული და მოყვითალოდ გამომწვარი კერამიკა და სხვ. ყოველივე ეს აშკარად მიუთითებს, რომ XI—XIII სს. ქალაქი გაშენებული იყო ადრეფეოდალური რუსთავის ტერიტორიაზე (ყოველ შემთხვევაში მის გარკვეულ ნაწილზე მაინც). თუ გავითვალისწინებთ აგრეთვე იმ გარემოებას, რომ განვითარებული ფეოდალური ხანის ნაგებობების სულ ქვედა კულტურული ფენა გვიანბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანის მატერიალური კულტურითაა წარმოდგენილი, გადაწყვეტით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ფეოდალური რუსთავის ნაქალაქარის ტერიტორია უწყვეტად ყოფილა დასახლებული.

მცირედენი არქეოლოგიური მასალის გარდა ადრეფეოდალური რუსთავის ისტორიის წარმოდგენა შესაძლებელია იმ ორიოდ ცნობის მიხედვითაც, რომელიც უცხო ავტორებთანაა დაცული. კერძოდ, მხედველობაში გვაქვს VII—VIII საუკუნეების ქალაქის პოლიტიკური ვითარება.

VII—VIII საუკუნეები რუსთავისათვის, ისე როგორც საერთოდ აღმ. საქართველოსათვის, ახალი გარეგანი ძალის მოზღვავეებით აღინიშნება. საქართველოს ახალი უცხო დამპყრობი მოველინა. VII საუკუნის შუა წლებიდან მოყოლებული აღმოსავლეთი საქართველო არაბთა ბატონობის ქვეშ ექცევა. როგორც ჩანს, დაახლოებით ამავე დროიდან არაბთა ბატონობას რუსთავიც იღებს.

რომ რუსთავი (და საერთოდ კუხეთი) არაბებს ემორჩილებოდა VII საუკუნიდანვე, კარგად ჩანს არაბი გეოგრაფის ბალაზურის მიხედვით. მისი გადმოცემით:

¹ გ. ლ. მ. თ. ი. ძ. ე, რუსთავის ანგარიში, გვ. 189.

و فتح حبيب حوارج و
 كسفرى و كمال و خان
 و سمسخى و الجرمان و كسجى.
 وشوشت و بازليت

ლაიპყრო ჰაბიბმა: ხერკი, ქსოვ-
 რისი, ქსანი (?), ხუნანი, სამცხე,
 გარდაბანი, ქსთსჯი (?), შავშეთი
 და ბაზალეთი¹.

ზოგთან ჰაბიბს ზავი დაუდგია. იმავე ავტორის გადმოცემით:
 ზავი დაუდო (ჰაბიბმა) კლარჯეთის
 ხალხს, თრიალეთის ხალხს, კახე-
 თსა და კუხეთს, არტაანს და
 ალანთა კარს².

صالح اهل قلرجيت و اهل
 ثرياليت و خاخيٹ و خوخيٹ و
 ارطال و باب الان

VIII ს. 20-იან წლებში ქართლში შემოდის არაბთა სარდალი
 ჯარაჰ იბნ აბდალლაჰი. ბალაზურის გადმოცემით, თურმე ქართვე-
 ლებს ჯარაჰისათვის მიუტანიათ ჰაბიბ იბნ მასლამას დაცვის სიგელი,
 რომელიც ახალ სარდალს განუახლებია და უბოძებია ქართველთათ-
 ვის. ჯარაჰის მიერ განახლებულ დაცვის სიგელში, რომელსაც ჩვენ
 ბალაზურის თხზულების მიხედვით ვიცნობთ, საკუთარი სახელების
 ხმარება ბუნდოვანია. ერთ ადგილას მოხსენიებულია „მანგლისის
 ოლქიდან“ (من رستاق منجليس), შემდეგ კი აღნიშნავს „კუხეთის
 ოლქიდან“ (რუსთაიდან) (من رستاق قحويط). არაბული ტექსტის
 ეს უკანასკნელი ნაწილი ასეა წარმოდგენილი: من رستاق قحويط من
 كورة جرجان³

სიტყვასიტყვით მისი თარგმანი ასე იქნება: „კუხეთის რუსთა-
 კიდან—ქართლის მხარიდან (ოლქიდან)“. აზრობრივად იგი ასე უნდა
 წარმოვიდგინოთ: კუხეთის რუსთაკიდან (ოლქიდან), რომელიც ქართ-
 ლის პროვინციაა. თუ გავიხსენებთ რუსთავის უკვე აღნიშნული არა-
 ბული დამწერლობის შესახებ (رستاق), მაშინ ხსენებული ტექს-
 ტი ასეც შეიძლება ვთარგმნოთ: „კუხეთის რუსთავიდან, რომელიც
 ქართლის ქალაქია“. (კორე აღნიშნავს როგორც მხარეს, პრო-
 ვინციას, ისე ქალაქს).

ერთი სიტყვით ასეა თუ ისე, ორივენაირად თარგმანის შემთხვე-
 ვაში ირკვევა, რომ ჯარაჰს მანგლისიდან და კუხეთიდან გაუცია დაც-
 ვის სიგელი. VII საუკუნეში ჰაბიბ იბნ მასლამა კუხეთს აღმ. საქართ-
 ველოს სხვა პროვინციებთან ერთად აძლევს დაცვის გარანტიას.

¹ ბ ა ლ ა ზ უ რ ი, كتاب فتوح البلدان (წიგნი ქვეყანათა დაპყრობის შესახებ),
 Liber Expugnationis Regionum, ed. de Goeje, 1866. გვ. 202. ტექსტში
 მოხსენიებული პირი ჰაბიბ იბნ მასლამა ცნობილი არაბი სარდალია, რომელიც VII
 ს.-ის 40-იან წლებში ქართლში შემოვიდა.

² იქვე, გვ. 202—203.

³ იქვე, გვ. 202.

VIII ს. 20-იან წლებში ჯარაჰ იბნ აბდალლაჰი ანახლებს მასლამას მიერ ბოძებულ დაცვის სიგელს. რამდენადაც არაბთა მიერ ბოძებული ხელშეკრულება არ გულისხმობდა ომით დაპყრობას. არამედ — გადასახადის გადახდას, ამდენად, რუსთავეც ვერ გადაარჩებოდა ასეთ მოვალეობას.

VIII საუკუნის ბოლოს 787 წ. „მოკლდა ჯუანშერ ერისთავთ-ერისთავი და შემდგომად მისსა განდგა გრიგორი მთავარი და ამან დაიპყრა კახეთი, კუხეთი და გარდაბანი. ამანვე მოსპო სახელი კუხეთისა და იწოდა კახთა მთავრად ანუ ქორიკოზად“¹. ამიერიდან კუხეთი უკვე კახეთთან ერთადაა წარმოდგენილი და გარდაბანთან ერთსამთავროს შეადგენს.

ადმინისტრაციულად კუხეთი კახეთის შემადგენელ ნაწილად ჩანს XI საუკუნის პირველ ნახევარშიაც. რუსთავის, იმავე კუხეთის, ერისთავად ზის პირი, რომელიც კახეთის მთავარს ემორჩილება. ასეთი ადმინისტრაციული დაყოფა სამთავროსი. კვირიკეს დროსაა მომხდარი: „ამან კვირიკემ დაიპყრა კახეთი და ჰერეთიცა და იწოდა მეფედ კახთა: გარნა თუ ისხნენ ერისთავნი ჰერეთს. არამედ ამან კვირიკე მეფე-მან უფროს განამტკიცნა და დასხნა სამი კახეთს და ოთხი ჰერეთს და კ ა ხ ე თ ი ს ა ე რ თ ი რ უ ს თ ა ვ ს, (ხაზი ჩვენია. — ლ. გ.) და მისცა სრულიად კუხეთი, რომელ არს ნაგები, ყარაია, ჩადივარ-სამგორი, უჯარმა, ლილო, მარტყოფი, გრდანი, ხერკი და თიანეთი, არაგვის კერძო ჟინვანამდე“². როგორც ვხედავთ, რუსთავის საერისთავო ამ შემთხვევაში ისტორიული კუხეთის საზღვრებშია მოქცეული, დაქვემდებარებით კი კახეთის მეფეს ემორჩილება.

¹ საქართველოს ცხოვრება, გვ. 147.

² იქვე, გვ. 151.

ფეოდალური რუსთავის არქეოლოგიური ძეგლები ნაგებობანი

ფეოდალური ხანის რუსთავის ისტორიის შესწავლა წერილობით წყაროებთან ერთად არქეოლოგიური მონაცემებითაც გვიხდება. უფრო მეტიც, რუსთავში მოპოვებული მატერიალური კულტურის ძეგლები ძირითად წყაროს წარმოადგენენ ქალაქის მცხოვრებთა კულტურული, ეკონომიური თუ სოციალური სახის წარმოსადგენად. არქეოლოგია გვეხმარება ჩვენ თვით ქალაქის გარეგანი სახის წარმოდგენაშიც. არქეოლოგიამ რუსთავის ისტორიაში ბევრი ისეთი საკითხი გამოაშკარავა, რომელიც მანამდე უცნობი იყო ჩვენთვის.

რუსთავის ფეოდალური ხანის ნაქალაქარის თხრა 1950 წ. დაიწყო¹. ექსპედიცია მუშაობდა რუსთავის ციხის გამოღმა, არხის მარცხენა მხარეს. გათხრილია ნაწილი იმ ტერიტორიისა, რომელზედაც ფეოდალური რუსთავი იყო გაშენებული. არქეოლოგიური გათხრე-

¹ 1950 წ. ექსპედიციას ხელმძღვანელობდა არქეოლოგი გ. ლომთათიძე. რუსთავში არქეოლოგიური დაზვერვები და გათხრები 1944 წ. წარმოებს, როცა აქ მეტალურგიული ქარხნისა და ქალაქის აშენება იწყება. 1944, 1945, 1946 წწ. რუსთავში დაზვერვებს მცირეოდენი თხრით აწარმოებდა აწ განსვენებული არქეოლოგი მ. მ. ივანენკო, 1948 წ. რუსთავში დაზვერვითი თხრა ჩაატარა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის უმცრ. მეცნ. თანამშრ. ნ. ლამბაშიძემ, 1949 წ. გათხრებს მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე აწარმოებდა ექსპედიცია ისტორიის ინსტიტუტის უფრ. მეცნ. თანამშრ. გ. ლომთათიძის ხელმძღვანელობით. იგი ხელმძღვანელობდა ექსპედიციას 1950 წელსაც. ამავე ექსპედიციამ 1951 წ. გათხარა ნაეკლესიარი.

ბისას გამოვლენილი ნაგებობანი, მიუხედავად მათი მცირერიცხოვნობისა, მნიშვნელოვანია იმ მხრივ, რომ ნაწილობრივ მაინც გვიქმნის წარმოდგენას ქალაქის დასახლების ცალკეული კომპლექსების შესახებ. არქეოლოგიური მასალის მნიშვნელოვანი ნაწილიც სწორედ ნაგებობების თხრის დროსაა მოპოვებული. თხრით გამოვლენილი ძირითადი ნაგებობანი ქალაქის ორ სხვადასხვა უბანში მდებარეობენ და სხვადასხვა რაოდენობის სათავსოებს მოიცავენ. ჩვენ მხოლოდ ძირითად ნაგებობებს განვიხილავთ.

ნაგებობა № 1.

იგი საინტერესოა იმ მხრივ, რომ ნაქალაქარის ერთ პატარა კუთხეს მოიცავს. აქა ვხედებით როგორც მრავალფენიან ნაგებობის ნაშთებს, ისე მდიდარ არქეოლოგიურ მასალას. მიუხედავად იმისა, რომ ნაგებობების ნაშთები შეიძლება მეტად ფრამენტული ხასიათისა იყოს, რომელიც ვერ მოგვცემს წარმოდგენას თვით ნაგებობის რაობის სრული სურათის წარმოსადგენად. იგი საყურადღებოა იმ მხრივ მაინც, რომ გარკვეული დროის განმავლობაში აქ ქალაქის მოსახლეობას უცხოვრია. აქვე, სულ ქვედა ნაგებობამდელ ფენაში წარმოდგენილია ისეთი კულტურაც, რომელიც რუსთავის ქალაქობამდელ მოსახლეობას უნდა ჰყუთვნებოდა.

ნაგებობათა კვალი მიწის ზედაპირზედაც შეიმჩნეოდა. ნაქალაქარის ამ ადგილზე რამდენიმე ფენად განლაგებული ნაგებობათა ნაშთები გარკვეული პერიოდის განმავლობაში ცხოვრების უწყვეტობაზე მიუთითებს.

ნაგებობის ქვედა ფენის ქვების პირველი წყობა მიწის ზედაპირიდან 3 მ მდებარეობს¹. მის ქვევით კი უფრო ადრეული კულტურული ფენაა. საერთოდ, კულტურული ფენა პირველ ნაგებობაში მიწის ზედაპირიდან 4,05 მ-ზე იწყება. ნაგებობამდელი კულტურული ფენის სისქე 1,05 მ-ია. აქ ნაგებობათა ნაშთები არაა წარმოდგენილი. იგი მხოლოდ კულტურული ნაშთებითაა ცნობილი. აღნიშნული ადრეული ფენა წარმოდგენილია: კერამიკით, ცხოველთა ძვლებითა და დისკოსებრი ნუკლეუსებით.

კერამიკიდან წარმოდგენილია: შავპირიან ზედაპირიანი კურკლის ნატეხები ზედაპირზე შემორჩენილი ხაზოვანი ორნამენტით.

¹ როგორც შესავალში გვქონდა აღნიშნული, ძეგლების აღწერა-მიმოხილვის დროს ვსარგებლობდით რუსთავის ექსპედიციის წევრების, გ. ცქიტიშვილის, თ. პაატაშვილის, ე. ბარაბაძის, შ. ხანთაძის საეულე დღიურებით.

ჭურჭელთა ნატეხებიდან გამოიცნობა ქოთნებისა და ჯამების ფრაგმენტები. რომლებიც შემორჩენილი ფორმებითა და დამუშავების ტექნიკით გვიანბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანისათვისაა დამახასიათებელი (868, 869, 874, 877, 879, 880)¹. შავპრიალა ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომლებიც ქვედა ფენებშია აღმოჩენილი, თანადროულია რუსთავში მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე გათხრილი „მოლუცი მეომრის“ სამარხისა და ასევე გვიანბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანის სხვა ნივთებისა, რომლებიც საკმაოდ რაოდენობითაა წარმოდგენილი რუსთავის მიდამოებიდან. საერთოდ კი რუსთავის გვიანბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური მასალა ახლო ნათესაობაშია საქართველოს სხვა ადგილებში ცნობილ იმავდროინდელ ძეგლებთან.

აღნიშნული ქვედა ფენა რამდენადმე ანტიკურ ხანასაც უნდა მოიცავდეს, რაზედაც მიუთითებს აქ აღმოჩენილი რამდენიმე წითლად შეღებილი თხელკედლიანი და პრიალა ზედაპირიანი ჭურჭლების ფრაგმენტები (863).

რამდენადაც № 1 ნაგებობის ირგვლივ მდებარე ტერიტორია მთლიანად არაა გათხრილი, ამდენად ცალკეული ფენების შესაბამის კომპლექსზე წარმოდგენა ძალიან ძნელია. ამასთანავე, მიუხედავად იმისა, რომ შენობის რამდენიმე აშკარა ფენაა დადასტურებული, მათი რაობის შესახებ მაინც ფრაგმენტული შთაბეჭდილება გვრჩება. (ნაგებობის ქვედა ფენების შესახებ მაინც).

ნაგებობის ყველაზე ქვედა ფენა, როგორც აღნიშნული იყო, მეფის ზედაპირიდან 3 მ სიღრმიდან იწყება. როგორც ქვემოთ, ისე მის ზემოთ მდებარე რამდენიმე ფენის მხოლოდ ფრაგმენტებია დარჩენილი. რა სახის სათავსოების კედლებს წარმოადგენდნენ ისინი, გაუგებარია. აღნიშნული ფენებიდან არქეოლოგიური მასალაც შედარებით მცირეაა წარმოდგენილი.

აღნიშნული ფენები წარმოდგენილია შემდეგი უმთავრესი ინვენტარით: სქელკედლიანი კეცის ნატეხი (862), აგურისფრად გამომწვარი და წითლად შეღებილი თხელკედლიანი ჭურჭლის ყურის ძირის ნატეხი (243), ასეთივე ჭურჭლის პირის ნატეხი (212), კრაქი მრგვალი ყურით (268) და ქვის კვირისტავი (279). გარდა კარგად დამუშავებული თხელკედლიანი და პრიალა ზედაპირიანი ჭურჭლის ფრაგმენტებისა, ვხვდებით კრამიტის ნატეხებსაც. ერთ მათგანზე ქსოვილის ანაბეჭდია (864).

1 ნაშრომში ყველგან: ფრჩხილებში მითითებულია შესაბამისი მასალის საინვენტარო ნომრები. ეს იმ მასალას შეეხება, რომელიც რუსთავის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმშია დაცული, სხვა შემთხვევებში ვუთითებთ შესაბამის სამუზეუმო ფონდებს.

აღნიშნულ ფენებში კერამიკასა და ქვასთან ერთად წარმოდგენილია ასევე მინის, ლითონისა და ძვლის ნაწარმთა ნაშთებიც. აღსანიშნავია ბრინჯაოს მშვილდსაყინძის ნატეხი (816)¹, რკინის პატარა ზომის დანა (280), მინის სქელკედლიანი ჭურჭლის ფოსოებიანი ნატეხი და ძვლის წკირის (შეიძლება საყინძის) ნატეხი (815).

უფრო უკეთესად ჩანს ნაგებობის, ზემოდან IV ფენა. ამ ფენაში აშკარად შეიძლება გამოიყოს ერთი დიდი სათავსო, რომელიც გათხრილი ნაგებობის ჩრდ.-ჩრდ.-დას. მდებარეობდა. ყოველგვარი მონაცემების მიხედვით ირკვევა, რომ იგი სამეურნეო დანიშნულებისა უნდა ყოფილიყო. ოთახი სწორკუთხედის ფორმისაა, 30 კვ. მ საერთო ფართობით (5 მ X 6 მ). ოთახში ექვსი სხვადასხვა ზომის ქვევრია დადასტურებული. აშკარაა, რომ ჩვენ მარანთან გვაქვს საქმე. მარნის იატაკი მიწის ზედაპირიდან დაცილებულია 1,6 მ-ით, ფენის სიმაღლე 0,08 მ-ია.

მარანში ქვევრების გარდა სხვა არქეოლოგიური მასალაც გვხვდება. კერამიკა წარმოდგენილია როგორც კრამიტებისა და საღებლების ფრაგმენტების სახით, ისე კარგად დამუშავებული თხელკედლიანი და ტალღური ორნამენტებით შემკული ჭურჭლის ფრაგმენტების სახითაც (332,916). ასეთი სახის ჭურჭელი კარგადაა ცნობილი რუსთავის ნაქალაქარზე როგორც განვითარებულ ფეოდალურ ხანაში, ისე უფრო ადრეც.

მარანში აღმოჩენილი ქვევრები სხვადასხვა ზომისაა. ქვევრების კედლები ძალიან ცუდად იყო შენახული და ამდენად ყველას ზუსტა აღწერა ვერ ხერხდება. ქვევრების მუცლის დიამეტრი 0,5 მ-დან 0,85 მ-დე მერყეობს. ერთ მათგანს ბრტყელი ძირი აქვს. ეტყობა, ქვევრები რაღაც უბედური შემთხვევის გამო დამტვრეულა. მთელი მხოლოდ ქვევრების ქვედა ნახევრებია შემონახული, ზედა ნაწილები კი ჩამტვრეულია, ისე რომ ნამტვრევები შიგვით ჩაყრილი. ქვევრების დამტვრევის დროს სხვადასხვა ჭურჭლის ნატეხებიც მოხვედრილა იქ.

აღნიშნულ ფენაში კერამიკა მოუტიქავია. მხოლოდ რამდენიმე ფრაგმენტია მოკიჩული. ერთი ფაიანსის ნატეხია, ორივე მხარეს მოკიჩული (920, ერთ მხარეს ცისფრად, მეორე მხარეს ლურჯად). იგი მარნის გარეთაა ნაპოვნი იმავე ფენაში. ნაპოვნია ასევე ფირუ-

¹ ბრინჯაოს მშვილდსაყინძი ანალოგიურია არმაზისხევის გვიანდელ სამარხებში აღმოჩენილი მშვილდსაყინძისა. იხ. ა. ა. ფაქიძე, გ. გ. ბეჭიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, მცხეთა, 1, არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1955, ტაბ. XV, 7.

ზისფერქიქურიანი ჭურჭლის ნატენი (652) და რამდენიმე პატარა ფრაგმენტი (330).

შემდგომი ზედა ფენა მიწის ზედაპირიდან 1 მ-ის სიღრმეზე მდებარეობს. ფენის სიმძლავრე 1 მ-დე აღწევს. იგი ნაგებობის, ზევიდან III ფენაა. აღნიშნულ ფენაში ერთი სათავსოა დადასტურებული. იგი ნაგებობის სამხ.-აღმ. მდებარეობს. ოთახის სამხ.-აღმ.-ის კედელი არაა გათხრილი. ფართობი დაახლოებით 30 კვ. მ-ია. ოთახში ორი ორმო და კერაა დადასტურებული. ერთი მათგანი ოთახის სამხ.-დას. ნაწილში მდებარეობდა. ორმოს დიამეტრი 1,7 მ-ია, სიღრმე—1,15 მ. ორმოში აღმოჩენილია მოჭიქული ჭურჭლის ფრაგმენტები (269), სარდიონის ბეჭდის ნატენი (286) და სარდიონისავე მძივი (282). ორმოში მარცვლეულის ნაშთები არაა დადასტურებული. მეორე ორმო აღმ-ის კედელთან იყო, ოთახის სამხ. ნახევარში (პირის დიამეტრი 1,8 მ და სიღრმე—0,9). ორმოში მოჭიქული კერამიკის ფრაგმენტები ეყარა, ზევიდან კი გვერდებაკეცილი კრამიტებისა და ქვევრის პირის ნატენები ელაგა. ამავე ოთახის ცენტრში კერაა დადასტურებული, რაზედაც ნაცრის საკმაო სისქის ფენა მიუთითებს.

კერაზე ნაგებობის ზედა ფენის ოთახის კედელია დაშენებული. აღნიშნული კედელი ნაგებობის ძირითადი კედელი არ იქნებოდა. იგი დამხმარე კედელი უნდა ყოფილიყო, რომელიც ოთახებს შუა ტიხარის როლს შეასრულებდა. კედელი ვიწროა, ქვის მხოლოდ ორი წყებაა. ამოყვანილი, მათ შორის არე კი კრამიტების ნატენებითაა ამოვსებული. მის ზევით უშუალოდ შენობის კვალი აღარაა. რამდენიმე ადგილას შემორჩენილია ცალკეული პატარ-პატარა ფრაგმენტები, რომლებიც მიწის ზედაპირზედაც ჩნდებიან.

ნაგებობის ზედა ფენების არქეოლოგიური მასალა მკვეთრად განსხვავდება ქვედა ფენების ნაშთებისაგან. I, II, III ფენებში ღიდი უმრავლესობა მოჭიქული კერამიკაა. კერამიკა გვხვდება როგორც ერთფერი, ისე მრავალფერი ჭიქურით. IV ფენაში მოჭიქული კერამიკა ძალიან ცოტაა წარმოდგენილი, V და VI ფენებში კი მოჭიქული კერამიკა საერთოდ არა გვხვდება.

ნაგებობა № 1 მეზობელ ნაგებობებთან დამოკიდებულებაში მთლიანად არაა შესწავლილი. ერთი კი ცხადია, რომ იგი უკავშირდებოდა სხვა ნაგებობებსაც. ექსპედიციის მიერ ნაგებობიდან ჩრდ.-დას.-ით გათხრილია კედელი, რომლითაც იგი სხვა ნაგებობებს უკავშირდებოდა. ეს კედელი № 1 და № 2 ნაგებობების დამაკავშირებელ სათავსოს წარმოადგენს. ამ უკანასკნელ მონაკვეთზეა დადასტურებული თონე, ხის სვეტი და სვეტთან ჩაფლული მონეტების განძი 66

(ტაბ. VIII, 1). განძი ნაგებობათა ზედა ფენას ეკუთვნის. მისი წონა 8 კგ უდრიდა. განძი სულ 395 მონეტისაგან შედგებოდა. აქედან: 1 ც. დემეტრე I (1125—1156 წწ.), 29 ც. გიორგი III (1156—1184 წწ.), 1 ც. გიორგი III და თამარის (1178—1184), 176 ც. თამარისა (1184—1213 წწ.), 162 ც. ლაშა გიორგისა (1213—1222 წწ.), 1 ც. ჯალალედინისა (1226 წ.). 25 ცალზე ტიპი დაკარგულია, სავარაუდოა, რომ ეკუთვნის თამარს ან ლაშას¹.

ასეთი დიდი რაოდენობით აღმოჩენილი მონეტები საშუალებას გვაძლევს ნაგებობის დათარიღებისათვის. განძი ნაგებობის ზედა ჟენაშია აღმოჩენილი. მონეტები ეკუთვნის XII—XIII სს. განძის საშუალებით ნაგებობათა ზედა სამი ფენა შეიძლება XII—XIII სს. დაეთარიღოთ. ასეთი დათარიღებისათვის მხედველობაშია მიღებული ასევე სხვა ნაგებობათა შესაბამისი ფენები და არქეოლოგიური მონაცემები. XII—XIII სს. დათარიღებული ნაგებობათა ნაშთები მთლიანად 1 მ-ის სიღრმეა.

ნაგებობათა ქვედა ფენებში აშკარად დამთარიღებელი მასალა არა გვაქვს. IV ფენა, სადაც მარანია დადასტურებული, შესაბამისად შეიძლება XI ს-ით დაეთარიღოთ. აშკარაა, რომ აღნიშნული ფენისადმი ეკუთვნილი ნაგებობა მტრის ხელითაა დანგრეული.

რუსთავი XI საუკუნეში განიცდის დამპყრობთა სასტიკ აოხრებას. XI ს-ის 60-იან წლებში ქალაქი თურქ-სელჩუკებმა დაანგრაეს. ამ დროს, ქალაქში დატრიალებული ტრაგედია კარგად ჩანს პირველი ნაგებობის მეოთხე ფენაშიც. დამპყრობთა მიერ ქალაქის განადგურების კვალი აშკარად შეიმჩნევა უწყესრიგოდ ჩაქცეული კედლებისა და ნახანძრალის ნიშნებით. ქალაქის განადგურების კვალი კარგად ჩანს სხვა ნაგებობის შესაბამისი ფენებიდანაც.

პირველი ნაგებობის ხსენებული ფენა, რომელიც წერილობითი წყაროების მიხედვით XI საუკუნის 60-იანი წლებით თარიღდება (ამის შესახებ შემდეგ), საშუალებას გვაძლევს, რომ საერთოდ ნაგებობებში ორი ქრონოლოგიური ფენა გავარჩიოთ. ერთია ზედა ქრო-

¹ მონეტები განსაზღვრულია დ. კაპანაძის მიერ.

1956 წ. რუსთავის ნაქალაქარის ტერიტორიაზე № 1 ნაგებობის მახლობლად, მიწის სამუშაოების დროს აღმოჩნდა ასამდე ქართული მონეტა იმავე XII—XIII საუკუნეებისა (თ. პატაშვილის ცნობა).

გ. ლომთათიძის სწორი ვარაუდით განძი უნდა დაფლულიყო 1226 წ. შემდეგ (იხ. მისი ანგარიში, გვ. 190), მისივე აზრით, განძი ბერქა ყანის ლაშქრობის წინ უნდა შენახულიყო. ბერქას ლაშქრობამ იმსხვერპლა, ალბათ, ფულის დამმალავიც. ისე რომ განძი თავისისავე ადგილას დარჩა. იხ. გ. ლომთათიძე, შუაფეოდალური ხანის (XI—XIII სს.) არქეოლოგიური ძეგლები საქართველოში, ხელნაწერი, გვ. 21.

ნოლოგიური ფენა, რომლის დასასრულიც ეთანხმება თვით ქალაქის საბოლოოდ დაქვევა-განადგურებას, და ქვედა ქრონოლოგიური ფენა, რომელიც XI ს-ის 60-იანი წლებით მთავრდება. ზედა ფენა XII—XIII სს. მოიცავს. უფრო სწორედ, მთავრდება XIII საუკუნის მესამე მეოთხედში (დაწვრილებით შემდეგ განვიხილავთ). ქვედა ქრონოლოგიური ფენა კი XI საუკუნით იფარგლება. კერძოდ, მისი შემცველი ერთი ფენა, რომელიც პირველ ნაგებობაშია დადასტურებული, იფარგლება XI ს-ის 60-იანი წლებით. თუ რამდენ საუკუნეს მოიცავდა ნაგებობის სულ ქვედა ფენები, ზუსტად დადგენა ძნელდება. ნაგებობების ფენების ორპეტრიანი სიმძლავრე და ასევე ზოგიერთი არქეოლოგიური ნივთი, როგორც შემდეგაც ვნახავთ, გვაპარაულებინებს, რომ იგი შეიძლება რამდენიმე საუკუნეში მოვათავსოთ.

განხილული ნაგებობის სხვადასხვა დროისადმი კუთვნილი კედლები მშენებლობის ტექნიკით არ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. კედლები ნაგებია რიყის ქვით, თევზიფხური წყობით. დამაკავშირებლად გამოყენებულია თიხის ხსნარი. XII—XIII სს. დათარიღებული ნაგებობების კედლებს გაჯით შელესილობის კვალი ემჩნევათ (ტაბ. VIII, 2). შენობის ძირითადი კედლების სისქე 0,70 მ-დან 1 მ-დე მერყეობს. დამხმარე კედლები სისქითაც ვიწროა და შენების სარბივ სხვანაირია (ორ წყება ქვებს შორის კრამიტის ნატეხებია ჩაყრილი). ერთ ადგილას კედელში დატანებული ყოფილა ასევე წყლის დასაწრეტი ღარიც (ტაბ. VII, 2). კრამიტების ნატეხების დიდი რაოდენობა გვაპარაულებინებს, რომ შენობა კრამიტით იყო გადახურული. ამ უკანასკნელ ვარაუდს ეთანხმება გათხრებისას გაშენდილი ჩაქცეული სახურავი, რომელიც მთლიანად კრამიტების ნატეხებით იყო დაფარული (ტაბ. VII, 1).

ნაგებობა № 2.

იგი პირველი ნაგებობის მახლობლად მდებარეობდა, მისგან დასავლეთით (ტაბ. IX, 1). ნაგებობა პატარა გორაკის აღმოსავლეთ მხარეს მოიცავდა. შენობის სხვადასხვა დროის კედლები ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენაა მიმართული.

შენობათა სულ ოთხი ფენაა აქ დადასტურებული. ფენების ასეთი დაყოფა აშკარად შესამჩნევია ნაგებობათა კედლების განლაგების მიხედვით. ნაგებობათა ფენა მხოლოდ ოთხია ცნობილი. ყველაზე ზედა არქეოლოგიურ ნაშთს წარმოადგენდა თონე, რომელიც ზედა ნაგებობის ფრაგმენტზე იყო დადგმული.

ნაგებობის ყველაზე ქვედა ფენა (IV ფენა) მიწის ზედაპირიდან 2 მ სიღრმიდან იწყება. ფენის სისქე 60—70 სმ აღწევს. შემორჩე-

ნილ კედლებში თევზიფხურად განლაგებული ქვის ხუთ წყობაზე მეტი არაა შემონახული (ტაბ. IX, 1).

სათავსოები ყველაზე უკეთესად ამ ფენაშია გამოვლენილი. აღნიშნული ფენის ნაგებობა სამი ოთახისაგან შედგება. რომლებიც განლაგებული არიან ერთ რიგზე და ემთხვევიან ნაგებობათა საერთო მიმართულებას. ოთახები ზომით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. მათგან ყველაზე დიდის ფართობი 36 კვ. მ-ია ($8\text{მ} \times 4,5\text{მ}$), ფორმით სწორკუთხედის მოყვანილობა აქვს. მეორე ოთახის ფართობი 14 კვ. მ-ია ($3,5\text{მ} \times 4\text{მ}$), ოთახს სწორკუთხედის მოყვანილობა აქვს. მესამე სათავსო ტრაპეციის ფორმისაა. იგი ყველაზე პატარაა. მისი ფართობი 8,5 კვ. მ-ია. შენობის საერთო ფართობი 59 კვ. მ-დე აღწევს.

პირველსა და მეორე ოთახებს შორის 1 მეტრის სიგანის კარები ყოფილა დატანებული. კედლები რიყის ქვითაა ნაგები. კედლების შემორჩენილი ნაწილი საძირკველს უნდა ჰკუთვნებოდა. ქვით ნაგები კედლები ზოგან მიწას ზევითაც სცილდებოდა, შემდეგ კი ალიზით იყო ამოყვანილი. ოთახებში აღმოჩენილი თიხის ბათქაშის თხელი ნატეხები მოწმობს, რომ კედლები თიხის ხსნარით ილესებოდა.

დიდ ოთახში (ოთახი № 3) თიხის კერა და მარცვლეულის ორი ორმო აღმოჩნდა. კერა ოთახის ცენტრიდან ცოტა დასავლეთით მდებარეობს. იგი კარგად იყო მოტკეპნილი და ირგვლივ კრამიტების ნატეხები ჰქონდა შემოწყობილი (ტაბ. X, 1). კერის აღმოსავლეთით 1,30 მ-ზე ქვის რვაწახნაგა სვეტის ხარისხია აღმოჩენილი. თავი ოდნავ მომრგვალებული აქვს. მისი სიმაღლე 38 სმ-ია (ტაბ. X, 2).

სვეტის საყრდენის სამხრეთით 0,3 მ-ის დაშორებით მარცვლეულის ორმოა აღმოჩენილი. ორმოს პირის დიამეტრი 1 მ-ია, სიღრმე 2 მ. სვეტის ხარისხის აღმ.-ით 1,10 მ-ზე მეორე ორმოა დადასტურებული. მისი პირის დიამეტრი 1,20 მ-ია, სიღრმე—1,30 მ. არც ერთ ორმოში მარცვლეულის ნაშთი არ არის აღმოჩენილი. ორმოებში მხოლოდ ჭურჭლის ნატეხები და ცხოველთა ძვლები ეყარა.

დანარჩენი ორი სათავსო უფრო პატარაა. ისინი ერთმანეთს კარით უკავშირდებოდნენ. № 2 ოთახში (№ 3 ოთახის გვერდით მდებარეობს) ჩაქცეული და დამწვარი სახურავია დადასტურებული. აქვეა დადასტურებული დამწვარ-დანახშირებული ფენა ნაცარსა და კრამიტების ნატეხებთან არეული. ფენის სისქე 0,3 მ-დეა.

ასეთივე დამწვარი ნაშთების შემცველია № 1 ოთახიც. ამ ოთახში დამწვარი წალმის სქელი ფენა იყო აღმოჩენილი. ზოგ მათგანს კარგად ეტყობოდა ღერო და მუხლები. პირველი ოთახი იმ მხრივა-

ცა საყურადღებო, რომ მის ზემოთ ნაგებობათა ფენები არაა დადასტურებული.

ჩვენ თავიდანვე აღვნიშნეთ, რომ ქვედა ფენის კედლები მიწის ზედაპირიდან 2 მ სიღრმეზე იწყება. კედლების შიგნით მოთავსებული არე კი უფრო ქვევითაც კულტურული ნაშთების შემცველი იყო. ნაგებობამდელ ფენაშია აღმოჩენილი ცხოველის რქა, გაპრიალებული და დამუშავებული. მის ერთ მხარეს ეტყობა რალაც გეომეტრიული ფიგურის გამოსახვის ცდა (283). იატაკის დონეზე ქვევითაა ნაპოვნი მინის ქურჭლის სახურავის სახელური და ბრინჯაოს მშვილდსაყინძი უენოდ (769)¹.

ნაგებობამდელი ფენის არქეოლოგიური მასალა წარმოდგენილია როგორც კერამიკით, ისე მინით, ლითონითა და ძვლით. ბრინჯაოს მშვილდსაყინძის გარდა ლითონის ნაკეთობათაგან უნდა დავასახელოთ რკინის დანის პირი (201). ძვლის ნივთი, რომელიც ამ ფენაშია აღმოჩენილი, წარმოდგენილია კარგად გათლილი ძვლის ნაბღის შესაკრავის ფრაგმენტით (198). მსგავსი შესაკრავებია ცნობილი სამთავროს ადრეფეოდალური ხანის სამარხებიდანაც².

ნაგებობის ქვედა ფენის კერამიკის დიდი ნაწილი მოუჭიპავი წითელყეციაანია. გვხვდება როგორც თხელყედლიანი, კარგი გამომწვარი და წითლად შეღებილი ქურჭლების ფრაგმენტები (200, 202, 214), ისე სქელყედლიანი, უმთავრესად, კრამიტების ნატეხები. კრამიტები გვერდებაკეცილია, ზოგს წითლად შეღებვის ნიშნები აქვს.

მოჭიქული კერამიკა სულ რამდენიმე ფრაგმენტითაა წარმოდგენილი. ყველა ისინი ერთი ფერის ჰიქურითაა შემკობილი. აღნიშნულ ფენაში აღმოჩენილი მოჭიქული ქურჭლის ფრაგმენტები უფრო იშვიათაა აღსანიშნავი, რომ ისინი დღემდე ნაცნობი მოჭიქული ქურჭლის ყველაზე ადრეულ ტიპებს წარმოადგენენ.

ერთი მათგანი ცისფრადაა მოჭიქული (365). ანგობი არაა გამოყენებული. კეცზე ამოკაწვრით ხაზები გაუვლიათ. შემდეგ კი ცისფერი ჰიქური მოუხსამთ. ამოკაწრულში ჰიქურის სქელი ფენის დაგროვების გამო მუქი ტონია მიღებული.

¹ ბრინჯაოს მშვილდსაყინძი ანალოგიურია არმაზისხევის გვიანდელ სამარხებში აღმოჩენილი მშვილდსაყინძებისა. იხ. ა. ფ. ა. ქ. ი. ძ. ე. გ. გ. ო. ბ. ე. წ. ე. ი. ლ. ი. ა. კ. ა. ლ. ა. ძ. ე. გ. ლ. ო. მ. თ. ა. თ. ი. ძ. ე. გ. დასახელებული ნაშრომი, ტაბ. XV, 7.

² მ. ი. ე. ა. შ. ჩ. ე. ნ. კ. ო, სამთავროში აღმოჩენილი ზოგიერთი საგნის დანიშნულება, საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. VII. № 5, 1946, გვ. 297.

ასეთივე წესი, ე. ი. პირდაპირ კეცზე მოჭიქვა, გვხვდება მეორე ფრაგმენტზედაც (205). ჭურჭელი იისფრად ყოფილა მოჭიქული. ფრაგმენტის დიდი არე იისფრადაა მოჭიქული, ერთ ნაწილზე კი უფრო მუქი ტონია მიღებული. ფერთა სხვადასხვაობა შეიძლება ჭიქურის სხვადასხვა სისქით იყოს გამოწვეული.

პირველ ოთახში იატაკის საკმაოდ ზევით აღმოჩნდა რეზერვაციის წესით დამუშავებული მოჭიქული ჭურჭლის ფრაგმენტები, ზედგამოსახული „დავითის ფარით“. ანგობიან გამოსახულებაზე ბუქი იისფერი ჭიქურია გადავლებული (364). ეს ფრაგმენტი ნაგებობის ქვედა ფენაში შემთხვევით უნდა მოხვედრილიყო.

როგორც აღნიშნული იყო, № 2 ნაგებობის ქვედა ფენა სამოთახიან შენობას წარმოადგენდა. შენობის კედლების შემორჩენილი ნაწილი, რომელიც, ალბათ, საძირკველს წარმოადგენდა, რიყის ქვითაა ნაგები, თევზიფხური წყობით. უნდა შევნიშნოთ, რომ შემონახული ქვის კედლების სისქე კლებულობს ქვევიდან ზევით. ეს შესაძლებელია კედლების სიმტკიცის მიზნით კეთდებოდა. როგორც ირკვევა, კედლების გარკვეული ნაწილი (საძირკვლის ზედა) ალიზისა უნდა ყოფილიყო. ალიზის ნატეხები როგორც კედლის, ისე ბათქაშისა, ბევრია ნაპოვნი ნაგებობებში.

მესამე ოთახში დადასტურებული ქვის ბაზისი სვეტის არსებობას გვაგულისხმებინებს, რომელიც შენობის ძირითად კედლებთან ერთად სახურავს დაიკავებდა. რაც შეეხება თვით გადახურვას, იგი დერდებიანი უნდა ყოფილიყო. ამაზე მიუთითებს კრამიტების სიმრავლე. კრამიტული გადახურვა კი, როგორც ცნობილია, გამორიცხავს ბანური გადახურვის შესაძლებლობას.

შენობის ძირითადი სათავსო მესამე ოთახი უნდა ყოფილიყო. აქ აღმოჩენილი მარცვლეულის ორი ორმო მიუთითებს ოთახის სამეურნეო დანიშნულებაზე. კერის არსებობა კი გვაპარაუდებინებს, რომ ამ ოთახს სამეურნეო დანიშნულებასთან ერთად ძირითადი საცხოვრებლის მნიშვნელობაცა ჰქონდა. პირველი და მეორე ოთახების დანიშნულებაზე არქეოლოგიური მასალა ვერაფერს გვეუბნება. მათ გვერდით, შენობის აღმოსავლეთით, ნაპოვნია ქვევრის ნატეხები, რომლებიც შეიძლება აქ ისეთ სათავსოზე მიუთითებდეს, რაც მარნის როლს შეასრულებდა.

ნაგებობის ქვედა ფენა, რომელიც უკვე განვიხილეთ, ყოველი ნიშნის მიხედვით მტრის მიერ უნდა განადგურებულიყო. ჩაქცეული სახურავი, ნახშირის და ნაცრის ფენები მის ტრაგიკულ ბოლოზე მიუთითებს. შენობის და საერთოდ ქალაქის განადგურების მკაცრ

სურათს წარმოგიდგენს შენობის სამხ.-დას. კუთხესთან (კუთხიდან 2 მ მანძილზე) მდებარე ახალგაზრდის ჩონჩხი (ტაბ. XI, 2). იგი მარცხენა გვერდზე წევს, წელშია მოღუნული, მარცხენა ფეხი გაშლით უდევს, ქუსლით ზევით ამობრუნებული. მარჯვენა ფეხი ძლიერ მოღუნული აქვს, ისე რომ ქუსლით ეყრდნობა მარცხენა ბარძაყის ძვალს. ხელები მარჯვენა ფეხის ქვეშ აქვს მოყოლილი. ძვლები ჯერ კიდევ გამაგრებული არა ჰქონია. ჩონჩხს თავი არა აქვს. კისრის მხოლოდ 3 მალაა დარჩენილი. ჩონჩხი კვადრატული ფორმის აგურებზე იდო; აგურების ზომებია $25 \times 25 \times 4,5$, ოთხი ცალი მთელი იყო, ერთი—ნატეხი (ტაბ. XII, 2). ჩონჩხთან ახლოს ეყარა ნახშირის და კრამიტის ნატეხები. მიცვალებულის მარცხენა ხელთან პატარა წალდი ეგდო, „ეტყობა იგი წალდით და ცდილობდა გამხეცებული მტრის მოგერიებას“. მაგრამ დამპყრობთ მოუქლავთ და „მისი თავი კი დავლად წაიღო მისმა მკვლელმა“¹.

მოკლული „ახალგაზრდა გოგონა“, როგორც მას გ. ლომთათიძე უწოდებს, და მის ირგვლივ მიმოფანტული კრამიტებისა თუ ქვების გროვები და ნახანძრალი აშკარად მიუთითებს მტრის მიერ ქალაქის დაწვასა და განადგურებაზე.

№ 2 ნაგებობის ქვედა ფენა, რომელიც ჩვენ უკვე დავახასიათეთ როგორც არქეოლოგიური მასალით, ისე შენების ტექნიკით, პირველი ნაგებობის ამ ფენის შესაბამისია, სადაც მარანი იყო აღმოჩენილი. ორივე შენობა ერთ დროს უნდა დანგრეულიყო.

№ 2 ნაგებობის ქვევიდან მეორე ფენა წარმოადგენს შენობის ნაწილს, რომელიც დაშენებული ყოფილა პირველი ფენის № 3 დიდ სათავსოზე. იგი ზომით უფრო დიდია ვიდრე ქვედა ფენის დიდი ოთახი. მისი ოთხივე კედლის კონტურები გარკვევით ჩანს. ოთახი ნაგებობის დასავლეთ ნაწილში დევს. იგი თითქმის მთლიანად ეყრდნობა ქვედა ფენას. ამ უკანასკნელის № 3 ოთახისა და ზედა ფენის ოთახის ჩრდილოეთის კედლები უშუალოდ ემთხვევიან ერთმანეთს. დანარჩენი კედლები კი მხოლოდ მიმართულებით ემთხვევიან ქვედა ფენის შესაბამის კედლებს. სამწუხაროდ, ამ ფენიდან მხოლოდ ერთ ოთახთან გვაქვს საქმე.

ოთახი დაახლოებით წესიერი ოთხკუთხედის ფორმისაა. მისი ფართობი 40 კვ. მ-ია (8×5 მ), კედლის სისქე 0,6 მ-ია. ნაგებობის ფენის სისქე ორიდან ოთხ ქვის წყობამდეა (0,2 დან 0,4 მ-დე). კედლები რიყის ქვითაა ნაგები, თიხის ხსნარით. სხვა ნაგებობებისაგან

¹ გ. ლომთათიძე, წინაპართა ნაკვალევი, თბილისი, 1952, გვ. 192.

განსხვავებით, აქ ჩრდილოეთის და სამხრეთის კედლები გამაგრებული ყოფილა კლდის დიდი ქვებით. სამაგრი ქვები კედლებს მიწის ქვეშ ჰქონდა შემოწყობილი. ამდენად, უშუალოდ კედლების საძირკვლების ნაწილები გამაგრდებოდა (ტაბ. XIII, 2).

აღნიშნული ნაგებობის ფენა მიწის ზედაპირიდან საშუალოდ 1 მ სიღრმიდან იწყება. ოთახში აღსანიშნავია კარგად შენახული სვეტის ძირი, რომელიც მიწის ზედაპირიდან 1,35 მ-ზე იდო (ტაბ. XIII, 1). იგი ქვედა ფენის დიდი ოთახის აღმოსავლეთის კედლის თავზე მდებარეობდა. კედლის თავსა და სვეტის ძირს შორის 5 სმ სისქის მიწის ფენა იდო.

არქეოლოგიური მასალა ამ ფენიდან მეტად მცირედაა წარმოდგენილი. ესეც უმთავრესად კრამიტის ნატეხების სახითაა მოცემული. ეს უკანასკნელი გარემოება კი უტყუარ საბუთს იძლევა, რომ შენობა კრამიტით იქნებოდა გადახურული. ამავე ფენას შეიძლება მივაკუთვნოთ კედლის გარეთ აღმოჩენილი მინის ჭურჭლის ნატეხი (825) და ტახის ეშვი (827), რომელსაც აშკარად ემჩნევა ნამუშევარი ზედაპირი. იგი შეიძლება საფეიქრო საქმეში ყოფილიყო გამოყენებული.

ნაგებობის შემდგომი ფენების მხოლოდ ფრაგმენტებია დარჩენილი. ამდენად ცალკეულ შენობათა რაობის გამორკვევას ვერ შევუდგებით. ერთი კი ცხადაა, რომ შენების ტექნიკა ისეთივეა, როგორც ქვედა ფენებში, კერძოდ. სამშენებლო მასალად გამოყენებულია რიყის ქვა, წყობა თევზიფხურია, დამაკავშირებლად თიხის ხსნარია გამოყენებული. შენობა კრამიტით ყოფილა დახურული. ოთახების შესაღესად ხმარობდნენ ბზენარევი ბათქაშს.

ნაგებობაში ქვედა ორი ფენის ზევით ჩანს მშენებლობის კიდევ ორი ფენა. მაგრამ მხოლოდ და მხოლოდ ეს შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რადგან შემორჩენილი კედლების ფრაგმენტების მიხედვით მეტად მცირე შთაბეჭდილება გვრჩება, რაც არ გვაძლევს საშუალებას, რომ თვით შენობის არსი წარმოვიდგინოთ.

არქეოლოგიური მასალა აღნიშნულ ზედა ფენებშიაც მცირედაა წარმოდგენილი, მაგრამ ნაგებობის სულ ქვედა ფენასთან შედარებით აშკარად იგრძნობა განსხვავება. ამდენად ეს განსხვავება გვაძლევს საშუალებას, რომ № 2 ნაგებობის რამდენიმე ფენაში წარმოდგენილი არქეოლოგიური მასალა, ისე როგორც № 1 ნაგებობაში თარიღის მხრივ განვიხილოთ როგორც ორი ქრონოლოგიური ფენა. № 1 ნაგებობასთან შედარებით ნაგებობა № 2 უფრო მოკლე ხნის განმავლობაში ყოფილა დასახლებული. № 2 ნაგებობებს ზე-

და და ქვედა ქრონოლოგიური ფენებისადმი კუთვნილ არქეოლოგიურ მასალაში აშკარა სხვაობაა.

ზედა ქრონოლოგიურ ფენაში შეიძლება განვიხილოთ ნაგებობის, ზევიდან I, II და III ფენები. აქ წარმოდგენილია კერამიკა როგორც მოჭიქული, ისე მოუჭიქავი სახით. მოუჭიქავი კერამიკიდანაა: გვერდბაკეცილი კრამიტის ფრაგმენტები, ქვევრის პირის ნატეხები, შემკული ამოკრილი კვადრატული ორნამენტებით (437), წითელი და შავი საღებავებით მოხატული ჭურჭელი (244). მოჭიქული ჭურჭლიდან აღსანიშნავია როგორც ერთფეროვან ჭიქურიანი, ისე სხვადასხვაფერის ჭიქურით შემკული ფრაგმენტები. გამოყენებულია მწვანე, ღია მწვანე, მუქი ყავისფერი და ყვითელი ფერები. პოლიქრომიზმი უცნობია ქვედა ფენისათვის.

ზედა ქრონოლოგიური ფენის (ნაგებობის ზედა I, II, III ფენები) დათარიღებისათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია სულ ზედა ფენაში აღმოჩენილი დერგი, რომელმაც ჩვენამდე მთელი სახით მოაღწია (ტაბ. XII, 1). აგი წარმოადგენს მრგვალიძირიან, ორყურა და მუცელგანიერ ჭურჭელს (მას უფრო დაწერილებით შემდეგ შევხებით). ჭურჭელი უფრო იმითაა აღსანიშნავი, რომ შიგ სამი ცალი მონეტა აღმოჩნდა: ერთი ცალი გიორგი მესამისა, ერთი თამარისა და ერთიც ლაშა გიორგისა¹. მონეტები ჭურჭელსაცა და ნაგებობის სულ ზედა ფენასაც XII ს-ის გასულითა და XIII ს-ის პირველი ნახევრით ათარიღებენ. შესაბამისად № 2 ნაგებობის ზედა ქრონოლოგიური ფენა შეიძლება XII—XIII სს. დაეთარილოს.

ქვედა ქრონოლოგიურ ფენაში ნაგებობის მხოლოდ სულ ქვედა ერთი ფენა შედის. ქვედა ფენაში, როგორც აღნიშნული იყო, გარდა სქელკედლიანი კერამიკისა (უმთავრესად კრამიტი), წარმოდგენილი იყო თხელკედლიანი კარგად დამუშავებული თიხის ჭურჭელი, შელებილი ან გაპრიალებული ზედაპირით. მოჭიქული ჭურჭელი სულ რამდენიმე ცალია წარმოდგენილი, ისიც ერთფეროვანი. მოჭიქვა უანგობოა, პირდაპირ კეცზე. ქვედა ფენა სინქრონულია № 1 ნაგებობის ქვევრებიანი სადგომისა. ორივე ნაგებობის შესაბამისი ფენები მტრის ხელითაა განადგურებული. მეორე ნაგებობის ქვედა ქრონოლოგიური ფენა ისე, როგორც № 1 ნაგებობის ქვევრებიანი სათავსო, შეიძლება XI საუკუნით დათარიღდეს. ამრიგად, მთლიანად № 2 ნაგებობა და იქ დატული არქეოლოგიური მასალა შეიძლება XI—XIII სს. დათარიღდეს.

¹ გ. ლომთათიძე, ანგარიში, გვ. 187.

თარიღების განხილვისას აქვე უნდა შევიჩერდეთ შემდეგ გარემოებაზე. როდესაც ვლაპარაკობთ ქვედა ქრონოლოგიურ ფენაზე, მის დასასრულად XI ს-ის მეორე ნახევარს მივიჩნევთ. № 1 ნაგებობის ქვედა ქრონოლოგიური ფენა, როგორც აღნიშნული გვქონდა, რამდენიმე საუკუნეს შეიძლება მოიცავდეს, მეორე ნაგებობის ქვედა ფენა კი უფრო ხანმოკლეა. მის არსებობას ვგულისხმობთ XI ს-ის დაწყებიდან ამავე საუკუნის 60-იან წლებამდე. როგორც პირველი ნაგებობის მარნის, ისე მეორე ნაგებობის სამოთახიანი შენობის განადგურებას ამ დროს ვგულისხმობთ. განადგურება დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო ალფარსლანის საქართველოში 1068 წ. ლაშქრობასთან. ქვეყნის აოხრებას მემკთიანე შემდეგნაირად გადმოგვცემს: „...და მოისრა ურიცხ სული ქრისტიანეთა და ტყუე იქმნა; და იქმნა საძაგელ ქუეყანა ქართლისა სახილველად კაცთა: მოოჭრდეს ყოველნი ეკლესიანი და სიმრავლითა მძორისათა არღარა დაედგომოდეს ქუეყანასა თუალნი; და ცოდვითა ჩუენთა მოსაგებელსა რისხვასა ღმრთისასა ზეცით ცაჲ წამებდა, და სისხლის მწკველი ღრუბელი აღმოსავლეთით მოეფინა ქართლსა ზედა; და იქმნა ღამე უკუნი, ვითარცა ნათელი ღღისა. და იყო ხილვა მისი საშინელი და შესაძრწუნებელი, და არე-არე სისხლის წჷმა ეხილვა კაცთა“¹.

განადგურებას ვერ გადაურჩა თბილისი და რუსთავიც. მემკთიანის სიტყვით: „ამოსწყდა ტფილისი და რუსთავი ამას სამეფოსა“². საქართველოდან უკან გაბრუნებისას ალფარსლანმა თბილისი და რუსთავი განძის ამირა ფადლონს მისცა („და ჩამავალმან წარულო ტფილისი და რუსთავი, და მისცა ფადლონს, განძისა პატრონსა“)³.

რუსთავის განადგურება ამ დროისათვის კარგად ჩანს არქეოლოგიურ მასალაშიც. საკმარისია კვლავ გავიხსენოთ დანგრეული და გადამწვარი სახლები, ჩამტვრეული ქვევრები, ნახშირისა და ნაცრის ფენები, სახლის წინ მოკლული ახალგაზრდა გოგონა, რომელიც წალდით და ცდილობდა თავის დაცვას, რომ თვალწინ წარმოგვადგეს ქალაქის განადგურება მთელი თავისი სისასტიკით. ეს ფაქტი კარგადაა ცნობილი ქართული საისტორიო წყაროს „მატიანე ქართლისას“ მიხედვითაც. მემკთიანე სელჩუკთა ხსენებული შემოსევის თარიღსაც გვაწვდის. ესაა დეკემბრის თვე, ქორონიკონის ორას ოთხმოცდარვა⁴, ე. ი. 1068 წ.

¹ ქცა, გვ. 309.

² იქვე, გვ. 310.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 309.

იგივე თარიღი შეიძლება დავდოთ ორივე ნაგებობის ქვედა ქრონოლოგიური ფენის დასასრულად. ქვედა ქრონოლოგიური ფენა კი მოიცავს მეორე ნაგებობის ქვედა ერთ ფენას, სადაც სამი სათავსოა დადასტურებული და პირველი ნაგებობის ქვედა ფენებს მარნის შემცველ ფენასთან ერთად. ქვედა ქრონოლოგიური ფენის ხანგრძლივობა ორივე ნაგებობისათვის ერთნაირი არაა, პირველ ნაგებობაში იგი რამდენიმე საუკუნეს მოიცავს, მეორეში კი გაცილებით ხანმოკლეა.

ნაგებობა № 3.

მდებარეობს პირველი და მეორე ნაგებობის სამხრეთ-დასავლეთით, არხის მარცხენა ნაპირზე — იმ ნალისებურ მოედანზე, რომელიც ციხის პირდაპირ მდებარეობს. აღნიშნული ადგილის გათხრა და შესწავლა იმიტომაც იყო აუცილებელი, რომ იგი რუსთავის ციხესთან ყველაზე მახლობელი ტერიტორია იყო და ამდენად ქალაქის უფრო მნიშვნელოვანი უბანიც აქ იყო მოსალოდნელი. ერთი მხრივ, პირველი და მეორე ნაგებობანი და, მეორე მხრივ, მესამე ნაგებობა ქალაქის ორი სხვადასხვა უბნის მცხოვრებთ უნდა ჰკუთვნებოდა. ექსპედიციის მუშაობის დროს ამ ადგილზე სამი თხრილი იყო გავლებული, მაგრამ ნაგებობის კედლები შეერთდა და ერთი მთლიანი ნაგებობა მივიღეთ¹. მოცულობით აღნიშნული ნაგებობა გაცილებით დიდია სხვა ნაგებობებზე.

ნაგებობა მთლიანად ერთ ქრონოლოგიურ ფენას მიეკუთვნება. აქ ძირითადად ერთი ფენაა დადასტურებული. იგი ისეთივე ტექნიკითაა ნაგები, როგორც პირველი და მეორე ნაგებობები. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ შენობის ქვევით დადასტურებულია უფრო ადრეული, ნათალი ქვებით ნაგები კედლების ფრაგმენტები. რომლებიც ქვების წყობითა და თვით ქვების დამუშავებით (გათლილი დიდი ზომის ქვები) აშკარად განსხვავდებიან ძირითადი ნაგებობის კედლების წყობისაგან.

ნაგებობა ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენაა მიმართული. აქ სულ შვიდი სათავსოა დადასტურებული. ოთახები ერთიმეორის გვერდით არიან განლაგებულნი.

ოთახი № 1 ნაგებობის ჩრდ.-დას. კუთხეში მდებარეობს. იგი არაწესიერი ოთხკუთხედის ფორმისაა (კედლების ზომები: ჩრდ. კედელი 8 მ, სამხრ. კედელი 8 მ, დას. კედელი 6 მ, აღმ. კედელი

¹ № 3 ნაგებობა მოიცავს საველე დღიურების № № 3, 4, 5, 6, და 7 თხრილებს.

4,5 მ). ოთახში აღმოჩენილ ნივთთა შორის დიდი უმრავლესობა კერამიკაა. ეს უკანასკნელი კი წარმოდგენილია როგორც მოქიქული, ისე მოუქიქავი სახით.

ოთახის ჩრდ. კედელთან 2 თონეა დადასტურებული. ერთი მათგანის გვერდით გადმობრუნებული ოთხყურა ღერგის ზედა ნახევარი იდგა. იგი ნაცრით იყო სავსე (ტაბ. XIV, 1). ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დღესაც კარგადაა ცნობილი თონის მახლობლად სანაცრეები. სანაცრედ ჩვეულებრივად ქვევრის ან რაიმე სხვა დიდი ჭურჭლის ნაწილებს ხმარობენ ხოლმე. როდესაც თონე ძალიანაა გახურებული, ნაცარს აყრიან და ამრიგად თონეს ანელებენ. სწორედ ასეთივე სანაცრეა დადასტურებული პირველი ოთახის თონესთანაც. ამავე ოთახში, სანაცრიან თონესთან ახლოს აღმოჩენილია ქვევრი, რომელსაც ბრტყელი ქვის სახურავი ეფარა. ქვევრში ყურძნის წიპწები იყო აღმოჩენილი. ამავე ოთახში დას. კედლის ფრაგმენტის გაგრძელებაზე ნაპოვნია მეორე ქვევრიც. მასაც ბრტყელი ქვის სახურავი ეფარა. ოთახში ნაპოვნია სადულრის ფრაგმენტებიც. ოთახის დასავლეთ ნახევარში დამწვარ-დანახშირებული სვეტის ძირიცაა აღმოჩენილი. მოქიქული კერამიკა აქ კარბადაა წარმოდგენილი. გავრცელებული სახეა პოლიქრომიულად მოხატული ჯამების ფრაგმენტები, მოქიქული სამარილები (422, 442) და მოქიქული ღოქის პირის ნატეხები (348, 1195).

არქეოლოგიური მასალა პირველი ოთახიდან ისე მრავალფეროვანია და სხვადასხვა დარგების მომცველი, რომ შეუძლებელია გაგება, თუ რა დანიშნულების სათავსოდ იყო იგი გამოყენებული. ერთ ოთახშია დადასტურებული როგორც ქვევრები, თონეები. სადულრები და ღოქები, ისე ჯამები, მაწვნის ქილები და კოტონები. ამავე ოთახშია დადასტურებული ფაიანსის ჭურჭლის ფრაგმენტები (418, 435) და მინის ნაწარმი. მინის ნაკეთობანი წარმოდგენილია სამაჯურების, პატარა სანელსაცხებელთა და სხვადასხვა ჭურჭლების ნატეხების სახით. მინის სამაჯურების უმრავლესობა მრგვალგანაკვეთიანია, ზეული ღეროთი ან ცრუხვეულით. ნაპოვნია განაკვეთში ბრტყელი მინის სამაჯურის ნატეხიც (393).

პირველ ოთახში სამკაულები წარმოდგენილია სპილენძის მავთულის სამაჯურით (392) და სპილენძის ბეჭდით, რომელსაც ფაიფურის თვალი უზის (745). აქვეა ნაპოვნი სპილენძის სფერული ფორმის ღილებიც (848, 759).

როგორც აღნიშნული გვექონდა, პირველი ოთახი ისე, როგორც მთლიანად ნაგებობა, მდიდარია არქეოლოგიური მასალით, რომელიც წარმოდგენას გვიქმნის ადამიანის ყოფის სხვადასხვა მხარეზე.

კერძოდ, აღნიშნული გვექონდა კერამიკის, მინის ნაწარმისა და სამ-
ჯაულების არსებობა. მაგრამ აქ კარგადაა ასევე წარმოდგენილი
როგორც სამეურნეო, ისე საბრძოლო იარაღებიც. ასეთებია: რკინის
ასტამის ნატეხი (ტაბ. XXXVIII, მესამე რიგში მარჯვნივ), რომელიც
თონესთან იყო აღმოჩენილი, რკინის თოხი (ტაბ. XXXVIII, ქვედა
რიგში მარცხნივ) და კვირისტავეები (791, 508, 386). საბრძოლო
იარაღებიდან აქ ცნობილია რკინის მაჯაროს წვერი (358) და ძვლას
კარგად დამუშავებული ისრისპირი (832).

ოთახი № 2 პირველი ოთახის სამხრეთით მდებარეობს. ოთახის
კედლები დაახლოებით რომის ფორმას წარმოადგენენ (კედლების
ზომები: ჩრდ. კედელი 3,20 მ, დას. კედელი 5,4 მ, სამხ. კედელი
3,4 მ. აღმ. კედელი 5 მ). ოთახის შუაგულში ალიზის კედლები იყო
ჩაქცეული. კედლებს ცეცხლის აშკარა კვალი ემჩნეოდა. ალიზის
ქვეშ დამწვარა და დანახშირებული ძელის ნაშთებია დადასტურე-
ბული (ტაბ. XIV, 2). ირკვევა, რომ ოთახის კედლები ალიზისა
ყოფილა. ქალაქის დაღუპვისას კი მტერს შენობა ცეცხლისათ-
ვის მიუტია და ნანგრევებად უქცევია.

არქეოლოგიური მასალა მეორე ოთახიდან ისეთივეა, როგორც
პირველ ოთახში. ისეთივე კერამიკა თუ მინის ნაწარმაა აქაც და-
დასტურებული, როგორც პირველ ოთახში, მხოლოდ რამდენიმე
განსხვავებული ნივთია აქ ცნობილი. პირველ რიგში აღსანიშნავია
ჩაქცეული ალიზის ქვეშ მოქცეული დიდი ზომის მთელი ჭურჭე-
ლი, ქილის ფორმისა, მწვანედ მოჭიქული, ბეჭებზე თევზების გა-
ზოსახულებებია მოცემული (ტაბ. XXXV, 1). ასეთივე ჭურჭლებს
ფრაგმენტები სხვა ოთახებიდანაცაა ცნობილი.

მოჭიქულ ჭურჭელთა ფრაგმენტებიდან განსაკუთრებით აღსა-
ნიშნავია ცისფრად მოჭიქული ჯამის ძირის ნაწილი (489). ზედ
შემორჩენილია ერთსიტყვიანი წარწერა — არაბული დამწერლო-
ბით შესრულებული. წარწერა ცუდად ჩანს. დიაკრიტული ნიშნების
უქონლობაც არ გვაძლევს წარწერის წაკითხვის შესაძლებლობას.
რამდენიმე ასო კი ک و س აშკარად გამოირჩევა.

მეორე ოთახში აღმოჩნდა ასევე ფაიანსის პატარა ჯამის ლუს-
ტირიებული ძირგვერდის ფრაგმენტი. ზედ მცენარეული ორნამენ-
ტებია გამოსახული. ნამუშევარი ძალიან ჰგავს რეის ლუსტრირე-
ზულ კერამიკას.

ოთახის აღმ. კედელთან თონეა დადასტურებული.

ოთახის დას. კედელში, ქვის წყობაში, პორიზონტალურად ხის
ძელი ყოფილა დატანებული, რომელიც შენობის განადგურებისას
დამწვარა და დანახშირებულია.

ოთახი № 3 მეორე ოთახის აღმოსავლეთითაა. იგი გეგმაში დაახლოებით სწორკუთხედის ფორმისაა (კედლების ზომები: ჩრდ. კედელი 6,8 მ, დას. კედელი 5,2 მ, სამხ. კედელი 7 მ, აღმ. კედელი 6,4 მ). კედლების შენების წესი ისეთივეა, როგორც პირველსა და მეორე ოთახში. საშენ მასალად გამოყენებული ყოფილა ასევე კრამიტის, აგურისა და ქურქელთა ნატეხებიც. ოთახში დამოწმებულია აგრეთვე ოთხი ცალი ნასვეტარი, რომელთა მიმართულების ხაზიც სამხრეთსა და ჩრდილოეთს ემთხვევა. სვეტები სახურავის დასაკავებლად იქნებოდა გამოყენებული. ოთახის ჩრდილოეთ ნახევარში შემორჩენილი იყო კვადრატული ფორმის აგურებით მოგებული იატაკის ნაწილიც.

ოთახის იატაკის მთელ ფართობზე მონეტები იყო მობნეული (ტაბ. XV, 1).

ოთახის დას. ნახევარში ორმოა დადასტურებული. პირის დიამეტრი 1,4 მ-ია, სიღრმე — 0,9 მ, ორმოს ფსკერზე სხვადასხვა ქურქელია აღმოჩენილი: მოქიქული კრაქი, სადულარი, ქოთანი და სხვა ფრაგმენტები.

მესამე ოთახში კერამიკა კარგადაა წარმოდგენილი. იგი ისეთივე ფორმებს იმეორებს, როგორც წინ განხილულ ოთახებში აღმოჩენილი ფრაგმენტები.

ოთახში დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი მინის სამაჯურებისა და მინის სხვადასხვა ქურქელთა ნატეხები. აღსანიშნავია სამაჯურის ერთი ფრაგმენტი; დღესდღეობით ცნობილ მინის სამაჯურებიდან ყველანი, მთლიანი; თავშეკრულ რგოლებს წარმოადგენენ. მესამე ოთახში აღმოჩენილია მინის სამაჯურის ერთი ფრაგმენტი (517), ცრუ ხვით. სამაჯური, რომელსაც აღნიშნული ფრაგმენტი ეკუთვნის, თავშეკრული ვერ იქნებოდა, სამაჯურის ნატეხი თავგახსნილი სამაჯურის ნატეხი უნდა ყოფილიყო, რომლის მსგავსიც არც რუსთავიდან და არც სხვა ადგილებიდან ჩვენთვის არ არის ცნობილი.

სხვა ოთახებისაგან განსხვავებით მესამე ოთახში თონე არაა აღმოჩენილი.

ამავე ოთახშია აღმოჩენილი თიხის კარგად დამუშავებული და წითლად შეღებილი ჩიბუხის ნაწილი რელიეფური დამლით (მის შესახებ ცალკე გვექნება აღნიშნული).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია 2 ცალი ძვლის ფირფიტა ზედ გამოსახული კონცენტრული წრეებით. წრეებით ადამიანის სახეა მიღებული. ასეთი ფირფიტები ქსოვის დროს იხმარებოდა! (ტაბ. XXXIV, 1).

ოთახი № 4 № 2 ოთახის სამხრეთით მდებარეობს. კედლების მიმართულებაში სისწორე არაა დაცული. ოთახის ჩრდ.-დას. კუთხე არაა შემორჩენილი. კედლებიც ისეა აქ განლაგებული, რომ შეიძლება ოთახს ამ ადგილას კარები ჰქონოდა. ოთახში ორი თონეა და-დასტურებული. არქეოლოგიური მასალა უმთავრესად კერამიკითაა წარმოდგენილი. კერამიკაში თვალში საცემია პოლიქრომიულად მოჭიქული ჭურჭლის ფრაგმენტები, ზედ გამოსახული ფრინველებით თუ მცენარეული მოტივებით. არის რამდენიმე ცალი ფაიანსის ჭურჭლის ფრაგმენტიც.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ამ ოთახში წიღების აღმოჩენა (313, 1008). ერთი მათგანი მინისაა, დანარჩენი კი ლითონის. ოთახში აღმოჩენილი წიღებისადმი ინტერესს ისიც აძლიერებს, რომ აქვე მახლობლად ნაპოვნია სპილენძის ნაჭერი (1005), რომლის ნახვა წიღებთან ერთად გვაეჭვებს, რომ იგი შეიძლება იყოს სპილენძის ზოდი, რომელსაც წარმოებაში ხმარობდნენ.

№ 5 ოთახში არქეოლოგიური მასალა შედარებით მცირედაა წარმოდგენილი. იგი მესამე და მეექვსე ოთახებს შორისაა მოქცეული, მეოთხე ოთახის აღმ-ით. ოთახის აღმ. კედელთან თონეა და-დასტურებული (ტაბ. X.V, 2). კერამიკა მცირე რაოდენობითაა. მოჭიქული კერამიკიდან აღსანიშნავია „თევზებიანი ქილის“ მსგავსი ჭურჭლის ფრაგმენტები მცენარეული ორნამენტებით (961). ამავე ოთახშია დადასტურებული რკინის სამფრთიანი ისრის წვერი და, რაც განსაკუთრებით საინტერესოა, სპილენძის უფორმო ნატეხი (1023). ალბათ იმავე დანიშნულებისა, როგორიც მეოთხე ოთახში ნაპოვნი სპილენძის ზოდია.

არქეოლოგიური მასალა ასევე ცოტაა წარმოდგენილი № 6 ოთახშიაც. ეს ოთახი მეხუთე ოთახის სამხრეთით მდებარეობს. კედლები ისევეა ნაგები, როგორც სხვა ოთახებში. აღმ. კედელში ძელი ყოფილა დატანებული. მისგან დანახშირებული ნაშთებილია შემორჩენილი. ოთახის ჩრდ.-აღმ. კუთხეში ალიზის კედელი იყო გადაქცეული. კერამიკა ამ ოთახიდან ცნობილია როგორც მოუჭიქავი, ისე მოჭიქული. მოუჭიქავი კერამიკიდან აღსანიშნავია ღერვის ფრაგმენტი ზედ გამოსახული ფრინველებით. ოთახის სამხ.-აღმ. კუთხეში თონეა აღმოჩენილი. ოთახის დას. ნახევარში კი დანახშირებული სვეტის ძირი. სხვა აღმოჩენებიდან აღსანიშნავია რკინის დანა (1026) და სპილენძის ცილინდრული ფორმის გაჭყლეტილი ყუთი (922).

ოთახი № 7 მესამე ნაგებობის უკიდურესი სამხრეთის ოთახია (კედლების ზომები: ჩრდ. კედელი 7 მ, დას. კედელი 4,8 მ, სამხ.

კედელი 7,6 მ, აღმ. კედელი 6,8 მ). კედლების ზედა ფენის ქვები ზოგ ადგილას თითქმის მიწის ზედაპირის დონეზე მდებარეობდა ყველაზე ცუდად ჩრდ. კედელია შემონახული. იგი შუა ადგილასაა შეწყვეტილი. ქვები თევზიფხურად, გაჯის ხსნარზეა ნაგები. განადგურების კვალი ოთახს კარგად ემჩნევა. კარგად ჩანს გადმონგრეული ალიზის კედლების ფრაგმენტები და დამწვარა ხის ნაშთები. სამხრეთის კედელში კარი უნდა ყოფილიყო დატანებული, რასაც გვავარაუდებინებს კედლის შუაგულში დამწვარი კარების ძელი და რკინის საკეტი რაზითურთ (ტაბ. XVI, 2).

ოთახის დასავლეთ კედელთან თონეა დადასტურებული (პირის დიამეტრი 0,7 მ-ია). თონის მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილი აყო შემორჩენილი. მის მახლობლად კი ქვევრის ზედა ნაწილია გადმოზრუნებული და მიწაში ჩადგმული. შიგ ნაცარი ეყარა. ესეც ისეთივე სანაცრე უნდა იყოს, როგორიც № 1 ოთახში იყო აღმოჩენილი.

ამავე ოთახის ჩრდ.-დას. კუთხესთან მეორე თონეა აღმოჩენილი. იგი სხვებთან შედარებით კარგადაა შენახული. მან ჩვენამდე თითქმის მთელი სახით მოაღწია. კედლებს დაბზარულობა ემჩნევა (თონის $d=0,8$ მ, სიმაღლე 1 მ-ია). აღნიშნულ თონეს, ისევე როგორც სხვა თონეებზეა შემჩნეული, გარედან შემოწყობილი ჰქონდა სხვადასხვა ქურქელი (ჯამები, ფიალები და სხვ.), ბევრი მათგანა მთელი იყო (ტაბ. XVI, 1). თონის ირგვლივ ჭურჭლის შემოწყობა სიმხურვალის ხანგრძლივი შენახვისათვის ხდებოდა. თონეები ირგვლივ შემოწყობილი მოქიქული ჯამებით ცნობილია თბილისიდანაც¹. თბილისში და რუსთავში აღმოჩენილი თონეები განსხვავდებიან მხოლოდ იმით, რომ თბილისის თონეებს ძირში თიხის მილები აქვს დატანებული ჰაერის წვეისათვის, რუსთავის თონეებზე კი ასეთ რამეს ვერა ვხვდებით.

თონის მახლობლად გაჯით მოლესილ იატაკზე დამწვარი და დაწანშირებული ძელები ეყარა. თონის აღმოსავლეთით ქვევრი ყოფილა ჩადგმული. ზევიდან ბრტყელი ქვა ეხურა, თიხა ცუდად იყო გამომწვარი, ამიტომ იგი ადვილად იფშვნებოდა.

ოთახში აღმოჩენილ კერამიკულ მასალაში დიდი მრავალფეროვნება იგრძნობა. ქარბადაა წარმოდგენილი პოლიქრომიულად

¹ გ. ლ. მ. თ. ი. ძ. ე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წლის ზამთარში: მასალები საქ. და კავკ. არქეოლოგიისათვის, ტ. II, ტაბ. IV, 3; ო. ჯ. ა. ფ. რ. ი. ძ. ე, „განჯისკარის“ 1948 წლის არქეოლოგიური გათხრის ანგარიში (იმავე ჟრებულში), ტაბ. I, 6.

მოქიქული ჭურჭელი. მოუქიქავი კერამიკიდან აღსანიშნავია კარგად დამუშავებული დერგის ფრაგმენტები ცხოველთა და ფრინველთა რელიეფური გამოსახულებებით.

მინის ჭურჭელი თითქმის მთლიანად სამაჯურების ნატეხებითაა წარმოდგენილი. გვხვდება როგორც მრგვალგანაკვეთიანი, ისე ხეულღეროიანი ფრაგმენტები. სამაჯურებისათვის სხვადასხვა ფერის—შავი, მწვანე, ცისფერი, ლილისფერი და ლურჯი—მინაა ნახმარი.

რუსთავის ნაქალაქარზე სულ რამდენიმე ოქროს ნივთია აღმოჩენილი. ერთი მათგანი, კერძოდ, ოქროს ექვსფოთლიანი ყვავილის მსგავსი სამკაული ნაპოვნია მეშუადე ოთახში (ტაბ. XXIII, 3).

ჩრდ. კედელთან სპილენძის წვრილი მავთულის ორ-სამრგოლიანი ჯაჭვის ნაწყვეტებია ნაპოვნი (434), ჯაჭვის ბოლოებზე კი კაუჭებია მობმული. იგი, შესაძლებელია, რაიმე მსუბუქი ნივთის ჩამოსაკიდებლად იხმარებოდა.

ოთახის ცენტრალურ ნაწილში ორმოა დადასტურებული დამწვარი ხისა და ნაცრის ნაშთებით. იგი დედაბოდის ადგილი უნდა ყოფილიყო.

ქვევრის სამხ.-აღმ.-ით ჭურჭელთა ნამტვრევების გროვა აღმოჩნდა. მოქიქული ჯამების (616, 617), სამარილისა და მოუქიქავი სამტუჩა ღოქის (618) ნატეხებში არეული იყო კვერცხის ნაჭუჭები (ტაბ. XVII, 2). ნაჭუჭების გარკვეული რაოდენობა წითლად იყო შეღებილი. იმავე გროვაში სხვადასხვა ბოსტნეულის თესლები (625, 626) და ქსოვალის ნაშთებია ნაპოვნი¹. როგორც ჩანს, ყოველივე ეს—ჭურჭელი, სააღდგომოდ შეღებილი კვერცხები და ქსოვილის პარკებში შენახული ბოსტნეულის თესლები, თახჩაში ყოფილა შენახული. ქალაქის განადგურებისას კი, როცა სახლის კედლები დაუქცევიათ, გადმონგრეულა თახჩაც შიგ მოთავსებულ ნივთებთან ერთად².

ჩვენ მოკლედ განვიხილეთ არქეოლოგიური თხრით გამოვლენილი მესამე ნაგებობა, რომელიც შვიდი ოთახისაგან შედგებოდა. აღნიშნული ნაგებობა მხოლოდ ერთი ნამოსახლარია, რომელიც

¹ Г. А. Ломтатидзе, Некоторые итоги археологических раскопок памятников феодальной Грузии, «Советская археология», XXVII, 1957, გვ. 281.

² ვსარგებლობთ გ. ცქიტიშვილის საველე დღიურით.

ქალაქის ცენტრალურ უბანში მდებარეობდა. სამწუხაროდ, უშუალოდ მის მეზობელ ნაგებობებზე არაფრის თქმა არ შეგვიძლია. მისი შესწავლა მეზობელ ნაგებობებთან დამოკიდებულებაში კი შედარებით სრულ წარმოდგენას შეგვიქმნიდა. როგორც ცალკეული საცხოვრებელი კომპლექსის, ისე ცალკეული უბნისა და შემდეგ კი მთლიანად ქალაქის შესახებ. ასეთი თანამიმდევრობით განხილვა კი აუცილებლად საჭიროა რომელიმე ქალაქის არქეოლოგიური შესწავლისათვის.

როგორც აღნიშნული იყო, მესამე ნაგებობა შენების ტექნიკის ნიხედვით თითქმის არ განსხვავდება წინა ნაგებობებისაგან. ნაგებია მსგავსივე რიყის ქვებით, დამაკავშირებლად ნახმარია როგორც თიხის ხსნარი, ისე გაჯი. მესამე ნაგებობაზე უფრო უკეთესად ჩანს, რომ ქვით კედლის მხოლოდ საძირკვლის ნაწილი იყო ნაგები, ძირითადი ნაწილი კი ალიზისა იქნებოდა, — ზოგიერთ ოთახში გადაქცეული ალიზის კედლებია დადასტურებული. როგორც კედლები, ისე იატაკი, ილესებოდა თიხით ან გაჯით. ერთ ოთახში იატაკზე აგურის ფილაქნის ნაწილიცაა შემორჩენილი. ყველა ნიშნის მიხედვით ირკვევა, რომ № 3 ნაგებობა ბანურად უნდა ყოფილიყო გადახურული. ბანი დაყრდნობილი იქნებოდა სვეტებზე, რომელთა ნადგომი ადგილებიც ბევრია შემონახული. ბანურ გადახურვაზე ნიუთითებს ის, რომ აქ კრამიტები არაა აღმოჩენილი.

მესამე ნაგებობის კედლის იმ ნაწილში, რომელიც ქვითაა ნაგები, ვხვდებით სხვა ნაგებობებისაგან განსხვავებით სიახლესაც. ესაა კედლებში ჰორიზონტალურად დატანებული ხის ბოძები, რომლებიც კედლებს სიმაგრეს მატებდა და ანელებდა სეისმური ძალების გავლენას. შესაძლებელია მიწისძვრების საწინააღმდეგო ღონისძიება იყო ასევე ალიზის კედლების აგებაც. ასეთ ვარაუდს ის გარემოებაც გვაფიქრებინებს, რომ რუსთაველებს სამშენებლო მასალის გასაქირი არ უნდა ჰქონოდათ. რუსთათთან მტკვრის ნაპირებზე სამშენებლო ქვის დიდი მარაგია, რუსთავის ჩრდილოეთით, ქალაქიდან 1,5 კმ-ზე, ქვიშაქვის საკმაოდ სქელი ფენებია დადასტურებული, მისი გამოყენება სამშენებლო მასალად კი საჭსებით შესაძლებელი უნდა ყოფილიყო.

№ 3 ნაგებობა მდიდარ არქეოლოგიურ მასალას მოიცავს. სხვა რომ არაფერი ვთქვათ, მხოლოდ ეს გარემოება მიუთითებს, რომ მისი მფლობელი განსხვავებული მდგომარეობის ადამიანი უნდა ყოფილიყო. ცალკეული ოთახების გარკვევა მათი დანიშნულებისდა

ნიხედვით. მათში დაცული სხვადასხვა ყოფის ამსახველი არქეოლოგიური მონაცემების საშუალებით შეუძლებელია. შვიდი ოთახიდან ექვსში დადასტურებული თონეები (ზოგში ორ-ორი) კი რალაც თონესთან დაკავშირებულ ხელობაზე უნდა მიუთითებდეს. ზოგი მათგანი (მაგ., პირველ და მეშვიდე ოთახებში დადასტურებული თონეები) პურის საცხობად იყო გამოყენებული. ზოგიერთი თონე (პატარა ზომის), შესაძლებელია, ოთახის გასათბობად იხმარებოდა. თონე მხოლოდ მესამე ოთახში არაა აღმოჩენილი. იგი სასტუმრო ოთახი უნდა ყოფილიყო. მხოლოდ ამ ოთახშია შემორჩენილი ბრტყელი კვადრატული აგურებით მოგებული იატაკის ნაწილი. ამავე ოთახშია ნაპოვნი 32 ცალი მონეტა, მიმოფანტული ოთახის იატაკზე.

აღნიშნული ნაგებობა სავარაუდოა, რომ ქალაქის რომელიღაც ვაჭარს თუ ხელოსანს უნდა ჰყუთებოდა. მისი ვინაობის უფრო ზუსტი აღნიშვნა შეუძლებელია, მდიდრულ მდგომარეობაზე კი ბევრი რამ მიუთითებს. მისი საცხოვრებელი ციხესთან ახლოსაა, რაც მის ერთგვარ გავლენას უნდა მიეწეროს. ოქროს ძვირფასი ნივთი და მონეტებიც ამტკიცებენ ასეთ ვარაუდს. მისი პატრონი შეიძლება ხელოსანი ყოფილიყო. ნასახლარზე აღმოჩენილი რამდენიმე ნივთი გვაძლევს ასეთი დაშვების შესაძლებლობას. სხვადასხვა ოთახში აღმოჩენილი იყო მინისა და ლითონის წიდეები (1008, 313), სპილენძის ზოდები (1023), სხვადასხვა მინერალის ნატეხები: შპატის ღიდი-ზოდი (453) და მუქი ყვითელი ფერის მინერალი — სურინჯი (757). ხელოსნის ვიწრო სპეციალობა შეიძლება ყოფილიყო მინის წარმოება ან კერამიკოსობა. ხელოსნობის ეს ორი სახე აღებულია იმისათვის, რომ მინის წარმოება დაკავშირებული უნდა იყოს მოჭიქული კერამიკის წარმოებასთან. მინისა და ჭიქურის დამზადების სიახლოვემ ასეთი თანაარსებობა შესაძლებლად მიგვაჩნევინა. რომ სახლის პატრონს მინასთან თუ ჭიქურთან ჰქონდა საქმე, ისიც გვაფიქრებინებს, რომ გვხვდება ისეთი მოჭიქული ნივთები, რომლებიც პრაქტიკულად არ იქნებოდა გამოყენებული. მაგ., აღმოჩენილია მოჭიქული მოზრდილი ქვა, მოჭიქული კვარცის ნაჭერი (636), აგურის პატარა ნატეხი, ზედ გადასხმული მწვანე ჭიქურით (453). ეს უკანასკნელი მინდვრის შპატის ღიდი ზოდთან ერთადაა აღმოჩენილი. მინდვრის შპატი კი ე. წ. თავგმარილა ჭიქურის დასამზადებლად იხმარებოდა.

ზემოთ ჩამოთვლილი ნივთები ნართაულად მიუთითებენ კერამიკის თუ მინის წარმოებასთან სიახლოვეზე, მაგრამ გადაწყვეტიტ თქმა მაინც შეუძლებელია, რადგან ისეთი უტყუარი ნიშანი

საწარმოსი, როგორიც თბილისის გათხრების დროს აღმოჩნდა (ქუ-
რები), აქ არ არის აღმოჩენილი. ოთახებში თონეების დიდი რაოდე-
ნობით აღმოჩენაც მთლიანად გასაგები არ არის. არ არის აღმოჩენი-
ლი ასევე დიდი რაოდენობით დამზადებული პროდუქცია, მაგრამ
ზისი არარსებობა შეიძლება აიხსნას იმით, რომ მტრის მოახლოე-
ბასთან დაკავშირებით, ალბათ, საჩქაროდ გაიტანეს იგი ქალაქი-
დან. ნაჩქარევი ხელი ჩანს ასევე ოთახში დაბნეულ მონეტებში და
სამეურნეო ნივთებთან აღმოჩენილ ოქროს სამკაულში.

ნასახლარზე აღმოჩენილი მონეტებიც ადასტურებენ მისი პატ-
რონის ვაჭარ-ხელოსანთა გვუფისადმი კუთვნილებას. სწორედ ასე-
თი მდგომარეობის მოქალაქეთათვის უნდა ყოფილიყო დამახასია-
თებელი ნასახლარზე აღმოჩენილი ნაზი ქსოვილიც, რომელიც სპი-
ლენძის სფერულ ღილზე აყო აღბეჭდილი (712)¹.

რაც შეეხება იმ ქრონოლოგიურ ჩარჩოს, რომელშიც უნდა
მოთავსდეს აღნიშნული ნაგებობა, შეიძლება ითქვას, რომ იგი წინა
ნაგებობების განხილვისას აღნიშნული ზედა ქრონოლოგიური ფენის
თანადროულია. ასეთი დასკვნის საშუალებას გვაძლევს ორმოცდა-
ათამდე სპილენძის მონეტა, რომლებიც ნაგებობის სხვადასხვა ოთა-
ხების გათხრებისას აღმოჩნდა. მონეტების მეტი წილი ჯალალედინს
ეკუთვნის. არის ასევე თამარის რამდენიმე ცალი მონეტა, ლაშა
გიორგის 2 ცალი მონეტა, ილდიგიზიდების ორი, ერთი მანგუ ყაე-
ნისა (1251 — 1259), რამდენიმე მონეტის ტიპი დაკარგულია და
ამდენად მათი კუთვნილება განუსაზღვრელია. ყველაზე გვიანდელი
მანგუ ყაენის მონეტაა. ფულები ნასახლარს კარგად ათარიღებენ
X II — X III სს.

უფრო ზუსტად შეიძლება ითქვას ზედა ქრონოლოგიური საზღ-
ვარი. იგი საერთო იქნება მთლიანად ნაქალაქარისათვისაც; ყურად-
ღება უნდა შევაჩეროთ ნაგებობის მეშვიდე ოთახში აღმოჩენილ
ჭურჭელთა ნამტვრევების გროვაზე, რომელიც არეული იყო
კვერცხის ნაჭუჭებსა და სხვადასხვა ბოსტნეულის თესვებში
(ტაბ. XVII, 2).

კვერცხის ნაჭუჭების დიდი ნაწილი წითლად იყო შეღებილი.
სააღდგომოდ შეღებილი წითელი კვერცხებით ირკვევა, რომ ქალაქი

¹ რუსთავის ექსპედიციის წევრების ვარაუდით, ხსენებული საცხოვრებელი
ეკუთვნოდა პურის მცხოველს — ხაბაზს. ამის დასაბუთებისათვის იშველიებდნენ
იმ გარემოებას, რომ შეიდიდან ექვს ოთახში თონეები იყო დადასტურებული.
მასალის დამუშავების შედეგად, როცა სულ ახალმა ნიშნებმა იჩინა თავი, ჩვენ
ზემოთ აღნიშნული ვარაუდი წამოვაყენეთ.

აღდგომის წინა დღეებში უნდა იყოს დანგრეული, აღდგომა კი, ჩვეულებრივ, გაზაფხულობითაა ხოლმე აპრილის მეორე ნახევარში ან მაისის პირველ რიცხვებში, ე. ი. ირკვევა, რომ ქალაქი დაუნგრევიანთ გაზაფხულზე, აღდგომის წინა დღეებში. ამას ადასტურებს ასევე ბოსტნეულის თესლებიც, რომლებიც იმავე თაჩაში ყოფილა შენახული, სადაც კვერცხები იყო. ბოსტნეულის თესლები დასა- თესად ყოფილა შენახული.

რუსთავის განადგურების შესახებ ვახუშტი ბატონიშვილის გარდა ისტორიულ წყაროებში ცნობები არაა შენახული, ისიც რამდენიმე სიტყვით გვამცნობს: „...გამოსლვასა ბერქა ყეენისასა მოოქრდა, და აწცა არს ოქერ“-ო¹. ამ შემთხვევაში ვახუშტი ჩრდილოეთისა და სამხრეთის ყაენთა შორის ატეხილ ომსა გულისხმობდა. ბერქა ყაენსა და აბალა ყაენს შორის ატეხილმა შფოთმა ყველაზე ძალიან აღმოსავლეთი საქართველო გაანადგურა. 1265 წ. მომხდარი ამბები აღმ. საქართველოს ტერიტორიაზე გათამაშდა. ბერქა ყაენის 300.000 მეომრისაგან შემდგარი ლაშქარი დარუბანდის გზით შემოვიდა საქართველოში. აბალამ ბრძოლას თავი აარიდა, გადავიდა მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე და გაამაგრა მარჯვენა ნაპირის მთლიანი ზოლი, მცხეთიდან მტკვრისა და არაქსის შეერთებამდე („და დაყენა ლაშქარი სადა შეკრებიან მტკვარი და რახსა და მუნითგან ვიდრე მცხეთამდე“)². აბალამ ისარგებლა რა გაზაფხულით, როცა მდინარე აღიდებულ იყო, აყარა მტკვარზე ხიდეები და ბერქას არ მისცა მდინარეზე გადასვლის საშუალება. ბერქა მდინარეზე გადასვლის ძიებაში აჰყვა მტკვარს თბილისამდე და ქვეყანა ისე მოაოხრა, რომ მის შემდეგ წელში აღარ გასწორებულა³, „ხოლო ბერქამან მოაოხრა ქვეყანა შარვანისა, და კახეთი და ყოველი იორის პირი. და მოვიდა ლაშქარი ტფილისამდე, და მრავალი სული ქრისტიანე მოსწყვიდეს. ხოლო ბერქა-ყაინი დადგა მთათა შინა გარეს-ჩისასა“⁴. ცხადია, განადგურებას ვერ გადარჩებოდა ვერც რუსთავი. არქეოლოგიური მონაცემებით ირკვევა, რომ ქალაქი სასტიკად გაუნადგურებიათ: იგი გადასწვეს და ნანგრევებად აქციეს.

რუსთავის ნაქალაქარის ნაგებობების ზედა ქრონოლოგიური ზღვარიც სწორედ აღნიშნული ხანით, ე. ი. XIII ს. 60-იანი წლებით უნდა მთავრდებოდეს. მესამე ნაგებობის XII — XIII სს. დათარიღებას ისიც ამაგრებს, რომ ნაგებობების ქვეშ ნაპოვნია საფლავის

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 50.

² ქ ც ა, მარიამისეული ნუსხა, გვ. 694.

³ ივ. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, გვ. 188.

⁴ ქ ც ა, მარიამისეული ნუსხა, გვ. 694.

ბრტყელი ქვა ზედ შემორჩენილი ქართული ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტებით. წარწერა X — XI სს. ხელითაა შესრულებული¹. X — XI სს. ხელით შესრულებულა წარწერიანი ქვის ზევით კი ჩვენ მიერ განხილული ნაგებობა იღო, რომელსაც XII — XIII სს. ვათარილებთ. № 3 ნაგებობა ერთ ქრონოლოგიურ ფენაში უნდა მოვათავსოთ, რომელიც №1 და 2 ნაგებობების ზედა ქრონოლოგიურ ფენას შეესაბამება.

ჩვენ განვიხილეთ რუსთავის ნაქალაქარის რამდენიმე ნაგებობა, რომლებიც მეტად საინტერესო არქეოლოგიურ მასალას იძლევიან. ექსპედიციის მიერ გათხრილია კიდევ რამდენიმე ნაგებობა, მსგავსი ჩვენ მიერ განხილული ნაგებობებისა. განხილული ნაგებობანი სხვებთან შედარებით დასრულებულ შთაბეჭდილებას სტოვებდა: ამდენად, საერთო სურათის წარმოსადგენად მხოლოდ ძირითადი ნაგებობები განვიხილეთ. ნაგებობებში აშკარად ჩანს სხვადასხვა ფენები როგორც შენების თვალსაზრისით, ისე თარიღის მხრივაც: ნაგებობების განხილვის შედეგად შესაძლებლობა გვეძლევა რამდენიმე მოკლე დასკვნა გავაკეთოთ.

სამშენებლო მასალად ყველა ნაგებობისათვის გამოყენებულია რიყის ქვა, ქვების წყობა თევზიფხურია, ქვის წყობათა რიგები ზოგ შემთხვევაში არათანაბარია. დამაკავშირებელ მასალად ნახმარია როგორც თიხის ხსნარი, ისე გაჯი. სახლის კედლები ნაგები იყო როგორც მთლიანად ქვით, ისე ალიზით. კედლების ალიზით აგების შემთხვევაში საძირკველი და მიწის ზევით კედლის გარკვეული ნაწილი ქვითაა ნაგები, კედლების ძირითადი ნაწილი კი ალიზითაა ამოყვანილი. ოთახის კედლები შიგნიდან ილესებოდა თიხით ან გაჯით. მოტეპუნის შემდეგ ლესავდნენ ასევე ოთახის იატაკსაც. ერთ შემთხვევაში გვაქვს იატაკის ბრტყელი აგურებით მოგების შემთხვევაც. ნაგებობის საძირკვლის ნაწილს სიმაგრისათვის კედლის სისქეს უმცირებენ ქვევიდან ზევით, ისე რომ განაკვეთში კედლის ეს ნაწილი ტრაპეციის ფორმას იღებს. კედლების გამაგრებისათვის ხმა-რობდნენ დიდი ზომის ქვებსაც, რომლებსაც გარედან უწყობდნენ კედლებს და შემდეგ კი მიწით ტეპნიდნენ. კედლების აგებისას მხედველობაში იღებდნენ მიწისძვრებსაც და ჰორიზონტალურად ატანდნენ ხის ძეგლებს, რომლებიც სამტკიცეს მატებდა და იცავდა კედელს დანგრევისაგან.

¹ გ. ლ. მ. თ. ი. ძე, რუსთავის ანგარიში, გვ. 190.

ყველა ნიშნის მიხედვით ირკვევა, რომ გადახურვა ხდებოდა როგორც კრამიტებით (ბორტიანი და ღარიანი), ისე ბანურად. სახურავის ძელები ეყრდნობოდა სვეტებს, რომელთა ნაშთებიც ბევრია ოთახებში აღმოჩენილი. ბევრგანაა დადასტურებული რიყის ქვებით შემოწყობილი ნასვეტარები. ერთ შემთხვევაში კი ცნობილია დედაბოძის საყრდენი ქვის ბაზისიც.

ნაგებობები უკლებლივ ერთსართულიან სახლებს წარმოადგენდნენ. მრავალსართულიანობა არც ერთ შემთხვევაში არაა დადასტურებული.

სათავსოების რიცხვი რუსთავის ნაგებობებში სხვადასხვაა. მათი გამოყოფა დანიშნულების მიხედვით უფრო ხშირად ვერ ხერხდება: ერთ სათავსოში ვხვდებით როგორც მარცვლეულის ორმოებს, ისე კერას, ქვევრებსა და სამკაულებს. ნაგებობანი ერთიმეორესთან მჭიდროდ არიან დაკავშირებული, ისე რომ თითქმის უწყვეტად მიემართებიან ნაქალაქარის მთელ ფართობზე.

რუსთავი ფეოდალური ხანის ცნობილი ქართული ქალაქია და ამიტომ მოსალოდნელი იყო, რომ ეს უკანასკნელი გარემოება გამოჩატული ყოფილიყო მის ნაგებობებშიაც, მაგრამ, სამწუხაროდ, გათხრილი ობიექტის სიმცირე არ იძლევა ამის საშუალებას. რუსთავის ნაგებობებში „ქალაქურობის“ ისეთი აშკარა ელემენტები, როგორიცაა ქუჩა, მოედანი თუ კარიბჭე არაა დადასტურებული. ეს უკანასკნელი, როგორც ცნობილია, კარგადაა გამოვლენილი დმანისის ნაქალაქარის გათხრების დროს¹. დმანისისა და რუსთავის ნაქალაქარების ნაგებობათა და იქ დაცული არქეოლოგიური მასალის შედარებისას, გარდა მათი დიდი მსგავსებისა, არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ მათ შორის არსებული განსხვავებაც. ეს პირველ ყოვლისა ეხება რუსთავის ჭერჭერობით უცნობ უბნებს, რომლებიც უკვე მოვიხსენიეთ. ჩვენ აღვნიშნეთ ნაგებობებში „ქალაქურობის“ დეტალების შესახებ, მაგრამ ეს მხოლოდ გარკვეულ ნაწილს შეეხება. ძირითადად კი როგორც ქალაქის, ისე სოფლის ნაგებობანი ერთი და იმავე შინაარსის მატარებელნი არიან და მათი განსხვავება ერთმანეთისაგან ჰიროს კიდევაც. ეს ადვილი გასაგები იქნება, თუ ჩვენ ქალაქის, თუნდაც რუსთავის, ნაგებობებს შევადარებთ მის თანამედროვე. კერძოდ, თეთრი წყაროს რაიონში გათხრილ ნასოფლარებს². მსგავ-

1 ლ. მ. უ. ს. ხ. ე. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., დმანისი (ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერა). კრებული: „შოთა რუსთაველის მატერიალური კულტურა“, თბილისი, 1938, გვ. 337, 339.

2 ი. გ. ძ. ე. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., თეთრი წყაროს რაიონის ნასოფლარები, „საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე“, ტ. XV, № 5, 1954, გვ. 315.

სება ადვილი დასადგენია როგორც ნაგებობათა შენების ტექნიკაში, ისე მსგავსი დანიშნულების ნაგებობების განხილვისას. როგორც რუსთავის უკვე განხილულ სათავსოებში, იქაც ერთად ვხვდებით თონეს, კერას თუ ქვევრებს, რაც აძნელებს ცალკეული სათავსოების გამოყოფას მათი დანიშნულების მიხედვით. ორივეგან ბევრია მსგავსი კერამიკული ნაწარმი და საერთოდ არქეოლოგიური მასალა. მაგრამ რუსთავში ჩვენ ვხვდებით ისეთ არქეოლოგიურ მასალასაც, რომელიც უფრო მისთვის, ე. ი. ქალაქისათვისაა დამახასიათებელი. ესაა: დიდი რაოდენობის მონეტები და უცხოური საქონელი, რომელიც ქალაქებში უფრო დიდი რაოდენობით ხვდებოდა. უცხოური თუ უცხოურისადმი მინაბადი არქეოლოგიური მასალა ქალაქის მოსახლეობის გარკვეული ფენისათვისაა დამახასიათებელი. ეს კარგად მიუთითებს ქალაქის მცხოვრებთა ქონებრივ უთანასწორობასა და შესაბამისად სოციალურ სხვადასხვაობაზე. ქალაქის მცხოვრებთა შორის ქონებრივი უთანასწორობის აშკარა მაჩვენებელია, ერთი მხრივ, არქეოლოგიური ნაშთებით „გაჭედილი“ ნაგებობა და, მეორე მხრივ, ნაგებობა, რომელშიც მხოლოდ რამდენიმე ნივთი თუა და მოწმებული. ჩვენ მიერ განხილული ნაგებობანი არქეოლოგიური მასალისა და განსაკუთრებით მრავალრიცხოვანი მონეტების მიხედვით, ქალაქის შეძლებული ფენის საცხოვრებლებს წარმოადგენდა.

ნაგებობების ერთი გარკვეული ფენის შემდეგ ახალი ნაგებობა იჩენდა ხოლმე თავს; თითქმის ყოველი ქვედა ფენის შემდეგ ახალი ჩნდებოდა. ზოგჯერ გარკვეული პერიოდის განმავლობაში ნაგებობის უწყვეტი სურათი გვაქვს წარმოდგენილი. ზოგ შემთხვევებში კი გვაქვს მხოლოდ XII — XIII საუკუნეებით დათარიღებული ნაგებობის ფენები, მანამდე კი იგი დაუსახლებელი ყოფილა. ეს გარემოება ქალაქის ტერიტორიულ ზრდაზე მიუთითებს, როდესაც ქალაქს ახალ-ახალი უბნები ემატებოდა. ჩანს რუსთავი ძლიერების ხანაში (XII — XIII სს.) კარგად იყო დასახლებული.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ნაგებობების საბოლოოდ დანგრევის თარიღი იგივე ქალაქის განადგურების თარიღია, რაც XIII საუკუნის 60-იან წლებშია მომხდარი. სხვადასხვა ნაგებობას სხვადასხვა თარიღი შეესაბამება. პირველ და მეორე ნაგებობაში კარგად ჩანს ორი ქრონოლოგიური შრე: ქვედა, რომელიც მთავრდება XI ს-ის მესამე მეოთხედში (1068 წ.), და ზედა, რომელიც მოიცავს XI საუკუნის გასულს, XII ს. მთლიანად და XIII საუკუნეს 1265 წლამდე.

პირველი ნაგებობის XI — XIII სს. ფენები აშკარადაა გამოყოფილი. ნაგებობის ქვედა ფენები კი გაცილებით ადრეულ საფე-

ჭურებს მოიცავს. ასევეა მეორე ნაგებობაშიც. ორივე ნაგებობის სულ ქვედა ფენებში აღმოჩენილია ისეთი ნივთები (ბრინჯაოსა და რკინის მშვილდსაკინძები (764), ნაბდის შესაკრავი ძვლისა (198), მარჯნის საკინძის თავი ბროწეულის ყვავილის გამოსახულებით და სხვ.), რომლებიც ანალოგიური მასალით (სამთავრო, არმაზისხევის გვიანდელი სამარხები) აღრეფეოდალური ხანით (VI — IX სს.) თარიღდება. მეორე ნაგებობის სულ ქვედა — ნაგებობამდელი — ფენა რუსთავის ქალაქობამდელ პერიოდს (გვიანბრინჯაოსა და აღრე-რკინის ხანა) მიეკუთვნება.

მესამე ნაგებობა არქეოლოგიური მასალების მიხედვით კარგად თარიღდება XII — XIII სს¹.

ჩვენ მიერ განხილული ნაგებობანი რუსთავის მოსახლეობის საცხოვრებლის ძირითად, დამახასიათებელ ტიპად შეიძლება მივიჩნიოთ. ხსენებული ნაგებობანი ქალაქის საერო მშენებლობის ერთ-ერთ ძირითად სახეს წარმოადგენს. მაგრამ, როგორც წერილობითი ცნობებიდან ირკვევა, რუსთავისათვის უცხო არ უნდა ყოფილიყო საეკლესიო ნაგებობანიც. წერილობითი ცნობების მიხედვით, რუსთავში. როგორც საეპისკოპოსო ცენტრში, იდგა ეკლესია „სამწყსოდ და სამრევლოდ“ ქალაქისა.

„მოქცევაჲ ქართლისას“ მიხედვით ახ. წ. IV ს. ბოლოს თრდატს რუსთავში „ეკლესიისა საფუძველი“ დაუდგია. შემდეგ კი აქ ვახტანგ გორგასალის დროს საეპისკოპოსოც დაწესებულა.

როგორც ცნობილია, ვახტანგ გორგასალის მეფობისას საეკლესიო ცხოვრებაში დიდი ცვლილებები მოხდა: ქართულმა ეკლესიამ მოიპოვა ავტოკეფალობა — მიიღო კათალიკოსის დამოუკიდებლად არჩევის უფლება და შეწყვიტა დამოკიდებულება ანტიოქიის პატრიარქისადმი. ამ დროიდან ხდება საეპისკოპოსო კათედრების ახალი გადანაწილება, დაწესდა ახალი საეპისკოპოსოები, გაჩნდა ახალი საეკლესიო ცენტრები. ყოველივე ამან ახალი ეკლესიების აგება გამოიწვია. საეკლესიო ცხოვრებაში მომხდარმა სიახლემ თავი იჩინა ახლადმოზილი ეკლესიების მშენებლობაშიც. — „ამ დროს დიდი ზომის შენობები, — როგორც პროფ. გ. ჩუბინაშვილი აღნიშნავს, — ყველა აგებულია არაგუმბათიან, ბაზილიკური ეკლესიების ტიპზე და მეტად უახლოვდება დანარჩენი ქრისტიანული მსოფლიოს მიერ

¹ რუსთავის არქეოლოგიური მასალის დათარიღებისას, როდესაც ვლაპარაკობთ მეცამეტე საუკუნეზე, ევულისხმობთ მას 60-იან წლებამდე.

გამომუშავებულ ნამდვილ ბაზილიკურ ტაძრებს. ასეთი შენობებია: უბირველეს ყოვლისა ბოლნისის დიდებული სიონი, შემდეგ ჯავახეთის წყაროსთავი და ეგრეთწოდებული ანჩისხატის ტაძარი ტფილისში თავისი პირვანდელი სახით, ურბნისის ბაზილიკა (მე-XVII საუკუნის ნახევარში გაკეთებულ რესტავრაციამდე), კაწარეთი (ხაშმის სამება) და ზირისის ამჟამად გუმბათიანი ეკლესია მათ პირვანდელ ფორმებში, დასასრულ, ურიათუბნის ბაზილიკა და ბაზილიკად გადაკეთებული ბოდბის ერთნავიანი ეკლესია¹.

ეს სიახლე, როგორც ახალ საეპისკოპოსო ცენტრს, რუსთავსაც უნდა შეხებოდა. სავარაუდოა, რომ მშენებლობის ხასიათით რუსთავის ეკლესიაც ზემოთ ჩამოთვლილი ძეგლების რიგში უნდა მოხვედრილიყო.

თრდატ მეფის დროს მომხდარმა „საფუძვლის დადებამ“ რუსთავის ეკლესიისათვის როგორი გაგრძელება ჰპოვა, არ ვიცით; ვახტანგ გორგასალის მიერ საეკლესიო კათედრის დაარსება კი აქ ნამდვილად შესაბამისი ნაგებობის არსებობასაც გვაგულისხმებინებს.

წერილობითი ცნობებით IV ს. ბოლოს თუ V ს. დასაწყისში აქ საეკლესიო ნაგებობის დაწყებაა მითითებული². V ს-ში აქ საეპისკოპოსო ცენტრია, რომელსაც საეპისკოპოსო რეზიდენციის გარეშე ვერ წარმოვიდგენთ. ასევე VI საუკუნის დასაწყისშიაც. 506 წ. დვინის საეკლესიო კრებას ესწრება რუსთველი ეპისკოპოსიც.

ეპიცი არ უნდა გვეზადებოდეს, რომ V საუკუნიდან მაინც რუსთავში, საეკლესიო ნაგებობა არსებობდა. 1951 წ. გაითხარა მეტად პატარა ფართობი რუსთავის ნაქალაქარისა, რომელიც ვარაუდით შეიძლება ნაეკლესიარად მივიჩნიოთ. გათხრილ ფართობზე შემორჩენილი იყო მხოლოდ ერთ რიგად აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ მიმართული სვეტის ორი ბაზისი (ტაბ. XIX, 1, 2), ქვის ფილებით მოგებული იატაკი და სავარაუდო სამლოცველოს რკალური იატაკის ნაწილი. ბაზისების გვერდით ჩანდა ნიშნები მეორე რიგის ნასვეტარებისაც, ისე რომ მთლიანად ნაგებობა სამნავიანი სათავსოს შთაბეჭდილებას სტოვებდა. სამწუხაროდ, მხოლოდ ისეთი პატარა

¹ გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. I, ტფილისი, 1936, გვ. 32.

² „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ავტორი აღნიშნავს ეკლესიის საფუძვლის დადებას. ლეონტი მროველი კი შესაბამის ადგილას გადმოსცემს: „ალაშენა ეკლესია“ (ქცა, გვ. 137). როგორც ხსენებული ადგილების განმარტებისას შევნიშნავდით, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ავტორი უფრო სარწმუნოდ მიგვაჩნია.

ფრაგმენტის გათხრა მოხერხდა, რომ სრულად წარმოდგენა მისი შეუძლებელია. ამიტომ მას სავარაუდო ნაეკლესიარად მიიჩნევენ¹.

ხსენებულ ნაეკლესიართან კავშირში შეიძლება განვიხილოთ 1950 წ. ნაქალაქარის თხრისას აღმოჩენილი რამდენიმე ორნამენტიანი ქვაც (ტაბ. XX). რომლებიც, აშკარაა, ეკლესიიდან მომდინარეობენ. ყველა მათგანი ცნობილი ორნამენტებით ხასიათდება, ისე რომ შესაძლებელია სავარაუდო თარიღიც წარმოვიდგინოთ.

რუსთავის ნაეკლესიართან დაკავშირებულ ორნამენტიან ქვებს, რომლებიც ნაქალაქარზეა აღმოჩენილი, შეიძლება პარალელები მოეძებნოს ბოლნისის სიონის სხვადასხვა ადგილას გამოყენებულ ორნამენტებთან². ყოველივე ეს და აგრეთვე წერილობითი ცნობებიც შესაძლებლობას გვაძლევენ, რუსთავის ნაეკლესიარი აღრეფეოდალური ხანის ძეგლად გამოვაცხადოთ, ზოგი ორნამენტი ბოლნისის სიონის სინქრონულად მავიჩნიოთ და შესაბამისად V—VI სს. დავათარილოთ³. ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ როგორც რუსთავის სამაროვანზე აღმოჩენილი, ისე რუსთავის ციხის კედლებში დატანებული ეკლესიის კარნიზის ქვების მიხედვით (ტაბ. XXI, 1, 2) შეიძლება მშენებლობის სხვა ფენებიც წარმოვიდგინოთ, მაგრამ ჩვენ მის შესახებ თავს ჭიკავებთ და ვერაფერს ვამბობთ, რადგან რუსთავის ეკლესია სპეციალისტ მკვლევართა შესწავლის საგნად ჯერ არ გამხდარა და თანაც რუსთავის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ყველა ძეგლი, რომელიც კი ეკლესიასთან უნდა აყოს დაკავშირებული, არ შეიძლება მივაკუთვნოთ რუსთავის მხოლოდ საეპისკოპოსო ტაძარს: ისეთ ცნობილ ქალაქში, როგორიც რუსთავი იყო, მოსალოდნელია ყოფილაყო არა ერთი, არამედ რამდენიმე ეკლესია.

¹ გ. ლომთათიძე, ანგარიში, გვ. 192.

² Г. Чубинашвили, Болнисский Сион, „ენიმკის მოამბე“, IX, 1940, გვ. 92, 96, 100, 103.

³ გ. ლომთათიძე რუსთავის ნაეკლესიარს ერთ-ერთ თავის წერილში IX—X სს ათარილებს. იხ. მისი Некоторые итоги археологических раскопок памятников феодальной Грузии, «СА», XXVII, 1957, გვ. 279.

კ ე რ ა მ ი კ ა

რუსთავის არქეოლოგიურ მასალაში ყველაზე კარბად კერამიკაა წარმოდგენილი. კერამიკის მრავალფეროვნება და სიჭარბე მისი ცალკე განხილვის საშუალებას გვაძლევს. ამისათვის კი საჭიროა კერამიკულ ნაწარმში ცალკეული ჯგუფები გამოვყოთ. რუსთავის კერამიკული მასალის კლასიფიკაციისათვის მხედველობაში გვაქვს მიღებული ნაწარმის კეცის რაგვარობა, დამუშავების ტექნიკა, ზედაპირული შემკობა, სტილი და კერამიკული ნაწარმის დანიშნულება¹.

თიხის ნაწარმის კლასიფიკაციისათვის მკვლევართა უმრავლესობა საფუძვლად თიხის რაგვარობას იღებს. ამასთან დაკავშირებით რუსთავის შუაფეოდალური ხანის კერამიკული ნაწარმი, ისევე როგორც საერთოდ ქართული თიხის ნაწარმი, თიხის რაგვარობის მიხედვით შეიძლება დაიყოს ორ დიდ ჯგუფად:

I. ფერადკეციანი (წითელკეციანი და სხვადასხვაფერის კეცის მქონე) თიხის ჭურჭელი,

II. თეთრკეციანი თიხის ჭურჭელი, იგივე ფაიანსი.

ფერადკეციან თიხის ჭურჭელში დიდი უმრავლესობა წითელკეციანი კერამიკაა. არის ასევე ნაცრისფერკეციანი და კერამიკა ღია ფერის კეცით. ფაიანსი — თეთრკეციანი თიხის ნაწარმი — ყოველთვის მოჭიქული სახითა გვხვდება.

რუსთავის განვითარებული ფეოდალური ხანის კერამიკის კლასიფიკაციისათვის ეხელმძღვანელობდით შემდეგი ნაშრომებით: ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დმანისი (ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერა), ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, კერამიკული წარმოება XI—XIII სს. საქართველოში, თბილისი, 1956 წ. ზ. მ ა ი ს უ რ ა ძ ე, ქართული მხატვრული კერამიკა, თბილისი, 1953 წ., გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წ. (მასალები საქ. და კავკ. არქეოლოგიისათვის, ტაბ. I, 1955.), მისივე, რუსთავეში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები (იმავე კრებულში). გათვალისწინებული გვაქვს ასევე უცხო ავტორების ნაშრომები: R i c e, Byzantine Glazed Pottery, Oxford, [1930] H o b s o n, A Guide to the Islamic Pottery of the Near East, London, 1932.

თუ გავითვალისწინებთ შუასაუკუნეების კერამიკული ნაწარმის ზედაპირული შემკობის ყველაზე თვალში საცემ და გავრცელებულ ნიშანს — ჭურჭლის ზედაპირის მოჭიქვას, მაშინ წითელკეციანი თიხის ნაწარმი შეიძლება ორ ჯგუფად—1. მოუჭიქავ და 2. მოჭიქულ კერამიკად დაიყოს.

რუსთავის კერამიკული ნაწარმის განხილვას შემდეგი თანამიმდევრობით ვაპირებთ:

I. მოუჭიქავი კერამიკა,

II. მოჭიქული კერამიკა.

მოუჭიქავ კერამიკაში განვიხილავთ როგორც წითელკეციან, ისე სხვადასხვა ფერის კეციან კერამიკას. მოჭიქულ კერამიკაში განვიხილავთ წითელკეციანი მოჭიქული თიხის ნაწარმს და ფაიანსს.

I. მოუჭიქავი კერამიკა

გარდა იმისა, რომ ამ სახის კერამიკაში თიხის რაგვარობასთან დაკავშირებით სხვადასხვა ჯგუფის ჭურჭელია წარმოდგენილი (წითელკეციანი და ფერადკეციანი), ამავე ჯგუფში კერამიკული ნაწარმის ფორმებისა და დანიშნულების მიხედვით ცალკეული ჯგუფების გამოყოფის საშუალებაც არსებობს.

1. წითელკეციანი თიხის ნაწარმი. მოუჭიქავი კერამიკის ჯგუფში დიდი როლდენობით გვხვდება წითელკეციანი თიხის ჭურჭელი. ამ უკანასკნელის სახითაა წარმოდგენილი სხვადასხვა ფორმისა და დანიშნულების საყოფაცხოვრებო ჭურჭელი და უამრავი სამშენებლო მასალა.

სამშენებლო კერამიკა. რუსთავის ნაქალაქარის არქეოლოგიურ მასალაში ბევრია ისეთი კერამიკული ნაწარმი, რომელიც სამშენებლო საქმეში გამოიყენებოდა. სამშენებლო კერამიკა რუსთავში წარმოდგენილია აგურებისა და კრამიტების სახით¹. უნდა ითქვას, რომ აგურები რუსთავის არქეოლოგიურ მასალაში მეტად მცირე რიცხვითაა წარმოდგენილი. აგურებს, როგორც უკვე აღვნიშნავდით, ნაგებობების კედლებში ვერა ვხვდებით. საშენ მასალად მხოლოდ ქვასა და ალიზს იყენებდნენ, აგურები მხოლოდ რამდენიმე ადგილას გვხვდება. ფორმა აგურისა კარგადაა ცნობილი სხვადასხვა ადგილებიდან. იგი კვადრატული ფორმისაა, ბრტყელია და ჩვენში ძლიერი გავრცელებულობის გამო „ქართული აგურის“

¹ ციხის ტერიტორიაზე შემორჩენილია მოჭიქული შორეულკეცების, კრამიტების და მოუჭიქავი აგურების ფრაგმენტები, მაგრამ ისინი გვიანფეოდალურ ხანას მიეკუთვნებიან.

სახელითაცაა ცნობილი. აგურები ზომით თითქმის არ განსხვავდება ერთმანეთისაგან (25×25×4,5).

რუსთავის არქეოლოგიურ მასალაში უფრო მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანია კრამიტები. ვხვდებით როგორც ღარიან კრამიტებს, ისე ბორტებიანს (გვერდებაკეცილს).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ორი ღარიანი კრამიტის ფრაგმენტები, რომლებიც ამ ადგილას არიან აღმოჩენილი, სადაც რუსთავის ეკლესიაა სავარაუდებელი. როგორც ჩანს, აღნიშნული კრამიტები შენობის ფასადისათვის გამოიყენებოდა. წინა მხარეზე ორივე კრამიტს ორნამენტირებული წრე აქვს გამოსახული, რომელშიაც ჯვარია ჩასმული (ტაბ. XX XII, 4). ასეთი კრამიტები ჯვრის გამოსახულებით საგანგებოდ უნდა დაემზადებინათ ეკლესიებასათვის.

განსაკუთრებით ბევრია რუსთავში აღმოჩენილი ბორტებიანი და ბრტყელი კრამიტები. ცნობილია რამდენიმე ცალი ბრტყელი კრამიტიც, რომელთა ერთი მხარე სამკუთხოვანი შევრილებით ბოლოვდება (ტაბ. XX XII, 3). ასეთი ფორმის კრამიტები ჩვენთვის უცნობია სხვა ადგილებიდან. ვფიქრობთ, ისინი ფასადისათვის იქნებოდა გამოყენებული. კრამიტების უმრავლესობა სადა ზედაპირიანია და მოკლებულია რაიმე გამოსახულებას, რომელიც საშუალებას მოგვცემდა მასში მწარმოებლის დამლა ამოგვეცნო, თუმცა მრავალ ნათვანზე საყურადღებო ნიშნებია შემონახული ანაბეჭდებისა, ორნამენტებისა და წარწერების სახით. ნაქალაქარის ორ სხვადასხვა ადგილას ნაპოვნია ორი სხვადასხვა კრამიტის ფრაგმენტები, რომლებზედაც გოქის ჩლიქებია აღბეჭდილი (682, 1105). კარგად ჩანს, რომ სველ, გასაშრობად გაფენილ კრამიტებზე გოქს გადაურბენია და ჩლიქების კვალი დაუტოვებია¹. კრამიტის ერთ ნატეხზე კატის თათია აღბეჭდილი (1028). ხელოსანს ერთ კრამიტზე გაშრობამდე თევზები გამოუსახავს (29), კრამიტის ერთ ფრაგმენტზე ქსოვილის ანაბეჭდი ჩანს (486).

ბრტყელი კრამიტის ერთ ფრაგმენტზე გვხვდება წარწერის ნაწყვეტიც. წარწერა შესრულებულია ასომთავრულით, სველ თიხაზე. პროფ. ნ. ბერძენიშვილის აზრით დამწერლობა X — XI სს. მიე-

¹ ბორტიანი კრამიტის ფრაგმენტი გოქის ჩლიქების ანაბეჭდით ცნობილია ასევე უჯარმიდან (309). გოქის ჩლიქების ანაბეჭდი შესაძლებელია ზემოთ აღნიშნული გარემოებით არის გამოწვეული ანდა შეიძლება იგი ოსტატის დამლაც ყოფილიყო.

კუთვნილება¹. წარწერის წაკითხვა, ისე რომ რაიმე აზრი გამოვიდეს, ვერ ხერხდება, ზედა პწკარიდან ამოიცილობა ასო Q, ქვედა კი იკითხება: **ჟნდჳს**

ს ა ყ ო ფ ა ც ხ ო ვ რ ე ბ ო კ უ რ ჭ ე ლ ი. სამშენებლო კერამიკის გარდა წითელკეციან თიხის ნაწარმში კარგადაა წარმოდგენილი საყოფაცხოვრებო დანიშნულების კუროტლებიც. პირველ რიგში უნდა შევჩერდეთ სქელკედლიან თიხის ნაწარმზე. ეს უკანასკნელი წარმოდგენილია უმთავრესად ქვევრებისა და თონეების სახით.

ქვევრები გამოყენებული იქნებოდა როგორც ღვინის, ისე წყლის შესანახად. რუსთავის ნაქალაქარიდან ცნობილია როგორც პატარა ზომის ქვევრები — ქოცოები, ისე დიდი ზომისა. აღნიშნული ქვევრები ფორმით ისეთივეა, როგორც ღლეს ხმარებაში მყოფი ქვევრები. კერძოდ, ისინი ხასიათდებიან განიერი მუცლით და კონუსური ძირით, ისე რომ მათი დადგმა მიწაზე ძირით შეუძლებელია. ზოგი ქვევრი ბრტყელი ძირით ხასიათდება. რუსთავის ქვევრებს, დმანისის ქვევრების მსგავსად, გარედან მუცლის ირგვლივ რამდენიმე რაგად რელიეფური სარტყლები შემოუყვება. არის ისეთი ქვევრებიც, რომელთა ზედაპირიც სადაა და მოკლებული ყოველგვარ სარტყლებს. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ისეთი ნივთები, რომლებიც მიწაში იდგმებოდა, მოკლებული უნდა ყოფილიყო ორნამენტულ შემკობას. ეს, პირველ რიგში, ქვევრებსა და თონეებს ეხება. თონეებზე, როგორც წესი, არავითარი ორნამენტი არა გვხვდება, გარდა თონის პირისა, სადაც ამოკაწვრით ზიგზაგებია გამოსახული. გამონაკლისია ქვევრების ერთი ნაწილი, რომლებსაც გვერდებზე რელიეფური სარტყლები შემოუყვება. განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნოთ რუსთავის ნაქალაქარზე 1951 წ. შემთხვევით აღმოჩენილი ქვევრის ფრაგმენტი, რომელიც ბრტყელი ძირით ბოლოვდება (შ. ა. 161). ძირს ირგვლივ რელიეფური ჭდეული სარტყელი შემოუყვება. ჭდების განლაგება ორნამენტს თოკის სახეს აძლევს.

აღსანიშნავია, რომ თიხის ნაწარმზე თოკის ორნამენტის გამოსახვა რუსთავისათვის უცხო არ არის და იგი დამახასიათებელ მოტივად გვევლინება გვიანბრინჯაოს ხანის რუსთავის დიდი ზომის ქოთნების ორნამენტაციისათვის. რუსთავის მუზეუმშია დაცული გვიანბრინჯაოს ხანის ორი ცალი დიდი ზომის კუროტელი, მტკვრის მარჯვენა მხარეს აღმოჩენილი, რომლებსაც გვერდებზე თოკის გამოსახულების რელიეფური სარტყლები შემოუყვება.

¹ ლ ო მ თ ა თ ი ე, დასახლებული ანგარიში, გვ. 182.

ქვევრების ფრაგმენტები, გარდა ერთი შემთხვევისა, მოკლებულია დამღებსა თუ წარწერის ნიმუშებს, მხოლოდ ერთ სქელკედლიან ჭურჭლის ნატეხზე, რომელიც, ალბათ, ქვევრის ნატეხი უნდა იყოს, სველ თახაზე გამოწვამდე საბეჭდავით დამღის მსგავსი ნიშანია გამოყვანილი. იგი ძალიან ჰგავს ქართულ ასო „ჯ“-ს (1157).

ქვევრები აღმოჩენილია როგორც ნაქალაქარის გათხრისას, ისე ჭალაქის სხვა ადგილებშიც (შემთხვევითი აღმოჩენების დროს). ქვევრები დამოწმებულია ციხის ტერიტორიაზედაც.

ნაგებობების წმენდის დროს მრავლად იყო აღმოჩენილი თონეებიც. ისინი სქელკედლიან მთლიან ჭურჭლებს წარმოადგენენ, რომლებიც ერთიმეორისაგან მხოლოდ ზომით განსხვავდებიან. ზოგი მათგანის სიმაღლე 1 მეტრს აღწევს, პირის დიამეტრი კი — 0,8 მ-ს. ცეცხლთან სიახლოვის გამო ბევრმა მათგანმა ჩვენამდე ფრაგმენტების სახით მოაღწია.

დ ე რ გ ე ბ ი. ასეთი სახის ჭურჭელიც სქელკედლიანი თიხის ნაწარმის ჯგუფს მიეკუთვნება. დერგები სხვადასხვა სადიდისაა. მათ პროდუქტების შესანახად იყენებდნენ. რუსთავის არქეოლოგიურ მასალაში, გარდა ერთი შემთხვევისა (ტაბ. XII, 1), დერგები ფრაგმენტების სახითაა წარმოდგენილი. ერთადერთი დერგი, რომელმაც ჩვენამდე მთელი სახით მოაღწია, ორყურიანია, ანგობით დაფარული, მუცელგანიერი, დასადგმელი ძირი არა აქვს. ზედაპირი შემკულია ტალღური ორნამენტებითა და ვარდულებით. დერგში სამი ცალი მონეტა აღმოჩნდა: გიორგი III, თამარისა და ლაშა გიორგის.

დერგების სხვადასხვა ფრაგმენტებით ირკვევა, რომ გარკვეული ნაწილი ასეთი სახის ჭურჭლებისა წერნაქით ყოფილა შეღებილი და ოთხ-ოთხი ორნამენტიანი ყური ჰქონია. ასეთი დერგის ზედა ნაწილი ოთხი ყურითურთ აღმოჩნდა № 3 ნაგებობის პირველ ოთახში თონესთან. დერგის მწყობრიდან გამოსვლის შემდეგ იგი სანაცრედ ჰქონიათ გამოყენებული. ნამუშევარი კარგი ვერ არის (259), თიხა ცუდადაა დამუშავებული, ბევრ მინარევს შეიცავს. დერგი ფორმათ და განსაკუთრებით ყურების მოყვანილობით ძალიან ჰგავს თბილისურ დერგს¹. იგი ემსგავსება ანისისა და ღვინის დერგებსაც².

¹ ვ. ჯ ა თ ა რ ი ძ ე, კერამიკული წარმოება XI—XIII სს. საქართველოში თბილისი, 1956, ტაბ. IV.

² Б. А. Шелковников, Художественная керамика двияских раскопок: «Известия Арм. Филиала Ака. Наук СССР», 1940, № 4—5, გვ. 182.

დერგის ზედაპირზე ცილინდრული საბეჭდავით სტილიზებული ფრინველები და ცხოველებია გამოსახული. ჭურჭლის ზედაპირი მთლიანად წერნაქით ყოფილა შეღებილი. გამოსახულებებითაა შემკული გვერდები, ყურები და დერგის პირიკ კი. დერგი დამუშავებითა და გამოსახულებებით ძლიერ ჩამორჩება რუსთავის სხვა დერგებს.

აღნიშნული დერგის გამოსახულებები განცალკევებულად დგას რუსთავში აღმოჩენილ სხვა ფრაგმენტებისაგან, რომლებიც ცხოველთა და ფრინველთა გამოსახულებებს შეიცავენ. ეს უკანასკნელნი—სხვადასხვა ადგილას აღმოჩენილი, რამდენიმე ფრაგმენტიტაა წარმოდგენილი.

დერგები ცხოველებისა და ფრინველების რელიეფური გამოსახულებებით საქართველოში ცნობილია დმანისიდან, თბილისიდან, რუსთავიდან; მეზობელი რესპუბლიკებიდან: — ანისიდან, დვინიდან, განჯიდან და სხვ.

დვინის დერგებზე, ისევე როგორც ანისში აღმოჩენილ დერგებზე, გამოსახული ცხოველები და ფრინველები სტილიზებულნი არიან. რუსთავის დერგების გამოსახულებების ანისისა და დვინის გამოსახულებებთან საერთო მსგავსების მიუხედავად ვხედავთ აშკარა განსხვავებასაც.

რუსთავის გამოსახულებანი სხვადასხვა კონტექსტს შეიცავენ: ერთ ფრაგმენტზეა დაცული ერთიმეორის პირისპირ მდგარი ცხოველი და ფრინველი (ტაბ. XXIII, 2); თითოეული მათგანი ცალკეულ უჯრედშია ჩასმული (779). ეს სცენა მეორდება მთელ სარტყელზე. მეორე შემთხვევაში გვაქვს ფრინველთა გამოსახულებანი, ერთი მიმართულებით მიქცეული სახეებით (1158). ერთ ფრაგმენტზეა გამოსახული წინა გამოსახულებებთან შედარებით მოზრდილი ფრინველი, თუმცა ისეთივე დამახასიათებელი ნაკვთებით (479).

განსხვავებით უკვე აღნიშნული ოთხყურიანი დერგის გამოსახულებებისაგან, სადაც გამოსახულებათა გამოცნობა საძნელოა, სხვა ფრაგმენტების გამოსახულებანი ერთი სტილით არიან შესრულებული, ერთი ოსტატის მიერ. სხვადასხვა ფრაგმენტის ცხოველებისა და ფრინველების გამოსახულებებს ერთი და იგივე ნაკვთები აქვთ, თუმცა ზოგჯერ სხვადასხვა სიდიდისანი არიან. ისინი აშკარად ერთი ხელოსნის მიერ დამზადებული საბეჭდავით არიან შესრულებული. აღნიშნული ფრაგმენტები სხვადასხვა ჭურჭელს ეკუთვნის, ამაზე მიუთითებს, ჯერ ერთი ის, რომ სხვადასხვა ადგილას არიან აღმო-

ჩენილი, და, მეორე ისიც, რომ ზოგი წერნაქითაა დაფარული, და ზოგი კი არა ყოფილა შეღებილი¹.

რამდენადაც გამოსახულებებისათვის საკმაო რაოდენობის შესა-
დარებელი მასალა გვაქვს, ამდენად უფრო უკეთესად შეიძლება
წარმოგვიდგეს რუსთავის დერგების გამოსახულებათა რაგვარობაც.
რუსთავის დერგები შემკული ყოფილა დახვეწილი და დიდი გემოვ-
ნებით შესრულებული გამოსახულებებით. როგორც ფრინველის,
ისე ცხოველის გამოსახულებანი დინამიურ პოზაშია მოცემული.
საბეჭდავის ავტორი გამოცდილი ხელის პატრონია, რაც კარგად ეტ-
ყობა გამოსახულებებს. ცალკეული შტრიხების გადმოსაცემად
მკვეთრი და სხარტი კონტურებია შექმნილი. ჩვენ წინაშეა დინამიურ
პოზაში მოცემული ცხოველი, დაღებული პირით და აშკარად გამო-
სახული მამრობითი სასქესო ორგანოთი. მის პირდაპირ კი ფრინვე-
ლია გამოსახული სტილიზებული ფრთებით (779). აწეული ფრთე-
ბითა და მოხრილი ფეხებით იგი ასაფრენად გამზადებული ფრინ-
ველის პოზაში წარმოგვიდგება (479).

გარდა აღნიშნული გამოსახულებებისა რუსთავიდან ცნობილია
სქელკედლიანი ქურქლის (დერგის?) ფრაგმენტი, ზედ გამოსახული
პირისპირ მდგომი სტილიზებული ცხოველებით. გამოსახულებები
ძალიან ჰგვანან უფრო ადრეული ხანის ზღაპრულ გრიფონებს
(727). გრიფონებისადმი მსგავსება შეიძლება აღმოვაჩინოთ ანისის
დერგებზე მოცემულ გამოსახულებაშიაც. ამის საშუალებას გვაძ-
ლევს გამოსახულების დაცქვეტილი ყურები, აწეული ბოლო და
საერთო სტილიზაცია.

ცხოველთა და ფრინველთა გამოსახულებებთან ერთად მცენა-
რეულ მოტივებსაც ვხვდებით. მცენარეული მოტივები სიცოცხლის
ხის სახით წარმოგვიდგება. როგორც ცნობილია, ხის კულტი ნაყო-

¹ კერამიკული ნაწარმის წერნაქით შეღებვა ცნობილი იყო საქართველოში
არა მარტო შუა საუკუნეებში, არამედ ადრეულ ხანებშიაც, ამიტომ მართებულად
არ მიგვაჩნია კვერფელდტის მოსაზრება, თითქმის დერგების წითელი საღებავით
შეღებვა მიუთითებდეს მათ სასანურ კერამიკასთან ახლო კავშირზე (Керамика
Ближнего Востока, გვ. 71). ეს მას შენიშნული აქვს სომხეთისა და საერთოდ
ამიერკავკასიის დერგების შესახებ. ასეთი შორეული ექსკურსები მართებულად
არ მიგვაჩნია, რადგან რუსთავის მაგალითით მაინც საწინააღმდეგო სუ-
რათთან გვაქვს საქმე. რუსთავის ტერიტორიაზე ყველაზე ადრეული ქურქელიც
კი—შუაბრინჯაოს ხანის ქურქელი, წერნაქითაა შეღებილი. ამდენად შუასაუკუ-
ნეების კერამიკის წერნაქით დაფარვის ტრადიციები ადგილობრივია საძიებელი.

² Б. А. Шелковников, Художественная керамическая промышленность средневековой Армении: «Изв. Арм. ФАН СССР», Ереван, 1942, № 3—4, გვ. 12.

ფიერებასთან იყო დაკავშირებული და მას ცხოველთა და მცენარეული სამყაროს გამრავლება მიეწერებოდა. სიცოცხლის ხეს და ცხოველთა გამოსახულებებს საკულტო მნიშვნელობით უძველესი დროიდან ვხვდებით. სიცოცხლის ხე და ცხოველთა გამოსახულებანი ერთი და იმავე გამრავლება-ნაყოფიერების მნიშვნელობით ერთმანეთთან იყო დაკავშირებული. სიცოცხლის ხესთან ერთად აღინიშნებოდა ცხოველიც, როგორც ნაყოფიერება-გამრავლების სიმბოლო.

ტრადიციულად, ნაყოფიერების კულტთან დაკავშირებული გამოსახულებანი გვხვდება ასევე ქრისტიანულ ძეგლებზედაც. რა თქმა უნდა, დასრულებული ქრისტიანული რელიგიის დოგმების პირობებში, როდესაც ყოველგვარი ცხოველმყოფელური ძალა ყოვლისმოქმედსა და შემოქმედს მიეწერებოდა, ცხოველთა და მცენარეთა საკულტო მნიშვნელობით გადმოცემა ერთგვარ ტრადიციულ გადმონაშთად შეიძლება ჩაითვალოს, რომელსაც ისეთი დიდი მნიშვნელობა ვეღარ ექნებოდა, როგორც წარმართულ ხანაში. იგი შემორჩენილია გადმონაშთის სახით უძველესი რწმენის ელემენტებთან ერთად.

ასეთი დანიშნულება უნდა ჰქონოდა რუსთავის დერგების გამოსახულებასაც. კერძოდ, აქ მხატვრული გაფორმების ფონზე წარმოგვიდგება ტრადიციული რელიგიური რწმენის ნიუანსები.

ჩვენში რელიგიურ ამბებთან დაკავშირებული გამოსახულებანი უწყვეტ ჯაჭვადაა გადამბული ჯერ კიდევ უძველესი დროიდან ვიდრე ჩვენთვის საინტერესო ეპოქამდე. ამდენად რუსთავის დერგებზე დატული გამოსახულებანი შეიძლება მივიჩნიოთ ადგილობრივ ტრადიციებზე განვითარების შედეგად მიღებულ სახეებად.

რუსთავის დერგების გამოსახულებანი, როგორც აღნიშნული იყო, საერთო მსგავსების მიუხედავად, განსხვავდებიან როგორც ანისის, ისე დვინის გამოსახულებებისაგან. სულ სხვაა თბილისში შემთხვევით აღმოჩენილი დერგის ფრაგმენტი, რომელზედაც ცხოველისა და ფრინველის გამოსახულებებია მოცემული¹. რუსთავისა და თბილისის გამოსახულებანი ზუსტად თანხვდებიან ერთმანეთს. ეს უკანასკნელი გარემოება გვაყარაუდებინებს, რომ თბილისისა და რუსთავის დერგები შეიძლება ერთი საწარმოდან მომდინარეობდნენ. ამკარაა, რომ გამოსახულებანი ერთი საბეჭდავითაა მიღებული. დერგის დამზადების ადგილად თანაბარი ვარაუდით შეიძლება მივიჩნიოთ თბილისი ან რუსთავი. რუსთავის სასარგებლოდ ლაპარაკობს ზუსტად ისეთივე, ოღონდ პატარა ზომის გამოსახულებანი, რომლებიც რუსთავის სხვა დერგებზეა გამოსახული.

¹ ვ. ჯ ა თ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. VII.

დვინისა და ანისის დერგების მსგავსებას აღნიშნავდა ბ. შელკოვნიკოვი. იგი, მიუხედავად მათი საერთო მსგავსებისა, განსხვავებას პოულობდა კეცის დამუშავებაში (დვინისა უფრო ღია ფერისაა და ნაკლებად უხეში). ამ განსხვავებით კი შელკოვნიკოვი გამორიცხავდა მათს საერთო წარმოშობას და შესაბამისად ადგილობრივ, დვინისა და ანისში ნაკეთებად მიიჩნევდა¹. დვინის დერგებს იგი XI—XIII სს. ათარიღებს².

დვინისა და ანისის მოუჭიქავი კერამიკა მონოგრაფიულად შესწავლილი აქვს გ. ო. კარახანიანს. იგი სტრატиграფიული მონაცემებითა და ორნამენტული სახეების მიხედვით, ასევე ანალოგიებით, დერგებს, რომლებზედაც საბეჭდავებით სახეებია გამოსახული, XI—XIII სს. ათარიღებს³.

რაც შეეხება რუსთავის დერგების დათარიღებას, შეიძლება ითქვას, რომ მათი ხნოვანების განსაზღვრა შესაძლებელია როგორც მონეტებით, ისე სტრატиграფიულად. ჩვენამდე მთელი სახით მოღწეული დერგი, რომელშიც მონეტებია აღმოჩენილი (გიორგი III. თამარისა და ლაშასი), XII ს. ბოლოთი და XIII ს. პირველი ნახევრით თარიღდება. სხვა ფრაგმენტები, რომლებზედაც ცილინდრული საბეჭდავებით ცხოველები და ფრინველებია გამოსახული, მესამე ნაგებობის სხვადასხვა ოთახებშია აღმოჩენილი⁴. აღნიშნული ნაგებობა კი მთლიანად XII—XIII საუკუნეებით თარიღდება. ასევე შეიძლება დაფათარიღოთ რუსთავის დერგებიც, რომლებზედაც გამოსახულებებია მოცემული.

ს ა დ უ რ ე ბ ი და ქ ო თ ნ ე ბ ი. პირველი სახის ჭურჭელი. რომელსაც საღულარს უწოდებენ რუსთავის ექსპედიციის წევრები, მრავლადაა წარმოდგენილი არქეოლოგიურ მასალაში. ასეთი სახის ჭურჭელი საკმლის მოსახარშავად იხმარებოდა. თითქმის ყველა მათგანის ძირი გარედან შებოლილი იყო. ძირის სფერულ მოყვანილობა გვაფიქრებინებს, რომ ჭურჭელი ცეცხლზე

¹ Б. А. Шелковников, Художественная керамика двинских раскопок: «Изв. Арм. Фил. Ак. Наук СССР», Ереван, 1940, № 4—5, стр. 183.

² იქვე.

³ Г. О. Каракханын, Неполнившая орнаментированная керамика из раскопок Двина и Ани. «Саян-Днепрский сборник», 1938, № 8.

⁴ დერგებზე გამოსახულებანი ცილინდრული საბეჭდავების მეშვეობით შიიღებოდა. ასეთი ცილინდრული საბეჭდავის ფრაგმენტი აღმოჩენილია ანისში. იხ. Г. Н. Чубинов, Декоративное убранство анииских карасов: «Христианский Восток», т. V, вып. I, 1916.

ჩამოსაყიდებლად უნდა ეხმარათ. ჭურჭლის ორ მოპირდაპირე მხარეს სამკუთხედის ფორმის, შუაში გახვრეტილი სახელურები აქვს. ზოგი სადულრის ყურებს ორ-ორი ნახვრეტი აქვს (446). სამკუთხოვანი ფორმის ყურები ჭურჭლის ზედაპირზეა მიბმული, ნახევრად ევრტიკალურ მდგომარეობაში. ჭურჭლის მხრებს დაკეპნილი ორნამენტით შემკული შევრილები ამკობს. ჭურჭლის ზედა ნაწილის ფრაგმენტებზე შემორჩენილია როგორც ამოკაწრული ხაზოვანი ორნამენტი, ისე მოჭიქული ჭურჭლის ნატეხებით ინკრუსტირება. სადულრების უმრავლესობა ღია წითელი ფერის კეცით ხასიათდება. მსგავსივე ჭურჭლის ნატეხებია ნაპოვნი დმანისშიაც. ნაპოვნი ფრაგმენტები ჭურჭლის ფორმების აღდგენას საშუალებას არ იძლეოდა. ვ. ჭაფარიძე მათ გობისებურ ჭურჭლად მიიჩნევს¹. რუსთავში დამოწმებული, მთელი სახით შენახული სადულარი ასეთი ჭურჭლის შესახებ დასრულებულ აზრს გვიქმნის. სადულრები სხვადასხვა ზომისა უნდა ყოფილიყო. რუსთავის არქეოლოგიურ მასალაში დაცულია ასეთი სახის საშუალო ზომის მთელი ჭურჭელიც. მისი პირის დიამეტრი = 19,5 სმ, უდიდესი დიამეტრი = 26,5 სმ, სიმაღლე 20 სმ-ია. აქ უფრო დიდი ზომის სადულრის ფრაგმენტებიცაა აღმოჩენილი. რუსთავში მრავლადაა ნაპოვნი სადულრების სახურავებიც. სახურავი წრიული ფორმისაა, ცენტრში ევრტიკალური სახელურით. სახელურს ირგვლივ რამდენიმე ღარიანი წრე უვლის (ტაბ. XXVI, 8).

სადულრების ფრაგმენტები, გარდა რუსთავისა და დმანისისა, დიდი რაოდენობითაა ცნობილი თბილისიდანაც. ამ უკანასკნელიდან აღსანიშნავია სადულრის პირის ერთი ფრაგმენტი (1—54:604), რომელიც შიგნიდან ცისფრად ყოფილა მოჭიქული. ეს სადულრის მოჭიქვის ერთადერთი შემთხვევაა.

ასეთი სახის ჭურჭლის ფრაგმენტები ცნობილია ხუნანის ნაქალაქარიდან (ბორცვი კალა-ბოზ, აღსტაფის რაიონი, აზერბაიჯანის სსრ)², უჯარმიდან (2—57:30), ძველი განჯიდან³ და სხვ.

ამავე ჯგუფში შეიძლება განვიხილოთ მრავალრიცხოვანი ქოთნებისა თუ კოჭობების ფრაგმენტები, რომლებიც საშუალებას გვაძ-

¹ ვ. ჭაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 17.

² არქეოლოგიური მასალები კალა-ბოზიდან ჩამოტანილია ჩვენ მიერ დაინახება რუსთავის მუზეუმში. ხუნანის ლოკალიზაციისათვის იხ. ნაშრომის IV თავი.

³ В. И. Левинатов, Керамика старой Ганджи, Баку, 1940, гл. 4—6.

ლევენ ისინი საშუალო ზომის (სიმაღლე 15 სმ) კურკელს მივაკუთვნოთ (303, 398).

აქვეა აღსანიშნავი მაღალი, კარგად გამომწვარი თიხის ქილებიც (156).

წითელკეციანი თიხის ნაწარმის სადულრებისა და ქოთნების ჯგუფში უნდა მოვათავსოთ ნისკარტიანი კურკლის რამდენიმე ფრაგმენტი (449, 423), ასევე კურკლის ფრაგმენტი ლარისებური ნისკარტით, რომელიც კურკლის პირზეა ამოკრილი (165). ეს კურკელი ცეცხლზე დასადგმელად იქნებოდა გამოყენებული (გარედან შებოლილია).

დოქები. ამ ჯგუფში პირველ რიგში უნდა განვიხილოთ ერთი ტიპის საშუალო ზომის დოქები. ისინი უხეშად დამუშავებული თიხის და მოწითალოდ გამომწვარ კურკლებს წარმოადგენენ, გარედან ანგობირებული ზედაპირით, მსხლის ფორმით, დაბალი მუცლით, ვაწრო პირითა და სახელურით. სახელური იწყება დაახლოებით პირის გასწვრივ და უერთდება მუცლის ზედა ნაწილს (506, 507, 943, 990). ზოგ მათგანს პირი გარედან ოდნავ გამსხვილებული აქვს. ისინი ერთმანეთს ემსგავსებიან არა მარტო თიხის დამუშავების ტექნიკით, არამედ ფორმითა და სიდიდითაც. ასეთი სახის კურკლის სიმაღლე მერყეობს 21-დან 24 სმ-დე. მათი ყოველმხრივი მსგავსება გვაფიქრებინებს, რომ ისინი ერთ სახელოსნოში უნდა დამზადებულიყვნენ. ზუსტად ასეთივე დოქებია ცნობილი დმანისიდან და უჯარმიდან. მათი ერთი სახელოსნოდან მომდინარეობა აშკარაა არა მარტო ფორმისა და ზომის მიხედვით, არამედ განსაკუთრებით თიხის რაგვარობითა და გამოწვის ტექნიკით.

განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნოთ ერთი პატარა ხელადა, რომელიც შემთხვევითაა აღმოჩენილი სოცქალაქის მშენებლობის დროს. იგი წარმოადგენს თიხის პატარა ზომის ხელადას, კეცი გამომწვარია მოწითალო-მოწაბლისფროდ, აქვს ბრტყელი ძირი და განაკვეთში მრგვალი ყურა (ტაბ. XXV, 2). კურკლის პირზე და მხარზე გამოწვის შემდეგ ქართული წარწერაა ამოკაწრული. იგი ასომთავრულითაა შესრულებული. ორივე წარწერა თითო სიტყვიანია და ერთსა და იმავე სახელს გადმოსცემს: **ՄԻՓՇԽԻ** -- თეფალე. კურკელი წარწერის მიხედვით ველზევე წინასწარულად X — XI საუკუნეებითაა დათარიღებული¹.

უნდა ითქვას, რომ როგორც კურკლის ფორმა, ისე მისი გამოწვის ტექნიკა არ არის დამახასიათებელი X — XI სს. კერამიკისათ-

¹ გ. ლომთაძე, ანგარიში, გვ. 183.

ვის. მართალია, ამ დროის კერამიკა, განსაკუთრებით მოუქიქავი, არ არის ცალკე გამოყოფილი, მაგრამ მისი გამოყოფა ადრეფეოდალური ხანის კერამიკისაგან მაინც შესაძლებელია. საქმე ისაა, რომ ადრეფეოდალური ხანის კერამიკა რამდენადმე იმეორებს (თუმცა არა ისეთი სინატიფით) უფრო ადრეული (გვიანანტიკური) ხანისათვის დამახასიათებელ ელემენტებს. ეს განსაკუთრებით კეცის დამუშავების ტექნიკას შეეხება (ზედაპირის მოფხეკით მოსუფთავება და გაპრიალება). ეს გარემოება განმსაზღვრელ მომენტს წარმოადგენს ადრეფეოდალური ხანის კერამიკის გამოსაყოფად უფრო გვიანი ხანის კერამიკისაგან, როცა ჭურჭლის ზედაპირული შემკობისათვის უკვე ახალ ხერხებს ხმარობენ. რუსთავის ხსენებული ჭურჭელიც კეცის დამუშავებით, ფორმითა და ზომითაც ახლოს დგას ადრეფეოდალურა ხანის კერამიკასთან. მისი უახლოესი ანალოგიებიდან შეიძლება დავსახელოთ პატარა დოქი, ურბნისის კოლექციიდან (1—57: 804) და, განსაკუთრებით, დოქი სამთავროს გვიანდელი ქვისამარხიდან (№ 559).

პალეოგრაფიულად წარწერა მეტად საინტერესოდ გამოიყურება. წარწერა ექვსი ასოსაგან შედგება. სიტყვის აზრი მთლიანადაა გადმოცემული ყოველგვარი დაქარაგმების გარეშე. წარწერაში გამოყენებული ორი ასო **ⴁ** და **ⴂ** — ჯართული ასომთავრული დამწერლობის უძველესი ნიმუშებისათვისაა დამახასიათებელი. ორივე ასო (**ⴁ** და **ⴂ**) გამოსახულია მარცხნივ გაზიდული ჰორიზონტალური ხაზის გარეშე, რაც კარგად ახასიათებს V — IX სს. წარწერებს. X ს-დან წარწერებში ხსენებულ ასოებს მარცხნივ ფეხი უკეთდება (**ⴁ** **ⴂ** შდრ. **ⴁ** **ⴂ**)¹.

რუსთავის ჭურჭლის წარწერაში ხმარებული მსგავსი არქაული **ⴁ** და **ⴂ** გვხვდება ისეთ კარგად დათარიღებულ ძეგლებში, როგორიცაა ბოლნისის (V—VI სს.)², მცხეთის ჯვარის (VI—VII სს.)³, წყისეს (VII ს.)⁴ და ხუნამისის (IX ს. მიწურული)⁵ წარწერები.

¹ ასეა, მაგალითად, 906 წ. დათარიღებულ ერედვის წარწერაში, იხ. რ. მეფისაშვილი, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, „ქართული ხელოვნება“, IV, თბილისი, 1955, გვ. 111.

² Г. Н. Чубинашвили, Бодняси, Тбилиси, 1942, გვ. 116.

³ ივ. ჯაფარიძე, ქართული პალეოგრაფია, თბილისი, 1949, გვ. 160, 161.

⁴ ა. შანიძე, ძველი ქართული ქრესტომატია, ტფილისი, 1935, გვ. 25.

⁵ ა. შანიძე, ხუნამისის წარწერის განმარტებისათვის: „საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე“, ტ. VII, № 4, 1955, გვ. 223.

ზემოხსენებულის მიხედვით, რუსთავის ხსენებულ ჭურჭელზე ამოკაწრული წარწერა (019C31) პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით შეიძლება V—IX სს. დავათარილოთ. ამასთანავე, თუ გავითვალისწინებთ თვით სახელში მოცემულ სავარაუდო კონკრეტულ შინაარსსაც, შეიძლება იგი VII ს. მივაკუთვნოთ¹.

როგორც ჩანს, რუსთავში ხმარებაში ყოფილა აგრეთვე დოქები ე. წ. მარნის მნიშვნელობით. ერთი ასეთი მარნის ფრაგმენტი დაცულია რუსთავის არქეოლოგიურ მასალაში. დოქის პირი ჯიხვის თავს გამოსახავს.

მოხატული ჭურჭელი. ამ ჯგუფში შეიძლება განვიხილოთ პატარა და საშუალო ზომის ჭურჭელი, რომელთა ზედაპირი საღებავებითაა მოხატული. მოსახატავად განკუთვნილი ჭურჭელი კარგადაა დამუშავებული და გამომწვარი. თიხა წითლად ან ვარდისფრადაა გამომწვარი, კეცზე ანგობია მოსხმული, შემდეგ კი მოხატულია. მოხატვისათვის უხმარიან წითელი და შავი საღებავები. ასეა მოხატული პატარა ზომის ყელწვრილი და ყელმაღალი ხელადა მერიდიანულად გოფირებული გვერდებით, ასეთივე პატარა ხელადის ყელ-გვერდის ფრაგმენტი (244), სამტუჩა საღვინეს ყელ-პირი (32), ძალიან პატარა ზომის ხელადა, განიერი ყელითა და სახელურით (315). ზუსტად ასეთივე ჭურჭელია შემთხვევით აღმოჩენილი რუსთავში 1951 წ. თიხა ვარდისფრადაა გამომწვარი. აღნიშნულ ჭურჭლებზე მოხატვის სტილი თითქმის ერთი და იგივეა. საღებავებით გამოყვანილია ტალღური და სწორი ხაზები. სახელურებზე შავი საღებავის კლაკნილი ხაზი მოუყვება. ფერთა შეხამება გემოვნებითაა შესრულებული, ისე რომ ფერები კარგადაა შეხამებული, ერთი მხრივ, ჭურჭლის ზედაპირის ფერთან, და, მეორე მხრივ, ჭურჭლის რელიეფთან. ასეთივე მოხატული ჭურჭლებია აღმოჩენილი დმანისშიაც, აქაც ისევე, როგორც რუსთავში, მოსახატავად წითელი და შავი ფერია გამოყენებული².

რუსთავის ნაქალაქარზე დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი პატარა ზომის თიხის ნაკეთობანი, რომელთაც გამოყენება ექნებოდათ უმთავრესად საოჯახო საქმისათვის. ასეთი რიგის ჭურჭელს ეკუთვნის: ქრაქები, ლამბაქები და სამარილეები. ქრაქების სულ

1 ლ. კილაშვილი, რუსთაველი „თეფალე“—ქართლის პატრიკიოსის მოციქული (ხელნაწერი).

2 ვ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 20.

ორი ტიპია ცნობილი. პირველი ჩაიდნის ფორმისაა, სახელურით (245), მეორე კი პატარა თეფშის ფორმისაა, მრგვალი ყურით (268). ლამბაქებს პირობითად ეუწოდებთ პატარა ზომის თეფშებს (264, 299). ისინი ისეთი პატარა ზომებით ხასიათდებიან (პირის დიამეტრი 9 სმ, სიმაღლე 2 სმ), რომ ჩვენთვის უცნობია, რა დანიშნულების ჰუტრქელთან გვაქვს საქმე. ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ ასეთი ლამბაქები ფორმით, ზომით და თიხის დამუშავების ტექნიკით. თითქმის სულ ერთნაირები არიან.

საბოლოოდ, წითელკეციან კერამიკაში უნდა განვიხილოთ მესამე ნაგებობაში აღმოჩენილი დაზიანებული ორი ჩიბუხის თავი. ორივე მეტად ფაქიზადაა ნამუშევარი. თიხა კარგადაა დამუშავებული და შემდეგ კი წითლად შეღებილი. ორივე ჩიბუხის თავის მხოლოდ ტარის ნაწილია შემორჩენილი. ორნამენტად წერტილოვანი ხაზებია გამოყვანილი. ფორმა ორივე ნივთს ერთნაირი აქვს, მხოლოდ ზომებით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. ერთი მათგანი (441) უხმარია, მისი ტარის ნაწილის მარცხენა მხარეს დამღაა დარტყმული, დამღის დიამეტრი ნახევარი სანტიმეტრია. ზედ დაქარაგმებული ორი სომხური ასოა გამოსახული. პირველი ასოა **U**—მ, მეორე—**Տ**-ტ.

დამღა მეორე ჩიბუხზედაცაა დარტყმული (100), მაგრამ ხმარებისაგან ისეა გაცვეთილი, რომ ჰირს ამოკითხვა. ორივე ეს ნივთი რუსთავში შემოტანილად მიგვაჩნია. კერძოდ, ისინი სომხეთის ქალაქებიდან უნდა მომდინარეობდნენ. როგორც გ. კარახანაიანი აღნიშნავს, დვინში ყოფილა აღმოჩენილი ჩიბუხის ნატეხი, რომელზედაც რუსთავის ჩიბუხების მსგავსად საბეკდავით ორი დაქარაგმებული ასო ყოფილა გამოსახული¹. აღნიშნული ნივთები რუსთავსა და სომხეთის ქალაქებს შორის სავაჭრო ურთიერთობაზე მიგვითითებს. მსგავსივე ჩიბუხები კარგადაა წარმოდგენილი დმანისიდან, ნადარბაზევიდან, თბილისიდან (ანჩისხატი). როგორც რუსთავის ჩიბუხებს, ისე სხვა ჩამოთვლილ ადგილებში აღმოჩენილ ფრაგმენტებს სატარე მილის მარცხენა მხარეს დამღები აქვს დარტყმული. დმანისში აღმოჩენილ ერთ ჩიბუხზე, რომელიც შესანიშნავადაა ორნამენტირებული და დამუშავებული, დამღა ქართულ ასო „დონს“ გამოხატავს (დმ. 1847). დამღები შემორჩენილია ასევე თბილისში (ანჩისხატთან) წარმოებული გათხრების შედეგად აღმოჩენილ ჩიბუხებზედაც. სამწუხაროდ, ნივთის ხმარების გამო დამღები გადაშლილია. ერთ

¹ Г. О. Караханян, *დასახ. ავტორეფერატი*, გვ. 16.

მათგანზე არაბული ასოების გარჩევა შეიძლება. განსაკუთრებით აღსანიშნავია 1949 წ. ნადარბაზევში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრებისას აღმოჩენილი ჩიბუხის სატარე მილის ფრაგმენტი, რომელზედაც მარცხენა მხარეს დამლა დარტყმული (ნადარბაზევი 78). დამლა, ისევე როგორც რუსთავეში აღმოჩენილი ერთ-ერთი ჩიბუხისა, ორ იმავე დაქარაგმებულ სომხურ ასოს გადმოსცემს - *US* (მტ). ცხადია, ეს ორივე ნივთი ერთი ხელოსნის პროდუქტია, რომლებიც შუასაუკუნეების ორ ცნობილ ქართულ პუნქტში მოხვედრილა.

2. ფერადკეციანი თიხის ნაწარმი. ფერადკეციან კერამიკაში განვიხილავთ მოუქიქავი თიხის ნაწარმს, რომელიც სხვადასხვა ფერის კეციტ ხასიათდება; გამოყოფთ მხოლოდ წითელ ფერს. აქვე შეიძლება შევნიშნოთ, რომ ასეთი დაყოფა (წითელკეციანი და ფერადკეციანი) პირობითია, რადგან ფერადკეციანი არ გამოირიცხავს კეცის წითელ ფერს. ფერადკეციანს ვხმარობთ იმისათვის, რომ მასში შემავალი თიხის ნაწარმი სხვადასხვა ფერით ხასიათდება. წითელკეციანის ცალკე გამოყოფა კი შესაძლებელია მხოლოდ იმიტომ, რომ ეს უქანასკნელი მეტად მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი ნაწარმითაა წარმოდგენილი.

ფერადკეციანთა ჯგუფში შემავალი ნაწარმის კეცი ძირითადად მოყვითალო, ღია ვარდისფერი და ნაცრისფერია.

დოქები და ხელადები. ამ ჯგუფში შემავალი ნაწარმი ხასიათდება კარგად დამუშავებული და გამომწვარი კედლებით. თიხა უმთავრესად ღია ვარდისფერი ან მონაცრისფროა. ზომითა და ფორმით ძლიერ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. აღსანიშნავია კარგად დამუშავებული თიხის მოყვითალო ფერის ტალღურორნამენტიანი დოქების თუ ხელადების ფრაგმენტები (322, 916). ასეთნაირად დამუშავებულმა პატარა კინკილამ ჩვენამდე მთელი სახით მოაღწია. თითქოს დაკანონებული ჩანს, რომ ასეთი სახით დამუშავებული და მოყვითალოდ გამომწვარი ხელადები აუცილებლად ტალღურ ორნამენტს ატარებენ. ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ ასეთი ქერქელი ცნობილია უფრო ადრეც, მაგრამ დიდი რაოდენობით გვხვდება განვითარებულ ფეოდალურ ხანაში. ასეთივე თიხისგანაა ნაკეთები მალაყელიანი პატარა ზომის დოქები, რომელთა ყელპირის ფრაგმენტებმა ჩვენამდე დიდი რაოდენობით მოაღწია (729, 648). მათ რელიეფური ორნამენტები ამკობთ. ზოგს პირი გოფირებული აქვს. გოფირებული პირი გაცილებით განიერია, ვიდრე ჭურჭლის ყელი.

ზოგი დოქის თუ ხელადის გვერდები მერიდიანულადაა გოფირებული (87), ზოგზე კი, ჯერ კიდევ გამოწვამდე, დაწოლით ჩაღრმავებული ადგილებით ქადრაკული განლაგებაა მიღებული (984)¹.

გვხვდება ასევე დიდი ზომის კარგად დამუშავებული თიხის სამტუჩა დოქის ფრაგმენტები (618).

ცალკე უნდა შევჩერდეთ საწურიან დოქებზე, რომელთა გამოყოფაც შემორჩენილი ძგიდეებით სხვა სახის დოქებისაგან აშკარაა. ასეთი დანიშნულების ჭურჭელთა ფრაგმენტებთან ირკვევა, რომ ისინი სხვა დოქებისაგან განსხვავდებოდნენ არა მარტო დანიშნულებით, არამედ ფორმითა და თიხის დამუშავების ტექნიკითაც. კერძოდ, ამ უკანასკნელთათვის დამახასიათებელია მოყვითალო თხელი კედლები, თიხა კარგადაა დამუშავებული და გამომწვარი. რუსთავიდან საწურიანი დოქების მხოლოდ სამი ფრაგმენტია წარმოდგენილი. ერთი მათგანია საწური ძგიდე (530), მეორე თითქმის მთლიანად გვაძლევს დოქის ფორმას, მოტეხილი აქვს სახელური და ყელპირი. ყელში საწურის ფრაგმენტია შემორჩენილი (376). განსაკუთრებით აღსანიშნავია მესამე — დოქის ყელ-პირის ნატეხი სახელურითურთ. ყელის ძირში საწურია დატანებული (360). მას ხმარების კვალი არ ეტყობა².

ასეთივე საწურიანი ჭურჭლების ფრაგმენტებია აღმოჩენილი დმანისსა³ და უჯარმაში.

ერთი ცალი საწურიანი დოქი აღმოჩენილია თბილისშიაც. მისი საწური ხერგები ორნამენტულ მოტივებს გამოსახავენ. დოქმა ჩვენამდე ნაკლული სახით მოაღწია. გვერდებზე ირგვლივ რელიეფური წნულები შემოუყვება. მათ შორის კი ასევე რელიეფურად შესრულებული სპარსული წარწერა მიუყვება. ირანისტმა ვ. ფუთურიძემ სპარსული წარწერის ორი ნაწყვეტი ამოიკითხა. წარწერა ორ წრედა აქვს შემოვლებული ჭურჭელს. ზედა წრეშია *ابراہیم* — „მის პირდაპირ პირდაღებული“. ქვედა წრეში: *این کوزه...* — „ეს ხელადა...“ წამკითხველის აზრით აქ შეიძლება იყოს

¹ ჭურჭლის გვერდების შემკობა როგორც პირველი (გოფირირება), ისე მეორე (კოპები) სახით ცნობილია ჯერ კიდევ ბრინჯაოს ხანიდან. ასეთი ჭურჭელი დიდი რაოდენობითაა ცნობილი სამთავროდან და, რაც უფრო საყურადღებოა, ეს მოვლენა კარგად ჩანს რუსთავის გვიანბრინჯაოს ხანის კერამიკაში. ჭურჭლის გვერდების რელიეფური დამუშავების უძველესი ტრადიციების გამეორებას ვხვდებით შუა საუკუნეებშიც. გოფირირების ტექნიკა რუსთავში გამოყენებულია მოჭიქულ ჭურჭელზედაც.

² საწურიანი დოქი სამაჰრე ჭურჭელი უნდა ყოფილიყო.

³ ვ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 22.

ომარ ხაიამის ლექსის ნაწყვეტი. მის ლექსებში ხომ ხშირად ვხვდებით ღვინის ჭურჭლისადმი მიმართვას¹.

თბილისისა და რუსთავის საწურაინი ღოჭები ძლიერ ემსგავსებიან ერთმანეთს (რუსთავის ის ღოჭი, რომელსაც საწური აქვს შემორჩენილი). მსგავსება აშკარაა როგორც ფორმით (განსაკუთრებით ჭურჭლის ყელისა და ყურის ნაწილები), ისე თახის დამუშავებით.

გარდა აღნიშნული ღოჭისა, თბილისიდან ცნობილია რამდენიმე ცალი საწური-ძგიდე, მსგავსი რუსთავის ღოჭების საწურებისა. ეს გარემოება მით უფრო აღსანიშნავია, რომ თბილისში აღმოჩენილი საწურაინი ღოჭების ყელის ფრაგმენტები (1—54:124, 1—54:7) ისეთივე ფორმებს იმეორებენ, როგორსაც რუსთავის ღოჭი. ექვს გარეშეა, რომ ისინი ერთი სახელოსნოს პროდუქციას უნდა წარმოადგენდნენ.

რუსთავის შუასაუკუნეების კერამიკაში სრულიად განცალკევებულიად დგას რამდენიმე ფრაგმენტი, რომელთა ზედაპირებიც თითქმის მთლიანად დაფარულია რელიეფური ორნამენტული სახეებით (1037—1038). ორნამენტები საბეჭდავის საშუალებით უნდა იყოს მიღებული. ორნამენტაციაში იგრძნობა გეომეტრიული და მცენარეული სახეები. თიხა თხელკედლიანია და ფაქიზად დამუშავებული. ასეთივე ფრაგმენტებია აღმოჩენილი დმანისსა და თბილისში. ასეთი სახის კერამიკა ვ. ჯაფარიძეს, სავსებით სამართლიანად, დამახასიათებლად არ მიაჩნია ქართულ კერამიკისათვის². იგი უცხო, აღმოსავლური ელემენტებით ხასიათდება. მართლაც, მსგავსივე რელიეფური სახეებით შემკობა კარგად ყოფილა ცნობილი მახლობელ აღმოსავლეთში. ამ მხრივ საყურადღებოა სამარაში (სურამანრა) აღმოჩენილი თხელკედლიანი ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომლებიც რელიეფური სახეებითაა შემკული. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ჰობსონის მიერ გამოქვეყნებული თხელკედლიანი მწვანედ მოჭიქული ფრაგმენტი ზედაპირზე გამოსახული რელიეფური სახეებით³. რუსთავისა და სამარის ფრაგმენტებზე გამოსახული კონცენტრული წრეებით შექმნილი სამკუთხედების და მათი მომცველი რელიეფური ბადეების მსგავსება, ერთი შეხედვითაც კი თვალში საცემია. რა თქმა უნ-

¹ გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წ. ზამთარში: მასალები საქართველოს. და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. I, თბილისი, 1955, გვ. 154.

² ვ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 22.

³ Hobson, A Guide to the Islamic Pottery of the Near East, London, 1932, გვ. 2, ტაბ. 2.

და, მათი მიკუთვნება ერთი რომელიმე კულტურისადმი ძალიან ძნელია. ერთი კი ცხადია, რომ როგორც აღნიშნული იყო, ქართული კერამიკისათვის ისინი დამახასიათებელ სახეს არ იძლევიან.

რუსთავის მოუქიქავ კერამიკაში დაცულია სხვა კერამიკული ნაწარმისაგან განსხვავებული დანიშნულების ნივთი, რომლის ცალკე გამოყოფის შესაძლებლობას გვაძლევს არა მარტო მისი განსაკუთრებული ფორმა და ზედაპირული შემკობა, არამედ ისიც, რომ ასეთი კურტკელი მხოლოდ ერთადერთია რუსთავის განათხარ მასალაში, და რამდენადაც ვიცით, ამგვარი რამ არაა ცნობილი ფეოდალური საქართველოს სხვა გათხრილი პუნქტებიდან. ესაა მათარა, რომეთროდ გამოიწვეარი თიხის ნაწარმი. იგი წრიული ფორმისაა, გვერდიდან კრილში ელიფსის ფორმა აქვს. მათარის დადგმა შეიძლებოდა ოთხ პატარა ფეხზე, რომლის მოპირდაპირე მხარეს ორი მორჩი აქვს მიძერწილი ზონარის გასაყრელი ნახვრეტებითურთ. მათარის გვერდები შემკულია რელიეფური ორნამენტებით. ორნამენტებად გამოყენებულია რელიეფური ვარდულები, ქდეული ხაზებით შედგენილი სამკუთხედები (რომლებშიაც ჩასმულია ვარდულები) და კონცენტრული წრეები. საერთოდ, ორნამენტები მათარის გვერდებზე წრიულ, უწყვეტ ჯაჭვად მიიმართება (ტაბ. XXIII, 1).

კერამიკული მათარები განათხარ მასალებში. საქართველოდან ცნობილია ადრეული ძეგლებიდან: სამთავროდან და ყოლოთოდან. რუსთავის სინქრონული ძეგლებიდან კი იგი ჯერჯერობით უცნობია.

რუსთავის მათარის მსგავსი მათარები ცნობილია როგორც კავკასიაში, ისე რუსეთში. დაახლოებით ასეთივე ორი ცალი მათარაა წარმოდგენილი უვაროვას მიერ ჩრდ. კავკასიის კოლექციიდან. აღმოჩენის ადგილია სოფ. დერგავსი¹. სოფ. დერგავსში აღმოჩენილი მათარები ფორმით ემსგავსება რუსთავის მათარას, ერთ-ერთ მათგანზე ფრინველთა რელიეფური გამოსახულებანია გამოყვანილი. ასეთივე მათარა აქვს გამოქვეყნებული მ. რაბინოვიჩსაც მოსკოვის YI—XVII სს. არქეოლოგიურ მასალებში². როგორც ირკვევა, ასეთივე ფორმის მათარები ყოფილა ცნობილი გვიანფეოდალურ ხანაშიაც. ძველი ლადოგის არქეოლოგიურ მასალაში დაცულია მსგავსივე ფორმის მათარა, მწვანედ მოჭიქული. იგი XVII ს. ფენაშია აღმოჩენილი³. ასეთივე ფორმის მათარა ცნობილია ლითონისაც. მესტიის

¹ Материалы по археологии Кавказа, VIII, ტაბ. XXIX.

² М. Г. Рабинянович, Из истории быта городского населения Руси в XI—XVII вв., Советская этнография, 1955, № 4, стр. 47.

³ Г. П. Проздильов, Раскопки в Старой Ладге в 1948 г., СА, XIV, 1950, გვ. 140, ნახ. 2.

მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში დაცულია ვერცხლის მსგავსივე ფორმის მათარა. ზედ რელიეფურად ფრინველებია გამოსახული¹ (ტაბ. XXIII, 5).

როგორც ჩანს, ერთი და იმავე ფორმის ჭურჭელსა ვხვდებით როგორც თიხისას, ისე ლითონისას. თიხისა და ლითონის ნაწარმში ერთი და იმავე ფორმების გამეორება კარგად იყო ცნობილი უფრო ადრეული ხანებიდან, განსაკუთრებით კი ფეოდალურ ხანაში. როგორც ცნობილია, მუსლიმური რელიგიის ზეგავლენით, რომელიც კრძალავდა ძვირფასი ლითონის გამოყენებას ჭურჭლის დასამზადებლად, სწრაფად იზრდება მხატვრული კერამიკული ნაწარმის დამზადება. თიხის ჭურჭელი ფორმით ლითონისას ემსგავსებოდა. რა თქმა უნდა რელიგიური მოტივები არ შეიძლება ერთადერთ მიზეზად ჩაითვალოს ასეთი ცვლილებისათვის. ლითონს, როგორც უფრო ძვირსა და ხშირად დეფიციტურს, სდევნის თიხა, როგორც უფრო იაფი და ხელმისაწვდომი. მით უმეტეს, რომ კერამიკული წარმოება (მოჭიქული, ლუსტრირებული) ისეთ მაღალ დონეს აღწევს, რომ სილამაზითა და სინატიფით არაფრით ჩამოუვარდებოდა პირველს. ჭურჭლის ფორმათა გამეორება ლითონისა და თიხის ნაწარმში, ძირითადად, ჭურჭლის დანიშნულების მიხედვით ხდებოდა, აქცევდნენ რა ყურადღებას ასევე წინამავალ ლითონის თუ სხვა ნაწარმს. ამის საილუსტრაციოდ ისიც გამოგვადგება, რომ არავის არ აუკრძალავს თიხის ჭურჭლის დამზადება, მაგრამ ამზადებენ მინის ჭურჭელს, ისე რომ იმეორებენ თიხის ჭურჭლის ფორმას. ეს უკანასკნელი გარემოება კარგად ჩანს რუსთავის არქეოლოგიური მასალების მიხედვითაც (ამის შესახებ შემდეგ იქნება საუბარი).

ს ფ ე რ ო კ ო ნ უ ს უ რ ი ჭ უ რ ჭ ე ლ ი. ასეთი სახის ჭურჭელი იმდენად ტიპურია შუასაუკუნეების კერამიკისათვის, რომ მისი გამოყოფა სხვა კერამიკული ნაწარმისაგან შესაძლებელია ერთი შეხედვითაც კი. ასეთი ჭურჭლის სახით ჩვენ გვაქვს სფეროსებური. პატარა ზომის სქელკედლიანი ჭურჭელი, კონუსური ძირით და უმრავლეს შემთხვევაში ორნამენტირებული ზედაპირით.

სფეროკონუსური ჭურჭელი უმთავრესად მზადდებოდა კარგად დამუშავებული ცეცხლგამძლე მასისაგან. მათი მოჭიქვა უმთავრესად

¹ ნიეთის შესახებ ცნობა მოგვაწოდა გ. გობეჯიშვილმა, მანვე გადმოგვცა ნიეთის ფოტოსურათიც.

არ ხდებოდა, ზოგ შემთხვევაში მოჭიქულია მარილის კიქურით. ასეთი სახის ჭურჭელი მზადდებოდა ქვისაღ, თუმცა ძალიან იშვიათად. ჭურჭლის კონუსური ძირი ცხადყოფდა, რომ იგი რაიმე ნივთიერების გადასაზიდად იხმარებოდა. სფეროკონუსური ჭურჭლის სქელი კედლები სავარაუდებელსა ხდის, რომ ასეთი ჭურჭელი რაიმე მძიმე სითხის გადასატანად უნდა ეხმარათ. ამიტომ, ასეთი ჭურჭელი ვერცხლისწყლის ჭურჭლის სახელითაა ცნობილი. სქელკედლიანობა ვერცხლისწყლისათვის იმიტომაც იყო საჭირო, რომ იგი, როგორც ადვილად აქროლადი სითხე, კარგად შენახულიყო. ვერცხლისწყალი იხმარებოდა როგორც ნივთების მოვერცხლისათვის, ისე ფერ-უმარლისა და სხვა ნელსაცხებლების დასამზადებლად. ამ უკანასკნელმა გარემოებამ აფიქრებინა ი. ორბელს, რომ ვერცხლისწყლის შენახვისა და გადატანის გარდა ასეთი ჭურჭლის დანიშნულება უნდა ყოფილიყო ნელსაცხებელთა და წამალთა შენახვაც¹.

ზოგიერთების აზრით ასეთი ჭურჭელი იხმარებოდა როგორც ხელყუმბარები, რადგან ამ უკანასკნელთა ნამტვრევების დიდი რაოდენობა ნაპოვნია შუასაუკუნეების ქალაქების კედლებთან. ამასთან დაკავშირებით ე. კვერფელდტი სამართლიანად შენიშნავს: «...Известно, что в феодальном и капиталистическом городе свалочные места для городского мусора находятся на окраинах города или сразу за его чертою. и, таким образом, то обстоятельство, что разбитые черепки находят у стен города, не является ни ненормальным, ни загадочным»².

იმ შემთხვევაში, თუ ასეთი ჭურჭელი გამოყენებული იქნებოდა ყუმბარების მნიშვნელობით, მაშინ ზედმეტი უნდა ყოფილიყო ის ორნამენტული შემკობა (ზედაპირის რელიეფური დამუშავება,

¹ Э. К. Кверфельдт, Керамика Ближнего Востока, გვ. 73. ჩვენ ასეთი სახის ჭურჭელს მწვანედ მოჭიქულს ვიცნობთ მხოლოდ კიევის ისტ. მუზეუმის ფონდებიდან 4552/139. აღმოჩენილია კიევში. სააღრიცხვო ჟურნალში გატარებულია როგორც „თათრული ჭურჭელი“, იგი XIII—XIV სს. თარიღდება.

² Г. О. Караханян. დასახ. ავტორეფერატი, გვ. 15.

³ Э. К. Кверфельдт, დასახ. ნაშრ., იქვე.

მოქიქვა, ინკრუსტაცია მოქიქული ფაიანსის ნატეხებით), რომელიც ზოგიერთ ცალებს ახასიათებს¹.

სფეროკონუსური ჭურჭლის ორი ფრაგმენტი აღმოჩენილია რუსთავის ნაქალაქარზედაც (1010). როგორც ჩანს, ისინი ორ სხვადასხვა ჭურჭელს მიეკუთვნება. ჭურჭლები, ეტუბა, სქელკედლიანი ყოფილა. თიხა ნაცრისფრადაა გამომწვარი. ზემოდან მომწვანო თხელი მასითაა დაფარული. შიგნიდან სქელი თეთრი საღებავი აქვს გადასხმული.

სფეროკონუსური ჭურჭელი საქართველოში აღმოჩენილია: დმანისში, თბილისში, გორში, რუსთავში, უჯარმაში, ნადარბაზევსა და ვარძიში²; მცნობელ რესპუბლიკებში: ანისში, დვინში, ანბერდში, ეჩმიადინში, განჯაში, ორანკალაში და სხვ. ამიერკავკასიის გარდა ასეთი ჭურჭელი კარგადაა ცნობილი მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში, შუა აზიაში, მოსკოვში, ყირიმში, კიევი და სხვ.

მიუხედავად ასეთი მსგავსებისა, სხვადასხვა ადგილებში აღმოჩენილი სფეროკონუსური ჭურჭლები განსხვავებულ დეტალებს შეიცავს. ეს განსხვავება აშკარაა აგრეთვე საქართველოში და ამიერკავკასიაში აღმოჩენილ ასეთი სახის ჭურჭლებს შორისაც, რაც მათი წარმოების სხვადასხვა კერებზე მიუთითებს. საქართველოში აღმოჩენილი სფეროკონუსური ტიპის ჭურჭლების ბირთვისებური ფორმა, რაც განასხვავებს მათ სომხეთისა და აზერბაიჯანის ასეთივე ჭურჭლისაგან, საბაბს აძლევს ბ. შელკოვნიკოვს, რომ საქართველოში ასეთი სახის ჭურჭლის წარმოება იეარაუდოს³.

რაც შეეხება რუსთავში აღმოჩენილ სფეროკონუსური ჭურჭლების ფრაგმენტებს, უნდა ითქვას, რომ ისინი განსაკუთრებით ემსგავსებიან ნადარბაზევსა და უჯარმაში აღმოჩენილ ფრაგმენტებს⁴. მსგავსება აშკარაა არა მარტო კეცის ფერსა და ფორმაში, არამედ ორნამენტაციაშიც.

1 ერთ-ერთ სფეროკონუსურ ჭურჭელზე, რომელიც მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში ინახება და შემოსულია ამიერკავკასიიდან, ორნამენტებს შორის წრიული ფორმების დამლებია დარტყმული. შეიძლება რამდენიმე არაბული ასოს გარჩევა. ამოკითხვა მისი ვერ შეეძლო, რადგან ხმარების გამო დაზიანებულია.

2 ცნობა ვარძიში ასეთი ჭურჭლის აღმოჩენის შესახებ მოგვაწოდეს ვარძიის მუზეუმის ყოფილა თანამშრომლებმა ო. ლამაშაძემ და თ. ტატიშვილმა.

3 Б. А. Шелковников, Керамика и стекло из раскопок города Двина, Труды Гос. исторического музея Армении, т. IV, 1952, გვ. 33.

4 იხ. ნადარბაზევის 1949 წ. აღმოჩენილ მასალებში № 151 და უჯარმის არქ. მასალების № 2—57:726. ხსენებული ფონდები გაგვაცნო გ. ლომთათიძემ.

II. მოქიქული კერამიკა

1. წითელკეციანი მოქიქული კერამიკა. როგორც აღნიშნული იყო, რუსთავის წითელკეციანი კერამიკის დიდი რაოდენობა მოქიქულია.

თიხის ნაწარმის ჰიქურით დაფარვა თავის დიდ განვითარებასა და მხატვრული შემოქმედების მაღალ დონეს აღწევს შუა საუკუნეებში.

ჰიქურის დამზადება და მისი ხმარება კერამიკული ნაწარმისათვის სხვადასხვა ხალხებში სხვადასხვა დროიდანაა ცნობილი. ჰიქურს ყველაზე ადრე იცნობდნენ ეგვიპტეში¹. აქ იგი V—IV ათასწლეულიდანაა ცნობილი, ბაღარაიანთა ცივილიზაციის დროს. ჰიქური ძირითადად წარმოადგენს მინას, და დაახლოებით ისეთივე თვისებებით ხასიათდება, როგორც ეს უკანასკნელი. ამდენად მინისა და ჰიქურის წარმოება ურთიერთ უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული². ეგვიპტის შემდეგ ჰიქურს ეცნობიან მესოპოტამიაში ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში კასიტების დროს³. შემდგომ ხანებში კი მოქიქული ჰურტლის გავრცელების არეალი თანდათან მატულობს. საქართველოში მოქიქული ჰურტელი პირველად გვხვდება ძვ. წ. II და I ათასწლეულის მიჯნაზე სამთავროში. ვანის ეპოქის დროინდელი მოქიქული ჰურტელი იცის ასევე. თრიალეთშიც. აქვეა ცნობილი მოქიქული ჰურტელი ახ. წ. პირველი საუკუნეებისა. ამის შემდეგ საქართველოში შუა ფეოდალურ ხანამდე მოქიქულ კერამიკას აღარ ვხვდებით. ეს ხარვეზი შედარებით მოკლეა აზერბაიჯანსა და სომხეთში. აზერბაიჯანში მრავალფერად მოქიქული კერამიკის მასიური წარმოება ცნობილია VIII ს.-დან⁴, დაახლოებით ამავე დროსვე ვხვდებით მოქიქულ კერამიკას სომხეთის ქალაქებშიც⁵. საქართველოში ფეოდალური ხანის არქეოლოგიური შესწავლის დღევანდელ ეტაპზე ცნობილია, რომ მოქიქული კერამიკის წარმოება ახ. წ. პირველი საუკუნეების შემდეგ ახლდება განვითარებული ფეოდალური ხანისათვის.

¹ A. Lucas, *Antient Egyptian Materials and Industries*, London, 1948, გვ. 178, 197.

² Л. М. Блюмен, Глазури, Москва, 1954, гв. 6.

³ А. В. Арциховский, Введение в археологию, Москва, 1947, гв. 47.

⁴ В. Н. Левинатов, Керамика старой Гавджи, Баку, 1940, гв. 40.

⁵ Б. А. Шелковников, Художественная керамическая промышленность средневековой Армении, „Изв. Арм. фил. АН СССР“, № 3—4, 1942, гв. 17.

კერამიკული ნაწარმის მოჭიქვა უპირველეს ყოვლისა პრაქტიკული საჭიროებიდან გამომდინარეობდა, კერძოდ, მოჭიქვის საშუალებით შესაძლებელი ხდებოდა კურკლის ფოროვნების მოსპობა, მოჭიქვის სხვა დანიშნულება მხატვრული შემოკობაა, რომელმაც ე. ი. კურკლის შემკობის მხატვრულმა ფაქტორმა, იმდენად დიდ განვითარებას მიაღწია, რომ ზოგ შემთხვევაში კურკლის დამუშავებისას მხატვრული შემოკობა (მოჭიქვა) წინა რიგზეა წამოწეული. ხდება სხვადასხვა ფერის საღებავებით მოხატვა და მოჭიქვა ისეთი ნივთებისა, რომლებშიც მოჭიქვა პრაქტიკულ დანიშნულებას ვერ ანდა მცირედ. აკმაყოფილებს (მაგ., მოჭიქული შორენკეცები, დოქები და დეკორატიული ქილები).

ქიქურით ამკობდნენ ყოველგვარ კურკელს, გარდა დიდი ზომის ჭურკლებისა.

რუსთავის მოჭიქული კერამიკა, ისევე როგორც საერთოდ საქართველოს ამავდროული მოჭიქული კერამიკა, შეიძლება ორ ჯგუფად გაიყოს: ერთფერად და მრავალფერად მოჭიქული კერამიკა (მონოქრომიული და პოლიქრომიული კერამიკა)¹.

მონოქრომიული კურკლისათვის დამახასიათებელია ერთი ფერი, მიუხედავად იმისა, ეს ფერი მიღებული იქნება ერთფერი ქიქურით თუ გამკვირვალე ქიქური ექნება გადავლებული კურკლის ზედაპირს. კურკლის ზედაპირის მრავალფეროვნება კი მიღებულია სხვადასხვა საღებავებით მოხატვის შედეგად. როგორც პირველი, ისე მეორე ხერხით კურკლის შემკობის გარდა, ზედაპირული შემკობის სხვადასხვა ხერხებიც არსებობს. ესენია:

1. ანგობირებული კურკლის ზედაპირზე ფერადი ქიქურის გადასხმა. ეს ხერხი მონოქრომიულად მოჭიქული კურკლისათვისაა დამახასიათებელი. კურკლის კეცის ანგობით დაფარვა აუცილებელ როლენას წარმოადგენს, თუმცა მოჭიქული კურკლის ყველაზე არქაულ ფორმებში ვხვდებით უანგობოდ მოჭიქულ კერამიკასაც.

2. სგრაფიტოს ხერხი²—კურკლის ანგობირებულ ზედაპირზე ანოკაწვრით სხვადასხვა კომპოზიციების მიღება. ხშირ შემთხვევაში, თუ კურკელი მოჭიქულია ერთი ფერის ქიქურით, ამოკაწრულ ადგილებში ქიქურის სქელი ფენის მიღების შედეგად მუქი ტონია

¹ ვ. ჯაფარიძე, კერამიკული წარმოება XI—XIII სს. საქართველოში, გვ. 16.

² სახელი სგრაფიტო იტალიური სიტყვიდანაა წარმოდგარი: *graffio*—ამოკაწვრა, ნაკაწრი; *graffito*—ამოკაწრული ნახატი ან წარწერა. იხ. *Итальяно-русский словарь*, Москва, 1947, გვ. 287.

მიღებული. სგრაფიტოს ხერხი მეტად გავრცელებული ყოფილა როგორც ჩვენში, ისე ირანსა. ბიზანტიასა თუ შუა აზიაში¹.

3. რეზერვაციის ხერხი—ჭურჭლის ზედაპირზე ანგობის სქელი ორნამენტირებული სახეებია მიღებული, შემდეგ კი მოჭიქულია. კეცისა და ანგობის განსხვავებული ფერების გამო, ანგობსზედა ჭიჭური უფრო ღია ტონს ატარებს. რეზერვაციის ხერხით მოჭიქული კერამიკის ზედაპირი არათანაბარია. რუსთავის მოჭიქულ კერამიკაში რეზერვაციის ხერხით ზედაპირის შემკობის შემდეგ ერთფერი ჭიქურია გამოყენებული.

4. ზოგ შემთხვევებში კეცის ზედაპირი რელიეფურადაა დამუშავებული და შემდეგ კი მოჭიქულია ერთფერი ჭიქურით. ასეთი ხერხით უმთავრესად ე. წ. „საყვავილეები“ და ბადიებია დამუშავებული.

5. ჭურჭლის ანგობირებული კეცი იხატებოდა სხვადასხვა ფერის საღებავებით. ზედაპირის შემკობისათვის იყენებდნენ სხვადასხვა მცენარეულ, ცხოველურ თუ გეომეტრიულ სახეებს. მათ შორის ხშირად ფხვლებით ფერადი წვეთებით შემკობასაც.

6. კომბინირებული ხერხი. მოჭიქული ჭურჭლების დიდი ნაწილის ზედაპირული შემკობა კომბინირებულად წესითაა შესრულებული, ე. ი. გამოიყენება არა რომელიმე ზევით აღწერილი წესი, არამედ ერთდროულად ხმარობენ როგორც სგრაფიტოს, ისე ფერადი საღებავებით მოხატვას და სხვას, ერთი სიტყვით, ერთდროულად კომბინირებულად რამდენიმე ხერხია ნახმარი.

კერამიკული ნაწარმის ზედაპირის მოჭიქვა და საერთოდ მოჭიქვასთან დაკავშირებული შემკობის ხერხები თანდათანობითი განვითარებისა და მხატვრული სრულყოფის შედეგადაა მიღებული, ისე რომ ახალი მეთოდის გამოყენებისას ხელოსნისათვის უკვე ნაცნობი წესები დაკარგული კი არაა, არამედ იგი იყენებს მას და კვლავ ახლის ძიებაშია. ახალი მხატვრული ხერხების შექმნის და განვითარების გზით კი კერამიკული ჭურჭლის მოჭიქვის ხელოვნება თანდათანობით, გარკვეული ეტაპებისა და დროის გავლის შემდეგ, რამდენადმე სრულყოფილ სახეს აღწევს. იმ არქეოლოგიურ კომპლექსებში, სადაც მოჭიქულ ჭურჭელს ხმარების ხანგრძლივი ისტორია აქვს, კარგად ჩანს მოჭიქვის სხვადასხვა ხერხებისა და მეთოდების უწყვეტი განვითარება სხვადასხვა შესაბამის ისტორიულ საფეხურებზე. ცხადია, ზედაპირული შემკობის მეთოდების მიღება ხელოსანს შეეძლო როგორც მისი კულტურისათვის უცხო ცენტრებიდან, ისე ძველი.

¹ Rice, Byzantine Glazed Pottery, გვ. 40.

მდიდარი ეროვნული ტრადიციებიდან. გაცხოველებული საჯარო ურთიერთობის შემთხვევაში არა ერთი და ორი საქონელი ხდებოდა კულტურული ურთიერთობის საგნად. მდიდარი, მაგრამ მისი ეროვნული კულტურისათვის უცხო ტრადიციებიდან ხელოსანი იღებს იმ კარგს, იმ ახალს, რისი შერწყმაც მის კულტურულ ტრადიციებთან ახალ ელფერს მატებს მის ხელოვნურ ნამოქმედარს. თუ ჩვენ თვალს გადავაგვლებთ მახლობელი აღმოსავლეთის, შუა აზიის, კავკასიის თუ ზიზანტიის მოქიქულ კერამიკულ ნაწარმს, დავინახავთ, რომ დიდი მათ შორის მსგავსება, როგორც ჭურჭელთა ფორმების, ისე მხატვრული შემკობის ხერხების მხრივაც, ხშირ შემთხვევებში მსგავსია სიუჟეტები და ორნამენტული მოტივები, მაგრამ საერთო მსგავსებასთან ერთად, უპირველეს ყოვლისა, თვალში საცემია ის განსხვავება, რომელიც წითელი ხაზით გასდევს ცალკეულ ლოკალურ რაიონს. ესაა ადგილობრივი, კულტურულ ტრადიციებთან.

მოქიქული კერამიკის ზედაპირული შემკობის ზემოთ აღწერილი ხერხები გამოიყენებოდა როგორც საერთოდ ქართული, ისე რუსთავის კერამიკისათვის¹. ხშირ შემთხვევებში ჭურჭელთა ცალკეული ტიპისათვის ცალკეული მეთოდებია ხმარებული, თუმცა გამონაკლისებსაც ხშირად ვხვდებით. რუსთავის მოქიქულ კერამიკაში დიდი უპრავლესობა სხვადასხვა ფორმის და ზომის ჯამებითაა წარმოდგენილი. ჯამები მოქიქული კერამიკის გავრცელებული სახეა. მოქიქვის ყველა ცნობილი ხერხებიც თითქმის მთლიანად აქაა გამოყენებული.

ჯამები გვხვდება. როგორც მთელი, ისე დიდი ნაწილი — ფრაგმენტების სახითაც. ქიქურით შემკობა ჯამების მხოლოდ შიდაპირს ეხებოდა, გარეთა კი უმთავრესად ანგობირებულია. ჯამების ფორმებში აშკარა ერთიანობა შეიმჩნევა. მაღალი, ამოღარული ქუსლი და ვერტიკალური პირი აშკარად განასხვავებს მათ სხვა სახის ჭურჭლებისაგან. ჯამებს სხვადასხვანაირი ბორტები აქვს: ზოგს ოდნავ შიგნით გადახრილი აქვს მომრგვალებული პირით. იმ ჯამებს, რომლებსაც ვერტიკალური ბორტები აქვს, პირი, ჩვეულებრივ, ბრტყელი აქვთ, ზოგჯერ ბრტყელი პირი ოდნავ დაქანებულია ჯამის ძირისაკენ, ზოგჯერ კი ბრტყელ პირს შუაში ღარი მისდევს. ბრტყელ პირიანი და ვერტიკალურბორტებიანი ჯამის ფორმა უმთავრესად

¹ ქართული მოქიქული კერამიკის შესახებ იხ. ზ. მაისურაძე, ქართული მხატვრული კერამიკა, თბილისი, 1953.

პოლიქრომიულ ჭურჭელს ახასიათებს. ჯამები სხვადასხვა ზომისაა. არიან. ყველაზე პატარა ჯამის პირის დიამეტრი 13,5 სმ-ია, უფრო გავრცელებულია ჯამები პირის 18 ან 20 სმ-ის დიამეტრით. არის ასევე ე. წ. ორჯამიანები, ე. ი. დიდი ზომის ჯამები, რომლებიც ფორმით არ განსხვავდებიან უკვე აღწერილი ჯამებისაგან. ჯამების სხვადასხვა სიდიდე მათ განსხვავებულ დანიშნულებაზე უნდა მიუთითებდეს. პატარა ზომის ჯამები, შესაძლებელია, სასმისებადაც იხმარებოდა. საშუალო ზომის ჯამები, რომლებიც უფრო გავრცელებული ჩანს, სასადილო ჭურჭელი უნდა ყოფილიყო, დიდი ზომის ჯამები, იგივე ორჯამიანები, ალბათ, სხვადასხვა საოჯახო დანიშნულებისათვის გამოიყენებოდა.

ჯამების მოჭიქვა ძირითადად ანგობირებულ კეცზეა მომხდარი. ჯამების გარკვეული რაოდენობა ერთი ფერის ჭიქურითაა შემკობილი, მაგრამ დიდი უმრავლესობა პოლიქრომიულია, შემკული ცხოველური, მცენარეული თუ გეომეტრიული ორნამენტით. ამასთანავე, ცალკეული სახის ორნამენტებისათვის განსაკუთრებული ფერის ჭიქურია შერჩეული. საღებავის ფერი რომელიმე ორნამენტის გადმოსაცემად შერჩეულია თვით ორნამენტის საერთო სახის გავრცელებასთან დაკავშირებით, მაგ., მცენარეული სახეები ყოველთვის მწვანე ფერითაა გადმოცემული, გეომეტრიული და სხვა სახეების ფერებში გამოსახვა კი დამოკიდებული იყო კერამიკოსი-ხელოვანის მიერ ცხოვრებაში გავრცელებული მსგავსი სახეების და ფერების შეგარძნებასთან.

გეომეტრიული სახეების შესაქმნელად უმთავრესად ნახშირბადი-სგრაფიტის წესი. ზოგი ჯამის ზედაპირზე ვხვდებით ამოკაწრულ რვაკუთხედებს. რვაკუთხედები მიღებულია ურთიერთგადამკვეთი ოთხკუთხედების საშუალებით, შემდეგ კი მოჭიქულია ერთფერი ჭიქურით, ისე რომ ამოკაწრულში ჭიქურის სქელი ფენის დაგროვების გამო მუქი ტონია მიღებული (ტაბ. XXIV, 3).

რამდენიმე შემთხვევაში ვხვდებით ჯამის ზედაპირზე მბრუნავი სხეულის გამოსახვას (731, 172). ერთი ასეთი ჯამი თითქმის მთელი სახითაა შემორჩენილი (731). ჯამებზე მბრუნავი სხეულების გამოსახულებანი კარგადაა ცნობილი თბილისიდან და დმანისიდან¹. ასეთი გამოსახულებანი რუსთავში მომწვანო-მოცისფრო ჭიქურითაა დაფარული (ტაბ. XXV, 4).

მრავალკუთხედის გამოსახულებას პოლიქრომიულად მოხატულ ზოგიერთ ფრაგმენტებზედაც ვხვდებით (1018), მაგრამ აქ მრავალკუთხედის გვერდები უფრო ღინჯადაა გამოყვანილი, არ ეტყობა გაყ-

¹ ვ. ჯ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XVII.

რული ხელი, როდესაც ზედმეტი ხაზებია ხოლმე მოცემული, თანაც გრავალკუთხედის გვერდებსა და ჯამის კედლებს შორის მცენარეული მოტივებია ჩასმული.

მეტად გავრცელებული სახეა კეცზე ამოკაწრული ორნამენტი, რომელიც წრიულად შეკრულ სპირალს წარმოგიდგენს (XXIV, 2). იგი ხელის შეუჩერებელი მოძრაობით მიიღებოდა ურთიერთგადამკვეთი ელიფსების შექმნისას. ასეთი მხატვრული სახეები დამახასიათებელია როგორც რუსთავის, ისე დმანისისა და თბილისის კერამიკისათვის. თბილისში ცნობილია ასე შემკული ჯამების ნახევარფაბრიკატებიც.

მიუხედავად იმისა, რომ ჭურჭლის მოჭიქვისათვის. ნაწარმის ზედაპირის შემკობის სხვადასხვა ხერხები არსებობს, შეიძლება ითქვას, რომ ყველაზე გავრცელებული ხერხი მაინც სგრაფიტოა. ეს უკანასკნელი თითქმის ძირითადი ხერხია კომბინირებულად შემკობის დროსაც.

რუსთავის მასალაში ჭურჭლის ზედაპირის ერთფერად მოჭიქვის დროს გარკვეული ადგილი უჭირავს რეზერვაციის წესით დამუშავებას. ამ ხერხის ხმარების დროს ერთფერი ჭიქურია ნახმარი, ისიც ან მწვანე, ან ფიროუზისფერი. ჭიქურის ერთი ფერის მიუხედავად ანგობს-ზედა მოჭიქვა კეცის ზედაპირის მოჭიქვასთან შედარებით ღია ტონს იძლევა. ამდენად ორი სხვადასხვა, ურთიერთშეხამებული ტონია მიღებული.

რეზერვაციის ხერხით დამუშავებულ ჯამებზე უმთავრესად სამი ორნამენტული სახე გვხვდება, ესენია: გულები, წრეები და ე. წ. „მანები“. რეზერვაციის წესის თავისებურების გამო ორნამენტები ჭურჭლის ზედაპირის არათანაბრობას იწვევენ. ასეთი დამუშავება განსაკუთრებით ორჯამიანებს ახასიათებთ (ტაბ. XXIX, 2). გამოსახული გულები ტოლი სიდიდისანი არ არიან (709, 978, 582, 405). სიდიდე კლებულობს ჯამის ცენტრთან სიახლოვის პროპორციულად. რუსთავის კოლექციებში ორი ორჯამიანის საკმაოდ დიდი ფრაგმენტებია შემონახული „მანები“ გამოსახულებით (170, 839). აქვეა აღსანიშნავი ასეთივე ორჯამიანი რეზერვაციის ხერხით გამოსახული წრეებით (840). აღნიშნული გამოსახულებანი რუსთავის გარდა ცნობილია დმანისის, თბილისის, გუდარეხის, არმაზის, იყალთოს და სხვა პუნქტების განათხარი მასალებიდან¹. დმანისის ჯამებზე გულების გა-

1 ე. ჯ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 24. მოჭიქული ჯამები „მანებისა და გულების“ გამოსახულებით ბევრია ცნობილი უკარმიდანაც (2—57:93; 2—57:121). ცნობილია ასევე ანისიდან (იხ. ერმიტაჟის მასალების Ap. 416).

მოსახვა ხშირ შემთხვევებში ფერთა არათანაბარი განაწილების გამო ხის ფოთლებს უფრო მიემსგავსება. აღსანიშნავია ისიც, რომ გულების გამოსახვა გვხვდება დოქის მომწვანოდ მოჭიქულ ფრაგმენტებზედაც (X XVI, 3). გულების გამოსახვა ქართული კერამიკის თუ მონოქრომიულად მოჭიქული ჭურჭლისათვისაა დამახასიათებელი, ბიზანტიურ კერამიკაში მას პოლიქრომიულ ნაწარმზე ვხვდებით¹.

რუსთავის კერამიკის პოლიქრომიულად მოჭიქულ ჭურჭლებში გამოხატულება ჰპოვა ზედაპირული შემკობის სხვადასხვა სახეებმა და შემოქმედებითმა ტექნიკამ. ჯამების მოხატვის პოლიქრომიზმი თავისი მრავალსახიანობით მოჭიქული ჭურჭლის საუკეთესო ნიმუშებს იძლევა. კეცის სხვადასხვა ფერებში მოხატვა ფერთა ურთიერთშეხამების გზით ხდებოდა, ერთი ფერიდან მეორეზე გადასვლა მკვეთრი ზღვრით არ გამოირჩეოდა, ამიტომ მნახველზე იგი სასიამოვნო შთაბეჭდილებას სტოვებს. მაგალითისათვის ავიღოთ ორი ფრაგმენტი (11614, 1164), ჭურჭლის ზედაპირები დაფარულია კვადრატების, ბადით, კვადრატების ცენტრში კი ერთგან რომბები და მეორე შემთხვევაში წრეებია ჩახაზული. ცალკეული კვადრატები თუ შიგ ჩახაზული ფორმები სხვადასხვა ფერებშია მოცემული, რომლებიც თანაბარი განაწილებითა და გადასვლით ჭურჭლის ზედაპირულ შემკობას დასრულებული სახით წარმოგვიდგენს. არ იგრძნობა ფერთა არც ზედმეტობა და არც არა აკლია რა.

ხშირ შემთხვევებში უკეთესი სახის მისაღებად გათვალისწინებულია როგორც ფერების ურთიერთშეხამება, ისე თვით ფერების შეთვისება გამოსახულებისადმი. საერთო ფონის შესაბამისი სახის მისაღებად კი სხვადასხვა ფერის ანგობია აღებული. ეს კარგად ჩანს ჭურჭლას ფრაგმენტზე, რომლის კეციც მოვარდისფრო ანგობითაა დაფარული. ამოკაწრულია გრეხილი ორნამენტი და ზედ კი გაუმკვირვალე ჭიქურია გადასხმული (270). გამოყენებულია ყავისა და სოსანისფერი საღებავები.

რუსთავის ფრაგმენტზე გამოსახულის მსგავსი გრეხილი ორნამენტი კარგადაა ცნობილი დმანისიდან² და ნადარბაზევიდან (№ 73, 224).

განსაკუთრებით გავრცელებული სახეა ჯამის ძირზე ჯვრის გამოსახვა, ისე რომ ჯვრის ცალკეული მკლავები მოგრძო ელიფსებს წარმოადგენენ. თვით ჯვრები უმრავლეს შემთხვევაში მოყ-

¹ Rice, დასახ., ნაშრ., ტაბ. IV.

² გ ჯ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXIX.

ვითალო ან ღია ყავისფრად და გამოხატული, ჭვრის ირგვლივ კი მცენარეული მოტივებია გამოსახული (439, 556, 1166, 1168). მაგრამ არის შემთხვევები, როდესაც ჭვრის გამოსახულებას ამოყაწრული და ჯამის ზედაპირი კი დაფარულია ერთფერი—ცისფერი—ჭიქურით (466).

ზოგიერთ ფრაგმენტზე სხვადასხვა ფერებით სხივური ზოლებია გამოსახული, სხივების გავრცელება ჯამის ძირიდან უნდა დაწყებულიყო (413, 493).

უამრავ ორნამენტულ გამოსახულებებს თან სდევს მცენარეული მოტივებით შემკობაც. მცენარეული მოტივები უფრო ხშირად ავსებენ ხოლმე სხვა ძირითადი გამოსახულების გარეთ მდებარე ცარიელ არეებს, ისე კი რომ თვით გამოსახულებასთან ერთად საერთო სახესა ქმნიან. ისევე როგორც სხვა შემთხვევებში, მცენარეული მოტივებიც გარკვეული თავისებურებების მატარებელია და იმ ნიშნებით ხასიათდება, რომლებიც ადგილობრივი კულტურისათვისაა დამახასიათებელი. მცენარეული სახეების გამოხატვა მოჭიქულ ჭურჭელზე დამახასიათებელი მოვლენაა როგორც ამიერკავკასიის, ისე ირანის, ბიზანტიისა თუ შუა აზიის მოჭიქული კერამიკისათვის. მაგრამ ცალკეულ რაიონებს სხვა ლოკალური რაიონების მცენარეული ორნამენტებისაგან განმასხვავებელი ნიშნებიცა აქვს. მაგალითად, ირანულ მოჭიქულ კერამიკაზე გამოსახულ მცენარეულ სახეებს ხშირ შემთხვევებში ახასიათებს კუთხოვანი ანუ ისრული დაბოლოებანი, რაც ირანულ ორნამენტაციაში მეტად გავრცელებულ სახეს წარმოადგენს. უნდა ითქვას, რომ სხვადასხვა წარმოშობის ნაწარმში ეს განსხვავება თუმცა ძირითად ხაზებში შესამჩნევია, მაგრამ ხშირად თანმთხვევა ისე საოცარია, რომ მათი გარჩევა შეუძლებელია. რუსთავისა და საერთოდ საქართველოს მოჭიქული კერამიკის იმ მცენარეულ მოტივებში, რომლებიც ადგილობრივად მიჩნეულ ნაწარმს ეკუთვნის, განირჩევა ქართულ ორნამენტაციაში კარგად ნაცნობი სახეები. ამ შემთხვევაში მხედველობაში გვაქვს მცენარეული მოტივების ერთი სახე, რომელიც კარგადაა ცნობილი როგორც მოჭიქულ კერამიკაზე, ისე ქვებზე ნაკვეთ ჩუქურთმებზე. კერძოდ, ეს მცენარეული სახე ერთი და იმავე მოტივით კარგადაა ცნობილი რუსთავის მოჭიქულ კერამიკაზე, აგრეთვე რუსთავის ნაეკლესიართან აღმოჩენილ ჩუქურთმიან ქვაზე. ქვაზე ასეთი მოტივები კი ცნობილია როგორც რუსთავში, ისე სხვადასხვა ქართულ ეკლესიებზე. კერამიკულ ნაწარმზე ასეთი მოტივი კარგად ჩანს დმანისის მასალებიდანაც. კულტურული ერთიანობა სხვადასხვა დარგებს შო-

რის, ამ შემთხვევაში კერამიკოსთა და ქვის ოსტატთა შორის, აშკარად ჩანს.

რუსთავის მოქიქულ კერამიკაზე (ჯამებზე) მცენარეული და გეომეტრიული ორნამენტის გარდა ვხვდებით ასევე დიდი რაოდენობით ფრინველების გამოსახულებებს (255, 266, 547, 924, 1167...). ფრინველთა გამოსახვა შუა საუკუნეების კერამიკოსთა საყვარელი თემაა. სხვადასხვა ჯურის ფრინველების გამოსახულებები იცის სომხეთის, აზერბაიჯანის, ირანის, ბიზანტიის და სხვათა მოქიქულმა კერამიკამ. ამ საერთაშორისო ფერხულში ჩაბმულია ქართული კერამიკული ნაწარმიც. ფრინველთა გამოსახულებანი ამკობენ დმანისში, თბილისში, გორში, გუდარეხში და სხვაგან აღმოჩენილ მოქიქულ ჯამებს. ფრინველების გამოსახულებებში გამოიყენება როგორც მტაცებელი ფრინველის ამაყი, მებრძოლი სახე, ისე უწყინარი ფრინველი, მშვიდი, ნაზი გამომეტყველებით. ამ უკანასკნელში შეიძლება უწყინარი მტრედის სახეც დავინახოთ. მტრედი კი, როგორც ტალბოტ რაისი აღნიშნავდა „ბიზანტიურ მოქიქულ კერამიკაში“, კარგადაა ცნობილი როგორც ქრისტიანობის სიმბოლო¹.

რუსთავის ფრინველთა გამოსახულებებში შეიძლება დავინახოთ როგორც შინაური ფრინველი, ისე მტაცებელი, თუმცა ისინი ძლიერ განსხვავდებიან თბილისური მტაცებელი ფრინველების გამოსახულებებისაგან, რომელთა ბრჭყალები, გამართული კისერი, მოკაუქებული ნისკარტი მათ საბრძოლველად გამზადებული ფრინველის პოზაში წარმოგვიდგენს.

რუსთავის მოქიქულ ჯამებზე გამოხატული ფრინველები ძირითადად ერთი სტილით ხასიათდებიან (ტაბ. XXVI, 1, 2). ფრინველებს. როგორც წესი, ხატავენ პროფილში, ხან მარჯვენა, ხან მარცხენა მხრიდან. ფრინველის გამოსახულება ამოკაწვრითაა მიღებული. მხატვარი გადმოსცემს ობიექტის არა მარტო კონტურებს, არამედ იძლევა ცალკეული დეტალების მხატვრულად დამუშავებასაც, ამისთვის კი იყენებს სხვადასხვა ფერებსა და სხვადასხვა დეკორატიულ სახეებს. ფონი უმთავრესად თეთრია, ზოგჯერ კი ოდნავ მომწვანო ფერი დაჰკრავს. ფრინველის თავის, ყელისა თუ მკერდის გადმოსაცემად ნახმარია ყავისფერი საღებავი. ფრთები ერთ ფერში არასოდეს არაა მოცემული, არამედ დაყოფილია ნაწილებად და სხვადასხვა ნაწილი სხვადასხვა ფერითაა გადმოცემული. ფრთის იმ ნაწილში, რომელიც ფრთას აერთებს ტანთან, ზოგჯერ მწვანე ფონზე თეთრი მცენარეული მოტივია მოცემული (266), ზოგჯერ კი რამდენიმე

¹ Rice, დასახ. ნაშრ., გვ. 61.

ერთიმეორეზე გადაბმული რგოლია (255) გამოსახული, ხან მხოლოდ ხაზებია გავლებული. ფეხების ის ნაწილი, რომელიც ბუმბულითაა დაფარული, მწვანე ფერით, უფრო სწორედ მწვანე ფერის სამოსითაა დაფარული. ფეხების ქვედა ნაწილი ყავისფრადაა შეღებილი. ფრინველის ირგვლივ მცენარეული სამყაროა მოცემული. ზოგჯერ ფრინველის გადმოცემაში სტილიზაციასაც ვხვდებით.

საყურადღებოა ერთი მეტად პატარა ფრაგმენტი, რომელზედაც ლურჯი საღებავით ფრინველი, შეიძლება ფარშავანგია გამოსახული, შემდეგ კი მოჭიქულია უფრო კიქურით. ეს ერთადერთი ფრაგმენტია ასეთი სტილის გამოსახულებით. მისი ადგილობრივობა საექვოდ მიგვაჩნია.

ფრინველთა გამოსახულებებს გარდა სხვადასხვა ადგილებში აღმოჩენილ მოჭიქულ კერამიკაზე ვხვდებით ცხოველთა და ადამიანთა გამოსახულებებს. რუსთავში მხოლოდ სამი ფრაგმენტია აღმოჩენილი ცხოველთა გამოსახულებებით. ერთ მათგანზე (1293) გაქენებული ცხოველია გამოსახული. შემორჩენილია ცხოველის ტანი, წინა ფეხებისა და კისრის ნაწილი, ცხოველის გამოცნობა ვერ ხერხდება. ჯამი მწვანედ ყოფილა მოჭიქული. ნახატი ამოკაწვრითაა შესრულებული (ტაბ. XXVI, 5).

მეორე ფრაგმენტი ძაღლის გამოსახულებას შეიცავს. ჯამი პოლიქრომიულადაა მოჭიქული. ფრაგმენტზე ცხოველის მხოლოდ წინა თათები და პირია შემორჩენილი. ნახატი პატარა ზომის ჯამს ეკუთვნის.

რუსთავში 1951 წ. შემთხვევით აღმოჩენილ ჯამის ფრაგმენტზე ცხოველის უკანა ფეხების ნაწილია გამოსახული. ცხოველის გარდა ჯამზე მცენარეებიც ყოფილა გამოსახული.

ამავდროული მოჭიქული ჯამებისათვის უცხო არ იყო ასევე ადამიანთა გამოსახულებანიც. ადამიანთა სახეებია გამოხატული ღმანისის, ანისის თუ დვინის მოჭიქულ ჯამებზე. რუსთავში არც ერთი ნიმუში არაა ცნობილი ადამიანთა გამოსახულებებით.

მოჭიქულ ჯამებზე ვერ ვხვდებით ასევე წარწერებსაც, გარდა ორიოდ შემთხვევისა. ჯამების დიდ ნაწილს გარედან ბორტებზე შემოუყვება თეთრი ან მოყავისფრო საღებავით (ანგობით) არაბული დამწერლობის იმიტაცია. ზოგ შემთხვევაში იმიტირება მხოლოდ ერთიმეორეზე გადაბმული ნახევარწრეებითაა გამოსახული. ჯამებზე არაბული წარწერები ცნობილი ხერხი იყო ირანულ კერამიკულ წარმოებაში, როგორც მხატვრული შემკობის ერთ-ერთი საშუალება. ასეთი ხასიათის, უმთავრესად ორნამენტთან გაიგივებული, წარწერე-

ბი, სრულდებოდ: ხოლმე ქუფური დამწერლობითა და ნასხით. ჭურ-
კლის არაბული წარწერებით შემკობის იმიტაცია გვაქვს ასევე რუს-
თავის მოკიქულ ჯამებზედაც.

ცალკეა აღსანიშნავი ცისფრად მოკიქული ჯამის ძირის ფრაგმენ-
ტი კეცზე ამოკაწრული ერთსიტყვიანი წარწერით. წარწერა არაბუ-
ლი დამწერლობითაა შესრულებული. მიუხედავად იმისა, რომ რამ-
დენიმე ასო გარკვევით ჩანს, წარწერის წაკითხვა მაინც ვერ შეეძე-
ლით (489).

პოლიქრომიზმი დამახასიათებელია მხოლოდ და მხოლოდ ჯამე-
ბისათვის. სხვა სახის ჭურჭელზე მრავალფერად მოკიქვა არა გვხვდე-
ბა. ჯამები, რომლებზედაც ფრინველებია გამოსახული, პოლიქრო-
მიზმის ყველაზე კარგ მაგალითს წარმოადგენს. აქ, გარდა ცისფერი-
სა, თითქმის ყველა ძირითადი ფერია მოცემული: მწვანე, ყავისფერი,
ბადრიჯნისფერი, თეთრი.

რუსთავის მოკიქული კერამიკისათვის ძირითადი დამახასიათე-
ბელი ფერებია ცისფერი და მწვანე, უფრო ნაკლებად გვხვდება ყა-
ვისფერი. ამიტომ მონოქრომაულად მოკიქული ჭურჭელი ან ცის-
ფერს, ანდა მწვანე ფერს ატარებს, უფრო იშვიათად—ყავისფერს.
სხვა ფერები თითქოს გამონაკლის შემთხვევებშია. მხოლოდ
ერთეულ შემთხვევებში გვხვდება ზამბახისფერი, ისიც დამხმარე ხა-
ზებით თუ წერტილებით შემკობის დროს. ეს უკანასკნელი ადგილობ-
რივი ნაწარმისათვის არაა დამახასიათებელი. არა გვხვდება ასევე წი-
თელი ფერიც. ერთადერთი ჯამის ძირია ცნობილი მოწითალოდ მო-
ხატული (672). ორნამენტით იგი ძალიან ჰგავს ძველ განჯაში აღმო-
ჩენილ ერთ ფრაგმენტს¹.

რუსთავის მოკიქულ კერამიკაში კარგადაა წარმოდგენილი მა-
ღალი, ვერტიკალურკედლებიანი ღრმა ჭურჭელი—ბადია. ზოგ შემ-
თხვევაში ჭურჭლის პირი შიგნითაა გადაწეული. ასეთი ჭურჭელი
ერთი ფერის ჭიქურითაა ხოლმე მოკიქული. როგორც წესი, ასეთი
ჭურჭლის კეცი ჭიქურს ქვეშ რელიეფურადაა დამუშავებული. კეც-
ზე გამოყვანილია ჭადრაკულად განლაგებული პატარა ღრმულები,
ანდა ჭურჭლის კედლებს ირგვლივ რელიეფური წრეები აქვს შემოვ-
ლებული. ჭურჭლის კეცის ჭიქურქვეშა დამუშავება დამახასიათებ-
ელი არ არის ჯამებისათვის, ასეთი ხერხით სხვადასხვა ფორმის ბადი-
ები და ქილებია დამუშავებული. ვერტიკალურგვერდებიან ბადიებს
ძირები დაახლოებით ნახევარსფერული აქვთ. მოკიქვის ხერხი ბადი-

¹ В. Н. Левиатов, Керамика старой Ганджи, Баку, 1940, гл. 16.

კბისათვის ბილახარისხოვანია (290, 380, 934, 983), ისინი თითქმის არც ზომებით განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან. ერთი ასეთი ჭურჭლის პირის დიამეტრი 19 სმ-ია, სიმაღლე 13 სმ, კედლის სიმაღლე 9 სმ. ასეთი ჭურჭლების ორნამენტები ძალიან მიემსგავსება დმანისის ასეთივე სახის ჭურჭლების ფრაგმენტებზე დაცულ ორნამენტებს. აღსანიშნავია რუსთავეში აღმოჩენილი ასეთი ჭურჭლის ყავისფრად მოჭიქული ფრაგმენტი (93) ჭიქურქვეშა გრავირებით. ჭიქური მეტად მაღალი ხარისხისაა და ძალიან ჰგავს ლუსტრირებულს. ორნამენტის ფორმაცა და დამუშავებაც ძალიან ჰგავს ირანულ ნაწარმს¹. ასეთ ვერტიკალურგვერდებიან ჭურჭლებს ორ მოპირდაპირე მხარეს ორი მრგვალი ყური უნდა ჰქონოდა მობმული. ყურები გარედან რელიეფურადაა დამუშავებული: აღსანიშნავია ასეთი ფორმის ჭურჭელი ჭიქურქვეშა გრავირებით და ცისფრად მოჭიქული, რომელსაც ყური აქვს შემორჩენილი ორი ხერელით. თვით ყურიც შემკულია ხაზოვანი ორნამენტით (930). ჩამოთვლილი ფრაგმენტები დაახლოებით ერთი ფორმის ჭურჭლებს ეკუთვნის. უნდა ითქვას, რომ ასეთი ჭურჭლები მეტად მრავალრიცხოვანია და მეტად კარგი ნამუშევარიც. ერთი ასეთი მთელი ჭურჭელი ცნობილია დმანისიდანაც².

აქვე უნდა განვიხილოთ სადაფისფრად მოჭიქული ორყურა ჭურჭელი (ჭურჭელი ნაკლულია) კეცის ჭიქურქვეშა დამუშავებით. კედლებს ირგვლივ ტალღური ორნამენტი შემოუყვება, რომელიც ჩამოულია კონცენტრულ წრეებში (623). ჭიქური კარგი ხარისხისაა.

აღსანიშნავია მაღალი ფიალის თუ ჯამის ფრაგმენტი, რომელსაც გოფირებული გვერდები ჰქონია. ასეთი სახის ჭურჭელს ზევიდან ფურცლოვანი ყვავილის ფორმა ექნებოდა (708). ასეთი ფორმის ჭურჭლები კარგადაა ცნობილი ირანიდან³.

რუსთავეის მოჭიქულ კერამიკაში კარგადაა წარმოდგენილი ერთი სახის დიდი ზომის ჭურჭელი, რომელიც აშკარადაა გამოყოფილი სხვა კერამიკული ნაწარმისაგან. ერთი ცალი მთელი სახითაა ჩვენამდე მოღწეული. იგი წარმოდგენს დიდი ზომის ქილას (სიმაღლე 31 სმ, მუცლის დიამეტრი 20 სმ, პირის დიამეტრი 11 სმ), ქილა მწვანედაა მოჭიქული. ჭურჭლის მხრებზე ჭიქურს ქვეშ თევზების და მცენარეული მოტივების გამოსახულებანია. ჭურჭლის ყელი ვერტიკალ-

¹ P o p e, A Survey of Persian Art, V, London and New-York, 1938, გვ. 747, 771.

² ვ. ჯ ა თ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXXI.

³ P o p e, დასახ. ნაშრ., V, გვ. 650.

ლურადაა გოფირებული (ტაბ. XXXV, 1). ასეთივე ჭურჭლის სხვა ფრაგმენტებზე მცენარეული მოტივებია მოცემული (185, 476, 991, 1189). როგორც ფრაგმენტიდან ჩანს, ისინი სხვადასხვა ზომის ჭურჭლებს ეკუთვნიან. ერთი ასეთი ჭურჭლის ფრაგმენტიდან ჩანს, რომ იგი ყველაზე დიდ ჭურჭელს უნდა ჰკუთვებოდა (247). იგი მწვანე-დაა მოქიქული, გვერდებზე წრეები და ვერტიკალური ხაზებია ამოკაწრული. ასეთი სახის ჭურჭლები მწვანე ფერის ჭიქურითაა დაფარული. გამოჩვენებულია ერთი ფრაგმენტი (476), რომელიც ყავისფრადაა მოქიქული და თანაც განსხვავდება ზევით აღწერილი ქილები-საგან. ზუსტად ასეთივე მთელი ჭურჭელი აღმოჩენილია თბილისში. ფრაგმენტები ცნობილია ასევე დმანისიდან. ვ. ჯაფარიძე ფიქრობს, რომ ასეთი სახის ჭურჭელი პრაქტიკული დანიშნულებისათვის არ იყო გამოყენებული და მხოლოდ დეკორატიული მნიშვნელობა ჰქონდა. მათ იგი „საყვავილეებს“ უწოდებს¹. ასეთი სახის ჭურჭელი გარდა საქართველოსი კარგადაა ცნობილი ირანის მოქიქულ კერამიკაში, სადაც ჭურჭლის ზედაპირის შემკობა და სხვადასხვა სახეებით მოხატვა განვითარების მეტად მაღალ დონეზე იდგა². ყურადღება უნდა შევაჩეროთ რუსთავის ერთ ფრაგმენტზე (1037), რომელზედაც გამოხატული ორნამენტი დიდ მსგავსებას ამჟღავნებს ჰობსონის მიერ გამოქვეყნებული ერთ-ერთი ჭურჭლის ორნამენტთან³. რუსთავის ფრაგმენტი ჭურჭლის სწორედ იმ ნაწილს ეკუთვნის, რომელზედაც ირანულ ნაწარმს ორნამენტი მიუყვება. დანარჩენი ნაწილი ჭურჭლისა რუსთავში არაა ცნობილი. ირანული ჭურჭლის ზედა ნაწილში შემორჩენილი, ორნამენტადქცეული ქუფური დამწერლობით ჭურჭელი, ფლურის (Flury) გადმოცემით, ლი-სა-ჰიბიჰი (არაბულია, ნიშნავს თავისთავად, ლ. ჰ.) XI საუკუნით თარიღდება⁴, ჰობსონი კი ასეთი ჭურჭლებისათვის თარიღს X—XII სს. დებს⁵.

გარდა აღნიშნული საყვავილეებისა, რუსთავიდან ცნობილია ასევე სხვადასხვა ზომის და დანიშნულების ქილებიც. გვხვდება, მაგალითად, განიერმუცლიანი, ცილინდრულყელიანი ქილა ცისფრად მოქიქული (1042), ანდა ე. წ. მაწვნის ქილა (ტაბ. XXVIII, 2), რომელიც მეტად გავრცელებულ ფორმას წარმოადგენს როგორც ჩვენში, ისე ამიერკავკასიასა და ირანში. ასეთი ჭურჭლები საქართველოს მე-

¹ ვ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 27.

² P o p e, დასახ. ნაშრ., გვ. 700, 701.

³ H o b s o n, A Guide to the Islamic Pottery, ტაბ. XI.

⁴ იქვე, გვ. 25.

⁵ იქვე, გვ. 25, 26.

ზობლებში ცნობილია ანისიდან, დვინიდან, ირანიდან. ამ უკანასკნელიდან აღსანიშნავია მისი დამუშავების მაღალი ხარისხი და შემკობა¹.

რუსთავში ბევრია აღმოჩენილი შიგნიდან მოჭიქული სააკენე ჭურჭლების ფრაგმენტები (30, 297, 818). ასეთი ჭურჭლების გარეთა პირი არ იფარებოდა ჭიქურით.

მრავალრიცხოვან მოჭიქულ ჯამებთან, ბადიებთან და ქილებთან ერთად ვხვდებით ასევე მოჭიქულ დოქებსა და ხელადებს, უფრო სწორედ, მათ ფრაგმენტებს. ჩვენ ზემოთაც აღვნიშნეთ, რომ მოჭიქვის სხვადასხვა ხერხების გამოყენება მთელი შესაძლებლობითაა გამოყენებული ჯამებზე, სხვა ჭურჭლებზე კი შედარებით ნაკლები ხერხებია ხმარებული. დოქები კეცზე ანგობის მოსხმის შემდეგ ერთი ფერის ჭიქურით იფარებოდა.

ცალკე უნდა განვიხილოთ ერთი პატარა ზომის დოქი (ტაბ. XXVI, 3), რომელიც სხვებთან შედარებით ფორმის მხრივ დასრულებულ შთაბეჭდილებას სთოვებს და გამონაკლისს წარმოადგენს მოჭიქვის თვალსაზრისით. იგი მსხლის ფორმის ჭურჭელია, დაბალი მუცლით, პირი მოტეხილი აქვს, მაგრამ მაინც ჩანს, რომ სამტუჩა ყოფილა. ჭურჭელი მწვანეაა მოჭიქული. ნახმარია რეზერვაციის ხერხი. ანგობით გამოყვანილია წრიული სხეულები და შემდეგ ერთფერი ჭიქური აქვს გადასხმული. ანგობის ზევით ღია ტონია მიღებული. დოქზე მოჭიქვისათვის რეზერვაციის მეთოდის გამოყენება მხოლოდ ამ შემთხვევაში გვხვდება რუსთავის მასალებში.

რუსთავის მოჭიქული დოქები და ხელადები პირის მიხედვით მაინც ერთი ფორმით ხასიათდება. პირს სამყურას ფორმა აქვს. ჭერ კედელ სველ კეცს პირის ორ მხარეს შიგნით გადუკეცადნენ ისე, რომ გვერდები ერთმანეთს შეხებოდა. იქმნებოდა ორი სხვადასხვა სიდიდის ხვრელი. დიდი ზედ ყელის პირდაპირ იდგა და იხმარებოდა სითხის ჭურჭლებში ჩასასხმელად, მეორე უფრო პატარა, დოქიდან სითხის გადმოსასხმელად იყო საჭირო. პატარა ხვრელი საჭირო იყო იმისათვის, რომ გადმოსხმისას სითხე არ დაღვრილიყო და ერთი მიწართულებით ედინა.

ფორმა ასეთი ჭურჭლებისა კარგად იყო ცნობილი შემდგომ პერიოდშიაც და კარგადაა ცნობილი დღესაც. ასეთი ჭურჭელი დვინისათვისაა განკუთვნილი. რუსთავში 1951 წ. ნაპოვნია ერთი ასეთი მთელი ჭურჭელი. იგი დასრულებულ აზრს გვიქმნის ამგვარი ტიპის ჭურჭლების შესახებ (ტაბ. XXVI, 7), ჭურჭლის ეს ტიპი მეტად

¹ P o p o, დასახ. ნაშრ., გვ. 644.

გავრცელებული ყოფილა ამიერკავკასიაში. დოქების ეს ფორმა კარგადაა ცნობილი დმანისიდან, ზუსტად ასეთი დოქები ცნობილია დვინიდანაც¹.

ცალკე უნდა შევჩერდეთ ჭურჭლის ერთ ფრაგმენტზე, რომელიც ერთადერთია რუსთავის კოლექციაში და სავსებით განსხვავებული ფორმით ხასიათდება. ფრაგმენტი წარმოადგენს ცისფრად მოჭიქული დოქის მსგავსი ჭურჭლის ზედა ნაწილს. ყელ-პირი მოტეხილი აქვს. ჭურჭლის ზედაპირი დაფარულია კოპებით (ტაბ. XXVI, 4). კოპები, როგორც ჩანს, ჭურჭლია მხოლოდ ზედა ნახევარს ამკობდა და განლაგებული იყო ყელის ირგვლივ 5 მწკრივად. ჭურჭლის დანიშნულება და ფორმა ჩვენთვის უცნობია (253). ცხადია ისიც, რომ ასეთი ჭურჭელი მცირედ ყოფილა გავრცელებული. რუსთავში მხოლოდ ერთი ფრაგმენტი აღმოჩენილი, ერთი მსგავსივე ფრაგმენტი ნაპოვნია თბილისშიც (1—54:72). ამგვარივე ფრაგმენტი დაცულია ერევნის სახელმწიფო მუზეუმში ანისის მასალებში (15 A 268). ისიც დოქის ზედა ნახევარს წარმოადგენს, ყელის უფრო მეტი ნაწილია შემორჩენილი ვიდრე რუსთავის ფრაგმენტზე, ჭურჭელი მომწვანო ფერის ქიქურითაა დაფარული. ასეთი სახის ჭურჭელი მთელი სახით ჩვენთვის ჯერჯერობით უცნობია.

რუსთავის მოჭიქული ჭურჭლის კოლექციაში განცალკევებით დგას ერთი ჭურჭლის მოზრდილი ფრაგმენტი, რომელიც ე. წ. „მარნის“ დანიშნულებით იხმარებოდა. ჭურჭელი ქალის თავს გამოსახავს. კარგადაა გამოკვეთილი თავსაბურავი და ღაწვებზე ჩამოყრილი ნაწნავები. ჭურჭელი ცისფრადაა მოჭიქული (ტაბ. XXV, 1).

ბოლოს უნდა შევჩერდეთ უამრავ მოჭიქულ სამარილეებსა და ჭრაქებზე. სამარილეები ერთი ფორმისაა ცნობილი, თუმცა სხვადასხვა სიდიდით ხასიათდება. ჭრაქები ნიჟარის ფორმას ატარებს, იგი თეფშის მსგავსი ჭურჭელია, რომლის გვერდებიც შიგნიდან გადაკეცილი. ერთ მხარეს ყური აქვს მიძერწილი, მის მოპირდაპირე მხარეს კი პატრუქის ჩასადები ღარია დატანებული (ტაბ. XXVII, 3). როგორც სამარილეები, ისე აღნიშნული ფორმის ჭრაქები ძლიერ გავრცელებული სახეა შუა საუკუნეების საქართველოში.

რუსთავიდან ცნობილია ასევე სამარილის მსგავსი პატარა ზომის ჭურჭელიც, რომელსაც ბრტყელი და განიერი პირი აქვს. პირზე არაბული დამწერლობის იმიტაცია მიუყვება. მისი ზუსტი დანიშ-

¹ Б. А. Шелковников, Керамика и стекло из раскопок город-Двина: Труды государственного исторического музея Армении, Ереван, 1952, IV, გვ. 50.

ნულება უცნობია. ასეთი ჭურჭელი შეიძლება გამოყენებული ყოფილიყო როგორც სამარილედ, ისე სამელნედ (ტაბ. XXVII, 4). ჭურჭლის ამგვარი ფორმაც ძლიერ გავრცელებული ყოფილა საქართველოში. თბილისში ასეთი ჭურჭლების ნახევარფაბრიკატებიცაა აღმოჩენილი.

2. თეთრკეციანი მოჭიქული კერამიკა. შუა ფეოდალური ხანის საქართველოში, ისევე როგორც მის მეზობელ ქვეყნებში, კარგადაა ცნობილი თეთრკეციანი თიხის ჭურჭლის—ფაიანსის დამზადება. რუსთავში ასეთი სახის ჭურჭლის წარმოება დაკავშირებულია ჭურჭლის ზედაპირის მოჭიქვასთან. ამდენად რუსთავში ფაიანსის ნაწარმი მოუქიქავი სახით არა გვხვდება, როგორც წესი, იგი მხოლოდ მოჭიქულია. ამავე დროს თიხის თავისებურება ზედმეტ ხდის ნაწარმის ზედაპირის ანგობით დაფარვას.

ფაიანსის ნაწარმი საქართველოში ცნობილია დმანისიდან, თბილისიდან, გუდარეხიდან, რუსთავიდან და სხვ. ყველაზე უკეთესად იგი წარმოდგენილია დმანისის მასალებში. რუსთავში ფაიანსის ფრაგმენტება დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი, მაგრამ, სამწუხაროდ, უნდა ითქვას, რომ ისინი ხშირ შემთხვევებში ისეთ პატარა-პატარა ფრაგმენტებს წარმოადგენენ, რომ ძნელდება მათ შესახებ რაიმეს თქმა. უმრავლესობა წარმოადგენს სხვადასხვა ფორმისა და ზომის ჯამების ფრაგმენტებს. როგორც წესი, ფრაგმენტების ორივე მხარე მოჭიქულია. ჭიქური უმთავრესად ცისფერია, ან მომწვანო. ჭურჭლის ორივე მხარეს ხშირად ერთი და იმავე ფერის ჭიქურით ფარავდნენ, მაგრამ არის ისეთი ფრაგმენტებიც, რომელთა შიგნითა პირი სხვა ფერის ჭიქურითაა დაფარული და გარეთა პირი კი სხვა ფერს გადმოსცემს. ერთი ფრაგმენტი, რომელიც ჭურჭლის პირის მონატეხია, შიგნიდან ცისფრადაა მოჭიქული, გარედან კი არ არის მოჭიქული (1007). ეს ერთადერთი შემთხვევაა რუსთავის ფაიანსის ნაწარმში, როცა ჭურჭლის მხოლოდ ერთი მხარეა მოჭიქული.

ფრაგმენტები, რომლებიც ჯამებს განეკუთვნებიან, უმთავრესად ერთი ფორმით ხასიათდება. ჭურჭლის პირი ჭდეებიანია, გვერდებზე კი ეტყობა, რომ წვრილი ნახვრეტები ჰქონია; ეს ცარიელი ადგილები ჭიქურითაა ამოვსებული (251, 415, 501).

აღსანიშნავია ჯამის მოზრდილი ფრაგმენტი (465). იგი თხელკედლიანია, ქუსლამოღარული ძირით. პირი კედლებთან შედარებით გამსხვილებული აქვს. ჯამს ბორტები არა ჰქონია ისე მკვეთრად გამოსახული, როგორც წითელკეციან ჯამებს, ჭურჭლის პირი და გვერდი რკალურად გადადის ძირისაკენ.

ერთი დიდი ჭურჭლის ფრაგმენტიცაა აღმოჩენილი რუსთავში (95). იგი იმითაა აღსანიშნავი, რომ ჭურჭლის გვერდები გოფირი-ბული ყოფილა. ზედ გეომეტრიული ორნამენტებია რელიეფურად გამოხატული.

მთელი სახით ფაიანსის მხოლოდ ერთმა ჭურჭელმა მოაღწია. იგი სამარილეა, ცისფრად მოჭიქული, ფორმით ისეთივეა, როგორც წითელკეციათი მოჭიქულა სამარილეები (467). ცნობილია ასევე ნაკლული და განსხვავებული ფორმის ცისფრად მოჭიქული პატარა სამარილეც (143).

გარდა ჭურჭელთა ფრაგმენტებისა, ცნობილია ასევე რამდენიმე ნატეხი ცისფრად მოჭიქული მედალიონისა. მედალიონი რელიეფურად ყოფილა ჭიქურის ქვეშ დამუშავებული. სამწუხაროდ, მისი ნაკლულობა გამოსახულების გამოცნობის საშუალებას არ გვაძლევს (ტაბ. XXVIII, მარჯვნივ ზევიდან მესამე).

აღსანიშნავია ფაიანსის ჭურჭლის ფრაგმენტი, რომელზედაც შვიდფურცლოვანი ვარდულია დაძერწილი (ტაბ. XXVIII, მარცხნივ ზევიდან მეორე). შვიდფურცლოვანი ვარდულების დაძერწვა ფაიანსის ნაწარმზე კარგადაა ცნობილი ღმანისიდან¹. ასეთი ვარდულები უცხო არაა რუსთავის კერამიკისათვისაც.

ფაიანსის ნაწარმისათვის საერთოდ დამახასიათებელია ლუსტრირება. ამ უკანასკნელმა საქვეყნოდ გაუთქვა სახელი რეის, ქაშანი-სა და სულტანაბადის კერამიკას. ლუსტრით მოხატვა კარგად იყო ცნობილი ასევე ამიერკავკასიის ქალაქებისათვისაც. ლუსტრირებული ფაიანსის ჭურჭელი კარგადაა წარმოდგენილი ანისიდან, ღვინიდან, ღმანისიდან. ამიერკავკასიის ქალაქებში ბევრია აღმოჩენილი ლუსტრით მოხატული ფაიანსის ნაწარმი, მაგრამ მათი დიდი ნაწილი ირანიდან უნდა ყოფილიყო შემოტანილი. როგორც ჩანს, ლუსტრირებული ფაიანსის ნაწარმი სომხეთშიაც მზადდებოდა, მაგრამ მცირე რაოდენობით².

რუსთავში ლუსტრირებული ფაიანსის აღმოჩენის ერთი შემთხვევა გვაქვს (496). იგი პატარა ჯამის ფრაგმენტს წარმოადგენს. ჯამის შიდა პირი მოხატულია. გამოყვანილია მცენარეული ორნამენტა. ძალიან ჰგავს ირანულ ნაწარმს.

რუსთავის ფაიანსის ნაწარმში ვერ ვხვდებით პოლიქრომიზმს. ვერ ვხვდებით ღმანისის, ანისისა და ღვინის ფაიანსის ნაწარმისათ-

¹ ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 37.

² Б. А. Ш е л к о в и к о в, Худож. керам. промышл. Средн. Азгмвнз გვ. 28.

ვის კარგად ნაცნობ გამოსახულებებიან მასკარონებსაც. რელიეფური ორნამენტებიდან ცნობილია მხოლოდ შვიდფურცლოვანი ვარდულები.

ფაიანსის ნაწარმის ზედაპირის დაქერწყნით შემკობა, როგორც ბ. შელკოვნიკოვი აღნიშნავს, მხოლოდ კავკასიაშია ცნობილი¹. ეს უკანასკნელი გარემოება განასხვავებს ამიერკავკასიის ფაიანსს ირანული ნაწარმისაგან. ამავე გარემოებამ ავარაუდებინა შელკოვნიკოს, რომ ფაიანსის ასეთი სახის ნაწარმი ადგილობრივ მზადდებოდა². რაც შეეხება რუსთავის ფაიანსის ნაწარმს, მასალის სიმცირე და ერთფეროვნება, მიუხედავად ზოგი ნართაული ნიშნისა, საშუალებას არ გვაძლევს, რომ მისი წარმოების ადგილი დავადგინოთ. ასეთი წარმოების ცენტრის დადგენა, როგორც შუა საუკუნეების ქართული კერამიკის მკვლევარი ვ. ჯაფარიძე აღნიშნავს, საქართველოსათვის საბუთიანობის სიმცირის გამო შეუძლებელია³.

ჩვენ განვიხილეთ რუსთავის კერამიკის ძირითადი ნაწილი, რომელიც განვითარებული ფეოდალური ხანის ქალაქიდან მომდინარეობს. კერამიკის დიდი უმრავლესობა ნაგებობებშია აღმოჩენილი. ამიტომ კერამიკის დათარიღება ისეთივე იქნება, როგორც რუსთავის ნაგებობებისა. ნაგებობების არსებობის მთელ პერიოდს გასდევს მოუქიქავი კერამიკის ხმარება, ამდენად, საერთოდ, მოუქიქავი კერამიკა ნაგებობების თანადროულია. რაც შეეხება მოქიქულ კერამიკას, იგი მხოლოდ გარკვეულ ფენებში გვხვდება და თარიღის მხრივაც უფრო ვიწრო ჩარჩოებში ექცევა. რა თქმა უნდა, მოუქიქავი კერამიკის ზოგი სახეები ნაგებობების არსებობის მთელ სიგრძეზე არა გვხვდება, მაგრამ მათ თარიღებს შესაძლებლობის მიხედვით თვით მასალის განხილვის დროს ვიძლეოდით. საქმე უფრო რთულადაა მოქიქული კერამიკის თარიღის შესახებ.

კერამიკული ნაწარმის მოქიქვის ხერხი საქართველოში, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, უძველესი დროიდანაა ცნობილი, მაგრამ ახ. წ. პირველი საუკუნეების შემდეგ განვითარებულ ფეოდალურ ხანაში მოქიქულ ჭურჭელს ვერ ვხვდებით და ამდენად ასეთი სახის კერამიკის განვითარებას უწყვეტ ჯაჭვს ვერ ვიღებთ. აღნი-

¹ Б. А. Шелковников, Худож. керамика Двинских раскопок, გვ. 91.

² იქვე.

³ ვ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 38.

შნული ხანიდან კი მოქიქული კერამიკის მოზღვაება იგრძნობა. ეს სიკარბე დამახასიათებელია არა მარტო ამიერკავკასიისათვის, არამედ იმ დროის ცივილიზირებული მსოფლიოსათვისაც.

საქართველოს მეზობელი რესპუბლიკების (სომხეთი, აზერბაიჯანი) მოქიქული კერამიკის მკვლევართ, ხანგრძლივი არქეოლოგიური ძიების შედეგად, შესაძლებლობა მიეცათ მოქიქული კერამიკის განვითარებაში ცალკეული ჯგუფები გამოეყოთ. აქ ჰიქურის კვლავ გამოყენება კერამიკული ნაწარმისათვის გაცილებით ადრე ახლდება.

საქართველოს შუა საუკუნეების ქალაქების არქეოლოგიური შესწავლის დღევანდელ ეტაპზე მოქიქული კერამიკის განვითარების საფეხურების დადგენა შეუძლებელია. ჯერ კიდევ დმანისის არქეოლოგიური გათხრების დროს. მისმა მკვლევარმა ლ. მუსხელიშვილმა წინასწარ ანგარიშში დმანისის კერამიკა XI—XIII სს. დაათარილა¹. მსგავსივე კერამიკა იყო ცნობილი გუდარეხის, თბილისისა და რუსთავის გათხრების შედეგად, რომელიც გამთხრელების მიერ შესაბამისად XI — XIII სს. დათარიღდა². ასეთივე თარიღია აღებული საერთოდ ქართულა მოქიქული კერამიკისათვის გ. ჯაფარიძის მიერაც³.

მაშასადამე, რუსთავის კერამიკაც XI—XIII სს. თარიღდება. ნაგებობების თარიღების განხილვისას ვნახეთ თვით მოქიქული ჭურჭლის ცვლილებანი სხვადასხვა დროისათვის. ზედა, ე. ი. XII—XIII სს. ფენაში აღმოჩენილი მოქიქული კერამიკა უფრო მრავალრიცხოვანია და უკეთ დამუშავებული, ვიდრე ადრეული ნაწარმი. ამ დროისათვის რუსთავის მოქიქული კერამიკა თავისი განვითარების მაღალ დონეზე იმყოფება. უფრო გავრცელებული სახეა ჭურჭლის სხვადასხვა ფერის საღებავებით მოხატვა და შემდეგ მოქიქვა. ამ დროის ჭურჭელი პოლიქრომიზმით ხასიათდება.

შედარებით ნაკლებია მოქიქული კერამიკა ქვედა XI საუკუნით დათარიღებულ ფენაში. ამ ფენიდან მოქიქული კერამიკა ცნობილია ერთფერად მოქიქული ფრაგმენტების სახით. მოქიქვა ანგობირებულ კეცზე ხდება. პოლიქრომიზმი არაა ცნობილი. მოქიქვის ხერხებში მრავალფეროვნება არ შეიმჩნევა, თუმცა ჭურჭლის მოქიქვის არც პირველი ნაბიჯები უნდა იდგმებოდეს ამ დროისათვის.

¹ ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 444.

² ლ. მუსხელიშვილი, შ. ხიდაშელი, ვ. ჯაფარიძე, გუდარეხი, გვ. 123. გ. ლომთათიძე, რუსთავის ანგარიში, გვ. 186. გ. ლომთათიძე, თბილისის ანგარიში, გვ. 161.

³ ვ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 40, 41.

ყურადღება უნდა მივაქციოთ განსაკუთრებით ორ ფრაგმენტს, რომლებიც თუმცა XI ს. ფენაში აღმოჩნდნენ, მაგრამ აშკარად უფრო ადრეული იერი დაჰკრავთ. ორივე მათგანის მოჭიქვა პირდაპირ კეცხეა მომხდარი, ანგობი არაა გამოყენებული. ჭიქური ერთ ფრაგმენტზე მუქი იისფერია (205), ფრაგმენტის ერთ კიდეში ჭიქურის სქელი ფენით მუქი ტონია მიღებული. მეორე ფრაგმენტი ფირუზისფერადაა მოჭიქული (365), კეცხე ხაზები ამოკაწრული და შემდეგაა მოჭიქული. ამოკაწრულში მუქი ტონია მიღებული. ორივე ეს ფრაგმენტი მოჭიქული კერამიკის უფრო ადრეულ საფეხურებს უნდა ეკუთვნოდეს. სწორედ ასეთივე თვისებებით ხასიათდება აზერბაიჯანში აღმოჩენილი მოჭიქული კერამიკის ადრეული ტიპები, რომლებიც ვ. ლევიატოვი აღნიშნავს, ასეთი ფრაგმენტები XII—XIII სს. ფენაწარმის კეცი მოყავისფრო-მოვარდისფროდ ყოფილა გამომწვარი, ნაწარმი იფარებოდა ან გამსჭვირი ჭიქურით, ანდა ხმარობდნენ მარგანეცის ჟანგით შეღებილ ფერად ჭაქურებსაც. კეცის ანგობირება უცნობია, ჭიქური ცნობილი იყო გამსჭვირი, დამზადებული ტყვიის ჟანგით, მიღებულია მუქი იისფერი ტონი მარგანეცის ჟანგის მეშვეობით. ასეთი ტიპის მოჭიქული ფრაგმენტები აღმოჩენილი ყოფილა კაბალაში კაზიევის მიერ VIII ს. მონეტებთან ერთად¹. როგორც ვ. ლევიატოვი აღნიშნავს, ასეთი ფრაგმენტები XII—XIII სს. ფენებშიც უნახავთ, მაგრამ მათ იგი შემთხვევით მოხვედრალად მიიჩნეეს².

ანალოგიური მასალის შესაბამისად რუსთავის აღნიშნული ფრაგმენტებიც უფრო ადრეულად უნდა მივიჩნიოთ. მათ ადრეული მოჭიქული კერამიკის ყველა ნიშნები გააჩნიათ, თუმცა აღმოჩენის ადგილის მიხედვით ისინი ზედა ფენაში არიან მოხვედრილი.

რუსთავის კერამიკული მასალის მიმოხილვის შემდეგ სინქრონული პარალელების შედარების შედეგად შესაძლებელი ხდება ზოგი რამის შენიშვნა როგორც თვით კერამიკის თავისებურებების, ისე კერამიკული წარმოების შესახებ. ეს ორი საკითხი ერთმანეთთან მჭიდროდაა დაკავშირებული. კერამიკული ნაწარმის თავისებურებანი და განმასხვავებელი ნიშნები სხვა საწარმოს პროდუქციისაგან შესაძლებლობას იძლევა ვიმსჯელოთ სხვა ლოკალურ წარმოებაზე. რომელიმე პუნქტში კერამიკული წარმოების არსებობა აუცილებლად

¹ В. Н. Левиатов, О типах глазурованной керамики Азербайджана в VII—XV вв., «Изв. АН Аз. ССР», Баку, 1946, № 7, გვ. 37, 38.

² იქვე, გვ. 38.

გულისხმობს სხვა კერამიკული ცენტრების პროდუქციისაგან განსხვავებულ ნიშნებს, იმის მიუხედავად, რომ იგი მისა ქვეყნის საერთო კულტურის მატარებელია. იმ შემთხვევაში, როდესაც არქეოლოგიური თხრის შედეგად ვერ არის მაგნიტული უშუალოდ საწარმოს ადგილმდებარეობა, რაც ყველაზე უკეთესი პირობაა კერამიკული ცენტრის დასადგენად, საჭიროა მოინახოს მეზობელი კერამიკული ცენტრებისაგან განსხვავებული მხატვრული თუ ტექნიკური ხერხები, რომელიც ახასიათებს საკვლევ არქეოლოგიურ კომპლექსს. ასეთი განმასხვავებელი ნიშნების დადგენის შემთხვევაში შესაძლებლობა იქმნება ვივარაუდოთ კერამიკული წარმოება, რომელიც აღნიშნულ პუნქტს ამარაგებდა.

რუსთავის კერამიკული ნაწარმის განხილვა გვიჩვენებს, რომ ფორმების თუ მხატვრული შემკობის მხრივ იგი საქართველოს სხვადასხვა ადგილებში ცნობილ კერამიკას ენათესავება. ჩანს, რომ თბილისის, დმანისის თუ რუსთავის ცენტრები ერთი კულტურით სულდგმულობდნენ, ერთი კულტურული ტრადიციები ჰქონდათ. კერამიკული წარმოება დაკავშირებული იყო უმთავრესად სასაქონლო წარმოებასთან, ამდენად, ხშირად ზოგიერთი მხატვრული ხერხი მეტად პოპულარული ხდებოდა. ასეთი საერთო სახეები ახასიათებს რუსთავის კერამიკას დმანისისა და თბილისის კერამიკასთან. რუსთავის კერამიკა იჩენს ნათესაობას ასევე მეზობელი ქვეყნების—სომხეთის, აზერბაიჯანისა და ირანის კერამიკასთან. ცალკეული ქართული კერამიკული ცენტრების პროდუქცია, გარდა იმისა, რომ განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან, საერთო ჯამში ერთიან ჯაჭვსა ქმნის, რითაც განსხვავდება მეზობელი ქვეყნების ნაწარმისაგან. აშკარად იგრძნობა, რომ საქართველოს ქალაქებში აღმოჩენილი კერამიკული ნაწარმი ერთიმეორესთან უფრო მეტ სიახლოვეს იჩენს, ვიდრე მეზობელი ქვეყნების კერამიკასთან. რუსთავის კერამიკულ ნაწარმზე შეიძლება ითქვას, რომ იგი უფრო ახლოს დგას დმანისისა და თბილისის პროდუქციასთან. ამის დამამტკიცებლად საკმარისია აღვნიშნოთ მსგავსი „საყვავილეები“, ღერგები და სხვა.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს რუსთავის კერამიკის სიახლოვე უჯარმის კერამიკასთან. ორივეს ზუსტად ერთნაირი ფორმები, ერთნაირი ორნამენტული სახეები ახასიათებთ. უჯარმის სახით კიდევ ერთი მონათესავე პუნქტი გამოჩნდა იმ საერთო კერის დასახასიათებლად, რომელიც ასე ერთობ საცნაურია თბილისის, დმანისისა თუ რუსთავის მიხედვით. მაგრამ მას სავსებით ორაგინალური სახეებიც

ახასიათებს, რომელიც სხვა ნიშნებთან ერთად (ნახევარფაბრიკატები და სხვ.) უჭარმაში კერამიკულ საწარმოს გვაგულისხმებინებს¹.

მონათესავეობა და სიახლოვე რუსთავისა და უჯარმის კერამიკას შორის გამოწვეული იყო, ერთი მხრივ, ეროვნული კულტურის ერთიანობით და, მეორე მხრივ, მათი ტერიტორიული მეზობლობით.

ზოგი კერამიკული ნაწარმი რუსთავის მასალაში აშკარად სხვა საწარმოს პროდუქციას განეკუთვნება. მაგალითად, თბილისურ ნაწარმად მიგვაჩნია რუსთავში აღმოჩენილი რამდენიმე ფრაგმენტი (460, 531). ფრაგმენტები პოლიქრომიულად მოჭიქულ ჯამებს ეკუთვნის. გამოხატულია სხვადასხვა ფერის წერტილები და წრეები. ნახარია ცისფერი, სოსანისფერი და ყავისფერი საღებავები. ასეთი ჭურჭლები დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი თბილისში, კერამიკული საწარმოს ნაშთებთან. ასევე თბილისურ ნაწარმად მიგვაჩნია პოლიქრომიულად მოხატული ჯამის ძირი (232). როგორც ზემოაღნიშნული ორი ფრაგმენტი, ისე ეს უკანასკნელიც რუსთავის კერამიკაში ერთეულებია, თბილისში კი, კერამიკულ საწარმოში, ასეთი სახის მზა პროდუქციის დიდი რაოდენობაა დადასტურებული, რაც გვავარაუდებინებს, რომ ზემოაღნიშნული ჭურჭლები თბილისიდან იყო შემოტანილი რუსთავში. თბილისი ამ დროისათვის სხვა ქალაქებისათვის ტონის მიმცემი უნდა ყოფილიყო, მით უმეტეს რუსთავისათვის, როცა მათ შორის სიახლოვე და ეკონომიური ერთიანობა არაკითარ დაბრკოლებას არ ჰქმნიდა კულტურული ურთიერთობისათვის. მაგრამ შემოტანილი საქონელი მხოლოდ უმნიშვნელო რაოდენობისა უნდა ყოფილიყო. ძირითად ნაწილს მხატვრული თუ ტექნიკური შემკობის ისეთი შტრიხები ახასიათებს, რომლებიც განასხვავებენ სხვა პროდუქციისაგან, ამიტომ იგი უნდა დამზადებულიყო რუსთავში ან მის მახლობლად მდებარე იმ კერამიკულ საწარმოში, რომელიც ქალაქს მოამარაგებდა კერამიკული ნაწარმით.

ქალაქი ფეოდალურ ხანაში აუცილებლად სავაჭრო ცენტრს გულისხმობდა. ვაჭრობაში სასაქონლო პროდუქტად ერთ-ერთი წამყვანი ადგილი კერამიკას უნდა სჭეროდა. ასეთი საწარმოს არსებობის დაშვება რუსთავში საეკონომიკური ნორმალური უნდა იყოს. ამაზე მიუთითებს პირველ რიგში სხვა კერამიკული ცენტრების პროდუქციისაგან განსხვავებული სახეების სიჭარბე: „აქ არ უნდა გვქონდეს საქმე იმავე ხელოსანთა ნაწარმთან, რომლებშიც დამზადებულია დმანისისა

¹ ესარგებლობთ უჯარმის ექსპედიციის არქეოლოგიური მასალით, რომელიც საქართველოს სახ. მუზეუმშია დაცული.

და თბილისის ჩვენთვის ცნობილი ჭურჭელი“¹, შენიშნავს რუსთავის ექსპედიციის ხელმძღვანელი გ. ლომთათიძე.

ამასთანავე რუსთავის არქეოლოგიურ მასალებში დაცულია არა ერთი და ორი ნავთი, რაც რუსთავში კერამიკული საწარმოს არსებობაზე მიუთითებს. ესენია: მოჭიქული აგურის ნატეხი, სურიჩი, სპილენძის ზოდის ნაჭრები, კვარცა და სხვა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ნახევარფაბრიკატები, რომლებიც რუსთავის ციხის ტერიტორიაზეა მოკრეფილა. შემორჩენილია ანგობირებული და ამოკაწრული სახეები, მოჭიქვა კი ვერ მოუხსრიათ². ხსენებული ნახევარფაბრიკატების წყალობით უფრო თამამად შეიძლება ვილაპარაკოთ რუსთავში კერამიკის წარმოებაზე.

სამაროვანი

1950 წელს რუსთავის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ნაქალაქართან ერთად გათხრილია ნაქალაქარის თანადროული სამაროვნის ერთი ნაწილიც. მართალია, ცალკეული სამარხები გათხრილია სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა ადგილას, მაგრამ ჩვენ მხოლოდ სამაროვანზე შევიჩრდებით. ამასთანავე გავითვალისწინებთ 1950 წელს ქალაქის მშენებლობის დროს სამაროვნის ტერიტორიაზე დარღვეული სამარხებიდან შემთხვევით მოპოვებულ არქეოლოგიურ მასალასაც.

ექსპედიციის მიერ გათხრილი სამაროვნის ნაწილი მდებარეობდა № 16 თბრილში, იქ, სადაც ეკლესიის მანიშნებელი ორნამენტთან ქვები, ჯვრიანი კრამიტები და შენობის ნაშთია დადასტურებული. სამარხეული ინვენტარის დაწვრილებით აღწერა-ჩამოთვლას ჩვენ არ ვიძლევი; ნაქალაქარის ისტორიის შესწავლის მიზნით შევეცდებით მხოლოდ გათხრილი სამაროვნის დახასიათებასა და თვით სამაროვნის რაგვარობის შეძლებისდაგვარად გაგებას.

სამაროვანი ნაქალაქარის გვერდით მდებარეობდა, სავარაუდებელი ეკლესიის აღმოსავლეთით. როგორც შემდეგ დავინახავთ, სამარხეული ინვენტარის მსგავსება ნაგებობებში დაცულ მასალასთან მათ თანადროულობაზე მიუთითებს. ამკარაა, რომ აღნიშნული სამა-

¹ გ. ლომთათიძე, დასახ. ანგარიში, გვ. 187.

² იხ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მიმდინარე ფონდების № 25—47:605; 24—47:604; 23—47:603.

როვნით საქმე უნდა გვქონდეს ფეოდალური რუსთავის სასაფლაოს-თან.

გათხრილი სამაროვნის ტერიტორიაზე, ისევე როგორც ნაქალაქარის სხვა ადგილებში, მიწის ზედაპირზე ჩანდა ძველი ნაგებობების კედლის თავები.

ექსპედიციის მიერ გათხრილია 27 სამარხი. აქედან ორმოსამარხის ტიპისაა 21 სამარხი, 5—ქვისსამარხისა და ერთი—ალიზის კედლებიანი სამარხი. სამარხთა დიდი უმრავლესობა ინვენტარიანია. 21 ორმოსამარხიდან 16 სამარხი ინვენტარიანია. ინვენტარიანია ასევე 3 ქვისსამარხი და ერთადერთი ალიზის სამარხი¹.

სამაროვანზე სამი სხვადასხვა ტიპის (ორმოსამარხი, ქვისსამარხი, ალიზის სამარხი) სამარხია წარმოდგენილი. ყველა ორმოსამარხი თითო მიცვალებულს შეიცავდა, ორ ქვაყუთში ჭგუფური დაკრძალვაა დადასტურებული (№№ 2, 4), ალიზის სამარხში ძვლები არაა შენახული.

როგორც აღნიშნული იყო, სამარხთა დიდი უმრავლესობა ორმოსამარხებია. დაკრძალვის წესი ამ ტიპის სამარხებში ისეთივეა, როგორც საერთოდ ქრისტიანულ ეპოქაში. მიცვალებულნი წვანან გაშოტილნი, პირალმა, დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ დამხრობილნი. მათ ხელები ან დაკრეფილი აქვთ გულზე, ანდა დალაგებული ტანის პარალელურად. მიცვალებულნი პირდაპირ მიწაზე არიან დასვენებული, აქვთ-იქვით კი ხის ძელები ულაგიათ. ხის ძელებს ზემოდან რამდენიმე გარდიგარდმო ძელი ადევს (ტაბ. XXIX, 1). ძელების დასაკავშირებლად რკინის ლურსმნები იხმარებოდა.

ჩვენთვის საინტერესო ხანის ორმოსამარხები სავსებით განსხვავდება უფრო ადრეული ხანის ორმოსამარხებისაგან როგორც დაკრძალვის წესით, ისე სამარხის მოწყობილობით. დაკრძალვის წესის სხვადასხვაობა, ცხადია, გამოწვეული იყო რელიგიური რწმენის სხვადასხვაობით. რუსთავის ფეოდალური ხანის ორმოსამარხები მოწყობილობით წარმოადგენენ გარდამავალ საფეხურს ორმოსამარხებიდან ხის სარკოფაგული სამარხებისაკენ.

ქვისსამარხები ფილაქვებითაა ნაგები. სამარხის კედლებად გამოყენებულია სხვადასხვა ზომის ბრტყელი ქვები, ზოგ შემთხვევაში უხმარიან ეკლესიის კარნიზის ქვებიც (ტაბ. XXII). დაკრძალვის წესი ისეთივეა, როგორც ორმოსამარხებში, ე. ი. პირალმა, გაშოტულ პოზაში. ორი ქვისსამარხი კოლექტიური სამარხია. № 2 ქვისსამარხში

¹ ინვენტარიანი ორმოსამარხებია: №№ 1, 2, 3, 4, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21; ინვენტარიანი ქვისსამარხებია №№ 1, 2, 4.

სამი მიცვალებული ყოფილა დაკრძალული. ერთი მათგანი იწვა პირადმა გამოტილი. დანარჩენი ორის ძელები კი სამარხის გვერდებზე იყო მიხვეტილი. დაკრძალვა სხვადასხვა დროს მომხდარა, ისე რომ მეორე მიცვალებულის დაკრძალვისას სამარხში მყოფი მიცვალებულის ძელები გვერდზე მიუწევიათ.

№ 4 ქვისსამარხში მხოლოდ რვა თავის ქალაა შენახული. ძელებზე ეტყობა, რომ აქ ოცამდე მიცვალებული იქნებოდა დაკრძალული. ძელების გახრწნის გამო მიცვალებულთა რიცხვის ზუსტი დადგენა შეუძლებელია. გაურკვეველია ასევე ერთდროულად არიან ისინი დაკრძალულნი თუ სხვადასხვა დროს.

დაკრძალვის მესამე ტიპი—ალიზის ყუთი, მხოლოდ ერთი სამარხითაა წარმოდგენილი. მისი ზომებია 1,45 მ×0,37 მ. ჩონჩხი ალიზის ყუთში არ ყოფილა დადასტურებული, გარდა ორიოდ პატარა ძვლის ფრაგმენტისა. სამარხი დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენაა მიმართული¹.

გარდა იმ საერთო სურათისა, რომელიც შეუძლია მოგვცეს სამაროვნის შესწავლამ, გარკვეულ ხანაში რუსთავის ნაქალაქარის ისტორიის გასაშუქებლად, ჩვენ გვინტერესებს ასევე თვით სამარხების განხალვა ორი მიმართულებით: ერთია, თვით დაკრძალვის წესის რაგვარობის შესწავლა და, მეორე—სამარხის შესწავლა მასში მოცემული არქეოლოგიური მასალების მიხედვით. ინტერესი ასეთი ვიწრო არქეოლოგიური შესწავლისადმი იმ მხრივაცაა გაძლიერებული, რომ შუა ფეოდალური ხანის სამაროვნების შესწავლა ახალი საქმეა, რომელიც რუსთავის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ დაიწყო. სამაროვნის სხვადასხვა თავისებურებანიც მხარს უჭერს ასეთ შესწავლას.

ფეოდალური ხანისათვის ორმოსამარხებში დაკრძალვა ისე, როგორც რუსთავში გვხვდება, უცნობია სხვა ადგილებიდან. გავრცელებული დაკრძალვის სახე ამ დროისათვის ქვისსამარხებია. რუსთავში კი ორივე ტიპი კარგადაა ცნობილი.

რუსთავის სამაროვნის ყველაზე თვალშისაცემი სიახლე მაინც სამარხთა ინვენტარის სიმდიდრე და მრავალფეროვნებაა². თითოეული სამარხის აღწერასა და მათში დაცული ცალკეული ნივთების

¹ გარდა აღნიშნული სამარხებისა ექსპედიციის მიერ № 11 თხრილში გათხრილია რამდენიმე სამარხი უინვენტარო, გვიანფეოდალური ხანისა. მათ ჩვენ არ განვიხილავთ.

² Г. А. Ломтатидзе, Некоторые итоги археологических раскопок памятников феодальной Грузии, СА, XXVII, 1957, გვ. 283, 284.

განხილვას არ შეეუდგებოდა. სამარხთა ტიპები და მათში მიცვალებულთა დაკრძალვის წესი ჩვენ ზოგადად უკვე წარმოვადგინეთ. სამარხეულ ინვენტარს ჩვენ განვიხილავთ ჯგუფებად მათი დანიშნულებისდა მიხედვით.

სამარხეული ინვენტარის მრავალფეროვნების წარმოსადგენად განვიხილოთ ორმოსამარხი № 21.

სამარხი № 21 ისევე, როგორც ზოგი სხვა ორმოსამარხი, ზევიდან ფილაქვით ყოფილა გადახურულა (მისი ზომებია 1,8 მ X 0,6 მ). სამარხში ლულოვანი ძვლების ნაშთების გარდა ჩონჩხის სხვა ნაწილები არ შემონახულა. მიცვალებული დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ ყოფილა დამხრობილი. მიცვალებულის მარჯვნივ ხის ძელის ნაშთებია შემორჩენილი. სამარხში ინვენტარი ჭარბადაა წარმოდგენილი. სამკაულებთან ერთად სხვადასხვა დანიშნულების ნივთებიცაა აღმოჩენილი.

სამკაული: ცისფერი პასტის სფერულა ფორმის მძივები და ფაიფურის მსგავსი ნივთიერების ცისფერი მძივსაკიდები. აქედან 3 ცალი ხელის გამოსახულებას შეიცავს (ტაბ. XXIV, 1), ზარის ფორმის სპილენძის 2 ც. ყუნწიანი მძივი, სფეროს ფორმის სპილენძის ექვანი (ტაბ. XXIV, 1).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია აქ, საერთოდ ჭურჭლის და, კერძოდ, მოჭიქული კერამიკის დადასტურება. მოჭიქული კერამიკა სამი ნივთითაა წარმოდგენილი. ესენია: ორი ცალი პატარა ზომის ჯამი, ერთი მათგანი (ტაბ. XXIV, 2) შიგნიდან ცისფრადაა მოჭიქული (ზომები: პირის დიამეტრი—13,5 სმ, სიმაღლე 5 სმ, ძირის დიამეტრი—3,5 სმ), ქუსლამოღარული ძირით. ჭიქურის ქვეშ სგრაფიტის ნიშნებია. მეორე ჯამი (ტაბ. XXIV, 3) შიგნიდან მომწვანო-მოცისფროდაა მოჭიქული. კეცზე ამოკაწვრით რვაქიმიანი ვარსკვლავია გამოყვანილი (ჯამის ზომებია: პირის დიამეტრი 13,7 სმ, სიმაღლე 5,2 სმ, ძირის დიამეტრი 5,7 სმ). ორივე ჯამი სამარხში ერთიმეორის გვერდით ეწყო. ჯამებთანვე იყო პატარა, მწვანედ მოჭიქული ჭურჭელი მარწყვის კალათის ფორმისა (ტაბ. XXII, 2). „კალათის“ სიმაღლე 15 სმ-ია. სამივე ჭურჭელი სამარხის აღმოსავლეთის კედელთან ეწყო. მათ ჩვენამდე მთელი სახით მოაღწიეს. სამარხის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში იღო სპილენძის თხელი ფურცლისაგან დამზადებული ძლიერ დაზიანებული პატარა ზომის ჭურჭელი. სახელური და მოგრძო ტუჩი მას ჩაიდნის ფორმას აძლევს (ტაბ. XXII, 1). ჭურჭლის ცალკეული ნაწილები—ტანი, ყელი, ტუჩი და სხვა თხელი ფურცლებისაგანაა დამზადებული, შემდეგ კა ერთმანეთზე ყოფილა

მორჩილული. სამარხის გათხრისას იგი ნაწილებად იყო დაშლილი. მისი დანიშნულება ჭერჭერობით უცნობია.

რუსთავის სამაროვნის სამარხეული ინვენტარი მეტად მრავალფეროვანია. სამარხების არქეოლოგიური მასალა წარმოდგენას გვაძლევს ადამიანის ცხოვრების სხვადასხვა სახეზე. სამარხებში წარმოდგენილია როგორც დიდი რაოდენობის სამკაული, ასევე საყოფაცხოვრებო და საბრძოლო იარაღები.

სამკაულებში ქარბობს სხვადასხვა ფორმისა და ზომის მძივები და მძივსაკიდები. ისინი უმთავრესად დამზადებულია პასტისაგან (უმთავრესად ცისფერი). არას ასევე ქარვის, სარდიონის, გიშრის, მინის, მინისებრი პასტის მძივები და მძივსაკიდები (ტაბ. XX XIII, XX XIV). მძივების ფორმა უმთავრესად სფერულია. არის რამდენიმე ცალი ქარვის და პასტის მძივსაკიდი, რომლებიც ადამიანის მუშტს გამოსახავენ (ტაბ. XXI, 8), მძივსაკიდები ადამიანის დამუკული ხელის გამოსახულებით ცნობილია როგორც თვით რუსთავის ნაქალაქარზე, ისე სამთავროს ადრეფეოდალური ხანის სამარხებში. ასეთი გამოსახულებიანი მძივები კავკასიის გარეთ ცნობილია ხორეზმის არქეოლოგიური მასალებიდან¹.

ს ა მ ა ჯ უ რ ე ბ ი გვხვდება როგორც მინისა, ისე ბრინჯაოსი და რკინისა² (ტაბ. XX XIII). მინის სამაჯურები უფრო მრავალრიცხოვანია. საერთოდ, მინა სამაროვანზე, გარდა ორიოდ შემთხვევისა, სულ სამაჯურებითაა წარმოდგენილი. მინის სამაჯურები წარმოდგენილია განაკვეთში მრგვალი ფორმით. სამაჯურის ღერო გვხვდება როგორც სადა, გლუვი ზედაპირით, ისე დახვეული. სადაღეროიან სამაჯურებს შეკვრის ადგილზე ჭდეები აქვს დატანებული. სამაჯურებისათვის სხვადასხვა ფერის მინაა გამოყენებული (თეთრი, მწვანე, შავი, ლურჯი). რუსთავას გარდა ასეთი სამაჯურები ცნობილია დმანისიდან, თბილისიდან, თელავიდან, სვეტიცხოვლის ეზოში გათხრილი სამარხიდან³ და სხვ.

მინის სამაჯურების გარდა სამაროვანზე კარგადაა წარმოდგენილი სპილენძის თუ ბრინჯაოს უბრალო, ხელზე წამოსაცმელი რგოლები (1218, 1220).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია სპილენძის ბრტყელი ფირფიტის

¹ С. П. Толстов, Древний Хорезм, Москва, 1948, таб. 27.

² ბრინჯაოს ამ შემთხვევაში პირობითად ვხმარობთ, რადგან ანალიზები არაა აღებული. შესაძლებელია, სულაც სპილენძთან გვეკონდეს საქმე.

³ გ. ლომთათიძე, რუსთავის ანგარიში, გვ. 194.

ზამაჯური, დაფანჯრული ზედაპირით. თავები სახსრებითაა შეერთებული.

ხმარებაში ყოფილა ასევე რკინის სამაჯურებიც (1227).

ბეჭდები სამაროვანზე უმთავრესად ცნობილია სპილენძისა (ტაბ. XXI, 5, 6). ბეჭდებად ჰქონიათ გამოყენებული როგორც სპილენძის უბრალოდ დაგრეხილი მავთულის ხეიები (ტაბ. XXI, 6), ისე ფაქიზად ნამუშევარი ფარაკიანი ბეჭდები.

№ 19 ორმოსამარხში დადასტურებულია კარგად დამუშავებული გიშრის ბეჭედი (ტაბ. XXXIII, 1).

№ 18 ორმოსამარხში აღმოჩნდა სპილენძის მავთულის აუჟრული, მარგალიტწამოცმული საყურე (1274). იგი დამუშავების ტექნიკითა და ფორმით ემსგავსება № 2 ნაგებობაში აღმოჩენილ ოქროს საყურეს.

ცალკე უნდა აღვნიშნოთ უამრავი სფერული მოყვანილობის სპილენძის ლილები. ყველა მათგანს ჩამოსაკიდებელი ყუნწება აქვს მიმაგრებული. ზოგი მათგანი მთლიანად სფერულია (1203, 1267), ზოგს ყუნწის მოპირდაპირე მხარეს პატარა შეერილი აქვს (1226, 1288, 1330), ზოგი კი მსხლის ფორმისაა (1254, 1274). ლილების უმრავლესობა დაჩვერტილია პატარ-პატარა ნასვრეტებით, ისე რომ ნახვრეტები ურთიერთპარალელურ ორ ხაზზე არიან განლაგებულნი. ზოგი სფერული ღილი მოოქრულია (1330). რამდენიმე ასეთი დაზიანებული ღილის ანალიზით ირკვევა, რომ ისინი მზადდებოდა ორი ნახევარსფეროს ურთიერთმიჩილვით.

ასეთი ფორმის ღაღები ცნობილია ნაქალაქარიდანაც, ასევე უჯარმიდან და სვეტიცხოვლის ეზოში გათხრილი სამარხიდან.

სამარხებიდან ცნობილია რამდენიმე ცალი ზანზალაკის ფორმის სპილენძის პატარა ღილიც (ტაბ. XXXIII).

სამაროვანზე მხოლოდ ერთი საკინძია აღმოჩენილი (უფრო სწორედ, საკინძის ნაწილი). იგი სპილენძის თუ ბრინჯაოს ღეროს წარმოადგენს (1265), მარგალიტისთავიანია.

სამაროვანზე რამდენიმე ცალი აბზინდაა აღმოჩენილი. აღსანიშნავია 3 ცალი სპილენძის ზუსტად ერთნაირი ზომის აბზინდა (1239, 1333), აქედან ორი № 4 სამარხშია აღმოჩენილი (ტაბ. XXXIV, 2), ერთი ცალი კი № 4 ქვაყუთში. ისინი ერთი ხელოსნის დამზადებული უნდა იყოს. სახელოსნოს არსებობა კი თვით რუსთავეშივე შეიძლება იყოს სავარაუდებელი. იმავე № 4 ქვისამარხში აღმოჩენილია ასევე რკინის აბზინდაც (1338), რომელიც ფორმით ძალიან ემსგავსება სამთავროს გვიანი ორმოსამარხების აბზინდებს.

სამარხებში, გარდა სამკაულებისა, მრავლად აღმოჩნდა ასევე საყოფაცხოვრებო დანიშნულების ნივთებიც. ეს უკანასკნელნი წარმოდგენილია კერამიკის, მინის, ხისა და ლითონის ნაწარმის სახით.

ჩვენ მიერ ზემოთ აღწერილი მოქიქული ჭურჭლის გარდა სამარხებიდან ცნობილია ასევე 2 ცალი მოუქიქავი ჭურჭელიც¹. პირველ რიგში უნდა აღვნიშნოთ კარგად დამუშავებული და წითლად შეღებილი მუცელგანიერი კინჭილა, რომელსაც მერაღიანულად დაღარული მუცელი აქვს (ტაბ. XXVII, 1). იგი ისეთსავე ფორმებს იმეორებს, როგორსაც ერთ-ერთ დარღვეულ სამარხში აღმოჩენილი მინის იმავე ზომის კინჭილა (ტაბ. XXVII, 2). ხსენებული მინისა და თიხის ჭურჭლის მსგავსება შენიშნა ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა ნ. უგრელიძემ, როდესაც რუსთავის მინის ნაწარმს სწავლობდა². აღნიშნული თიხის ჭურჭელი აღმოჩნდა ალიზის სამარხში პატარა ზომის წითლად და შავად მოხატულ კინჭილასთან ერთად. ასეთი ფერების საღებავებით ჭურჭლის მოხატვა დამახასიათებელია შუა ფეოდალური ხანისათვის. ჭურჭელზე გამოსახული მხატვრული სახეებიც მხარს უჭერს ამ უკანასკნელთა მიკუთვნებას აღნიშნული ეპოქისადმი.

მინის ჭურჭლების აღდგენილი ფორმებიდან აღსანიშნავია პატარა დოქი (ტაბ. XXXV, 2), გადაშლილი პირით და მაღალი ქუსლით. მუცელზე სამრიგად კოპები შემოუყვება (სიმაღლე 15,5 სმ, პირის დიამეტრი—6,3 სმ). ფორმით იგი სამთაჯროს სანელსაცხებლებს ჰგავს³.

მინის ნაწარმიდან უნდა აღვნიშნოთ ასევე მაღალტანიანი სასმისი (1336) და თიხის კინჭილის მსგავსი მინის ჭურჭელი დარღვეული სამარხიდან.

ხის საყოფაცხოვრებო ნივთებიდან მხოლოდ ერთი ჭურჭელია ცნობილი. იგი ხისაგან გამოთლილ სასმისს წარმოადგენს (1339). ჭურჭელი გარედან თეთრი საღებავით ყოფილა მოხატული.

სამაროენიდან ლითონის საყოფაცხოვრებო ნივთებიდან მხოლოდ ერთი, უკვე მოხსენიებული, ჩაიდნის ფორმის ჭურჭელია ცნობილი (ტაბ. XXXII, 1).

1 ზემოთ ჩამოთვლილი მოქიქული ჭურჭლის გარდა სამარხებში აღმოჩნდა ერთი მოქიქული საღვინის ყელპირის ფრაგმენტი და ერთიც ლუსტრირებული ჭურჭლის ფრაგმენტი. ჩვენ მათ არ ვიხილავთ, რადგან ისინი სამარხებში შემთხვევით უნდა მოხვედრილიყვნენ.

2 ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე, მინის წარმოება რუსთავში (ხელნაწერი), გვ. 42.

3 გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, დასახ. ანგარიში, გვ. 194.

სამარხებში, გარდა საყოფაცხოვრებო დანიშნულების ნივთები-
სა, ვხვდებით საბრძოლო და სამეურნეო იარაღებსაც.

№ 4 და № 20 ორმოსამარხებში აღმოჩენილია თითო რკინის ის-
რისპირი (1284, 1238). ორივენი ერთსა და იმავე ფორმებს იმეორე-
ბენ. სიგრძითაც დაახლოებით ტოლნი არიან (ერთის სიგრძე 10 სმ-
ია, მეორესი—11 სმ). იმავე მეოცე სამარხში ნაპოვნია რკინის რომე-
ლილაც ცივი იარაღის ნაშთებიც (1282). რომ ამ დროისათვის იარა-
ღის ჩატანება ჩვეულებრივ მოვლენა ყოფილა ჩანს იქიდანაც, რომ
რუსთავის საავადმყოფოს შშენებლობის დროს დარღვეული სამარ-
ხებიდან მრავალრიცხოვანი სხვადასხვა სახის საბრძოლო იარაღი აღ-
მოჩნდა. კერძოდ, აქედან ცნობილია რკინის მომცრო ისრისპირი
(1373), რკინის ფრთამაღალი ისრისპირი, რომელიც შუბისპირს უფ-
რო მიემსგავსება (1376), ქეიბური (1377), ბოძალი და გრძელი მან-
ვილიც კი (ტაბ. XXVIII, 4). აღსანიშნავია, რომ ყველა საბრძოლო
იარაღი მხოლოდ და მხოლოდ რკინისაა (ტაბ. XXVIII, ზედა ორი
რიგი).

სამეურნეო იარაღებიდან აღსანიშნავია სალესი ქვა (ტაბ.
XXXIV, 2, იმავე სამარხში, სადაც რკინის ისრისპირი იყო აღმოჩენი-
ლი), ბრტყელი, ერთ ადგილას გახვრეტილი ჩამოსაკიდი ზო-
ნარისათვის, ძვლის კვირიბრტყევი შემკული კონცენტრული
წრეებით (1337) და, რაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია, ძვლის ფირ-
ფიტა, რომელიც ქსოვის დროს იხმარებოდა (ტაბ. XXXIV, 1). ფირ-
ფიტის ერთ მხარეს კონცენტრული წრეებით ქალის სახეა გამოსახუ-
ლი. აშკარად იკითხება ქალის თავსაბურავი, გვერდებზე ჩამოყრილი
კულულები, თვალეები, წარბები, რომლებიც ორი ურთიერთგადაბმუ-
ლი რკალითაა გადმოცემული. ძვლის ფირფიტა ასეთივე გამოსახუ-
ლებით ცნობილია რუსთავის ნაქალაქარიდანაც. რუსთავის ხსენებულ
ნივთებს პარალელები მოეძებნება ანისისა და დვინის არქეოლოგიურ
მასალებში¹. ეს უქანასკნელნი ასეთივე ფორმისანი არიან, როგორც
რუსთავის საქსოვი ფირფიტები, მხოლოდ გამოსახული ქალის სახე-
ები აშკარად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. ვფიქრობთ, საქსოვ
ფირფიტებზე სხვადასხვა დამახასიათებელი სახეების გამოსახვა აღ-
გილობრივობის ელემენტებთან უნდა იყოს დაკავშირებული. კერ-
ძოდ, რუსთავის ფირფიტებზე ქართველი ქალის სახის გამოსახულე-
ბა უნდა იყოს. დამახასიათებელი თავსაბურავითურთ. რომ ეს ასეა,
იქიდანაც ჩანს, რომ რუსთავის ნაქალაქარზე აღმოჩენილია მოქიქუ-

¹ მსგავსივე საფეიქრო ხელსაწყოები ცნობილია დმანისიდანაც (დმ. 773,
776). საველე დავთარში გატარებულია როგორც „კოტა“.

ლი ჰურქელი—მარანი, რომელიც ქალის სახეს გამოსახავს. ცალკე-
ული შტრიხები ისეთივეა, როგორც ფირფიტების გამოსახულებე-
ბისა.

ფეიქრის ძვლის ხელსაწყო № 1 ორმოსამარხშია აღმოჩენილი.
აღნიშნულ სამარხში აღმოჩენილია დიდი რაოდენობის მძივები, სა-
მაჯურები, ბეჭდები. ირკვევა, რომ იგი ქალის სამარხს წარმოადგენ-
დას. სამარხში ჩატანებული საქსოვი ხელსაწყო მიუთითებს, რომ მი-
სი პატრონი ფეიქარი უნდა ყოფილიყო.

ჩვენ მიერ განხილული სამაროვნის სამარხეული მასალა მთლი-
ანად იმეორებს იმ ფორმებსა და სახეებს, რომლებიც ცნობილია
რუსთავის ნაქალაქარიდან. ეს ცხადიცაა, რადგან აღნიშნული სამა-
როვანი გარკვეულ დროს ქალაქის სასაფლაოს წარმოადგენდა. სამარ-
ხებში აღმოჩენილი რამდენიმე მონეტა საშუალებას გვაძლევს სამა-
როვნის დათარიღებისათვის. როგორც აღვნიშნეთ, სამაროვანი საერ-
თოდ ნაქალაქარის თანადროულია. დათარიღების საკითხს ჩვენ უფ-
რო დაწვრილებით განვიხილავთ სამაროვნის იმ უბნის მიხედვით,
რომელიც რუსთავის ექსპედიციამ გათხარა.

სამარხების განლაგებით აშკარად ჩანს, რომ საქმე გვაქვს ორ-
ფენოვან სამაროვანთან. ზოგ შემთხვევაში სამარხი ზედ სამარხის
თავზეა გაჭრილი. ასეა, მაგალითად, № 15 და № 11 სამარხები. № 11
სამარხი ზედ ადევს მეხუთმეტეს ისე, რომ ზევითა მიცვალებულის
თავი ქვევითას მკერდს უსწორდება. ასევეა მესამე და მეოთხე, მე-
ათე და მეცხრე სამარხები. რაც შეეხება ქრონოლოგიურ სხვაობას
ორივე ფენის სამარხებს შორის, არც ისე დიდი უნდა იყოს. ეს სხვა-
ობა შეუმჩნეველია არქეოლოგიურ მასალაშიაც.

სამაროვნის ტერიტორიაზევეა დამოწმებული შენობების კედ-
ლების ფრაგმენტები, რომლებზედაც სამარხები იყო განლაგებული.
სამარხები აშკარად ნაგებობებზე გვიანდელი უნდა იყოს. ზოგჯერ
კედლის ნაწილია ჩათხრილი სამარხისათვის. შენობის ის კედელი,
რომელზედაც სამარხებია განლაგებული, წარმოადგენს უკვე აღწე-
რილი I და II ნაგებობების ქვედა ქრონოლოგიური ფენის შესაბამი-
სი შენობის კედლის ფრაგმენტს. ქვედა ქრონოლოგიური ფენის და-
სასრული კი ნაგებობებისათვის XI ს-ის მეორე ნახევრითაა დათა-
რილებული.

¹ რომ სამარხი ქალს ეკუთვნოდა, უფრო უკეთესად ჩანს იმ გარემოებიდან,
რომ მიცვალებულს ზევიდან ბავშვის გახრწნილი ხრტილოვანი ძვლის ნაშთები
ეწყო. როგორც ექსპედიციის წევრები ვარაუდობენ, აღნიშნულ სამარხში და-
კრძალული იყო დედა ჩვილ ბავშვთან ერთად.

როგორც აღნიშნეთ, არქეოლოგიური მასალა ვერ იძლევა ისეთ სხვაობას, რომ ცალკეული ქრონოლოგიური ფენები გამოეყოთ. სამარხთა ორი ფენის გამოყოფა მხოლოდ სტრატиграფიულადაა შესაძლებელი. ქრონოლოგიური გარჩევაც მხოლოდ იმ სამარხებში შეიძლება, რომლებიც ორ სტრატиграფიულ ფენაში არიან წარმოდგენილი. ქვედა ფენის ერთ № 15 ორმოსამარხში აღმოჩენილი გიორგი III ფული (1156—1184 წწ.) ქვედა ფენას XII საუკუნით ათარილებს¹. ნაქალაქარის ზედა ზღვრად, როგორც ცნობილია, XIII ს-ის 60-იანი წლები გვაქვს მიჩნეული. იგივე თარიღი გამოდგება სამარხთა ზედა ფენისათვის. მთლიანად შესწავლილი სამაროვანი კი XII—XIII სს. შეიძლება დათარიღდეს.

მაგრაჰ ეს ნაქალაქარის სამაროვნის მხოლოდ იმ ნაწილს შეეხება, რომელიც რუსთავის ექსპედიციამ გათხარა. 1950 წ. საავადმყოფოს მშენებლობის დროს დადასტურებულია სამაროვნის სხვა უბნები². ერთ-ერთ სამარხში აღმოჩენილი გიორგი III ხუთი ცალი მონეტა მხარს უჭერს სამაროვნის ძირითადად XII—XIII სს. დათარიღებას³. მთლიანად სამაროვანი არქეოლოგიური მასალის მიხედვით ნაქალაქარის თანადროულია.

შეიძლება ითქვას, რომ რუსთავის სამაროვანი ჯერჯერობით ერთადერთი ძეგლია, რომელიც წარმოდგენას გვიქმნის საქართველოს განვითარებული ფეოდალური ხანის სამაროვანთა შესახებ. უჯარმის ექსპედიციის მიერ გათხრილი შუა ფეოდალური ხანის მცირერიცხოვანი სამარხები⁴ და აგრეთვე სხვადასხვა ადგილას შემთხვევით აღმოჩენილი ამავდროული სამარხები ფრაგმენტულ წარმოდგენას გვიქმნიან აღნიშნული დროის სამაროვნების შესახებ. ამავე დროის სამაროვნების შესწავლის ინტერესს ისიც ასუსტებდა, რომ ამ დროის სამარხები მოკლებულნი არიან ინვენტარს. ამდენად არქეოლოგიური მასალა საზოგადოების ცხოვრების სხვადასხვა სახეზე მსჯელობის საშუალებას არ იძლეოდა.

სამარხებში ინვენტარის შემცირება ქრისტიანული რელიგიის გავრცელებასთანაა დაკავშირებული. ქრისტიანული დოგმატიკა კრძალავდა მიცვალებულთათვის რაიმე ნივთების ჩატანებას. შეიცვალა ასევე მიცვალებულთა სამარხებში მოთავსების წესიც. მიცვა-

ქვედა ფენის ინვენტარიანი სამარხებია: №№ 3, 10, 15; ზემო ფენისაა №№ 4, 9, 11.

² გ. ც ქ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, 1950 წ. რუსთავში მივლინების ანგარიში (ხელნაწერი).

³ ხუთივე მონეტა მძივებთან ერთად იყო ასხმული. № 15 სამარხში აღმოჩენილი მონეტაც გახვრეტილი იყო ჩამოსაკიდებლად.

⁴ გ. ლ მ თ ა თ ი ძ ე, უჯარმის ექსპედიციის ანგარიში (ხელნაწერი).

ლებულთა დაკრძალვის მოკრუნჩხული პოზა შეიცვალა გულადმა დასვენებით. კიდილი პრეკრისტიანული და ქრისტიანული დაკრძალვის წესებს შორის, როცა მიცვალებულთა ერთი ნაწილი წარმართული წესითაა დაკრძალული და მეორე ნაწილს კი ეტყობა ქრისტიანულ წეს-ჩვეულებათა ნიშნები, კარგადაა დამოწმებული სხვადასხვა ადგილებიდან (საგვარჯილესა და ნაცარგორის ზედა ფენებში)¹.

ქრისტიანობის გავრცელების პირველ საუკუნეებში კვლავ ვხვდებით ინვენტარიან სამარხებს, თუმცა არც ისე მდიდარს (სამთავრო, არმაზისხევი, რუსთავი). დაახლოებით VIII ს-დან კი სურათი მკვეთრად იცვლება, ისე რომ შუა ფეოდალური ხანისათვის მთლიანად უინვენტარო სამარხებთან გვაქვს საქმე. ასეთი ცვლილების მიზეზად შეიძლება დავასახელოთ არა მარტო ქრისტიანული დოგმატიკის გავლენა, არამედ ხალხის ეკონომიური მდგომარეობა. დამპყრობთა ხშირი ცვლა, ქვეყნის აოხრება, მძიმე გადასახადები, ყველაფერი ეს ხალხის ეკონომიური მდგომარეობის სწრაფ დაცემას იწვევდა. ცხადია, ასეთ გარემოებაში მიცვალებულთათვის რაიმე ნივთის ჩატანება თითქმის შეუძლებელი იქნებოდა.

ასეთია საერთო სურათი განვითარებული ფეოდალური ხანის სამარხებისა.

რუსთავის სამაროვანზე გათხრილი სამარხების უმრავლესობა ინვენტარიანია. განსხვავებით სხვა თანადროული სამარხებისაგან, სადაც სამარხეული ინვენტარი წარმოდგენილია მხოლოდ სამკაულებითა და ტანსაცმელთან დაკავშირებული ნივთებით, რუსთავის სამაროვანი წარმოდგენილია მეტად მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მასალით.

რუსთავის სამაროვანზე წარმოდგენილი ინვენტარი აშუქებს საზოგადოების ყოფაცხოვრების სხვადასხვა მხარეს. მრავალრიცხოვან სამკაულებზე რომ არაფერი ვთქვათ, სამარხებში წარმოდგენილია სამეურნეო დანიშნულების იარაღები, საბრძოლო იარაღები, სხვადასხვა სახის კურტკელი (მოჭიქული, მოუჭიქავი, მინის, ლითონის, ხის) და მონეტები. ასეთი სახის სამარხები ფეოდალური ხანისათვის ჯერჯერობით უცნობია. ცვლილებებს ვხვდებით დაკრძალვის წესშიაც. თუ სხვა შემთხვევებში ამ დროისათვის ცნობილია ქვისსამარხები, რუსთავში ამ დროს ქვისსამარხებთან ერთად ხმარობენ ორ-

¹ გ. გ. ბ. ე. ჯ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბილისი, 1952, გვ. 152. გ. ც. კ. ი. ტ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი, საგვარჯილეს ორმოსამარხების თხრის ანგარიში, ხელნაწერი, გვ. 23, 24.

მოსამარხებსაც. ქვისსამარხები უმთავრესად საოჯახო სამარხებს წარმოადგენენ, რაც ასევე ახალი ამბავია ფეოდალური ხანისათვის.

რუსთავის სამაროვნის სახით ჩვენ კვლავ საკმაოდ მდიდრულ სამარხებთან გვაქვს საქმე. სამარხებში ინვენტარის სიმრავლე თუ სიმცირე შეიძლება, ერთი მხრივ, დამოკიდებული იყოს რელიგიურ წესებზე, მაგრამ გადამწყვეტ ფაქტორად მაინც ეკონომიური მომენტი უნდა ყოფილიყო. XII—XIII სს. საქართველო ერთიან, ძლიერ და ეკონომიურად ღონიერ ქვეყანას წარმოადგენდა. „...რაოდენნი ეკლესიანი აღაშენნა, რაოდენნი კილნი მდინარეთა სასტიკთა ზედა, რაოდენნი გზანი, საწყინოდ სავალნი, ქვა-ფენილ ყვნა, რაოდენნი ეკლესიანი, წარმართთაგან შეგინებულნი, განწმიდნა სახლად ღმრთისად...“—ამბობს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი¹. საქართველოს ეკონომიურმა სიძლიერემ თავისი დალი დაასვა საზოგადოების სულიერი კულტურის აღმავლობასაც.

მაგრამ ყველა სამარხი როდია მდიდარი. მდიდრული სამარხები უმთავრესად ეკლესიის მახლობლადაა თავმოყრილი². სამარხების გარკვეული რაოდენობა მოკლებულია მდიდრულ ინვენტარს. სამარხეული არქეოლოგიური მასალით ჩვენ შესაძლებლობა გვუძლევს ქალაქის მოსახლეობაში სხვადასხვა სოციალური ფენების არსებობა წარმოვიდგინოთ. უფრო მეტიც, სამარხეული ინვენტარით შესაძლებელი ხდება ზოგი მათგანის პროფესიაც გამოვიცნოთ. ექვს გარეშეა, რომ ჩვენ მიერ უკვე განხილული ორმოსამარხი № 1 ფეიქარ ქალს ეკუთვნის. სხვადასხვა სახის ქურქლებისა და ნივთების სამარხის პატრონი რუსთაველი ვაჭარი ან რომელიმე წარჩინებული უნდა ყოფილიყო. ასევე ერთ სამარხში დიდი რაოდენობით დაგროვილი დიდი ზომის თავქუდიანი ლურსმნები გვაგარაუდებინებს, რომ მისი პატრონი ნაღბანდი უნდა ყოფილიყო. ასეთი დაკვნების გამოტანის საშუალება თვით სამარხეულმა ინვენტარმა მოგვცა, რადგან ექვს გარეშეა, რომ მიცვალებულებს სამარხში ატანდნენ იმ ნივთებს, რომლებთანაც თავისი სპეციალობის მიხედვით იყვნენ დაკავშირებულნი სიცოცხლეში. რუსთავის სამაროვანზე წარმოდგენილი ნივთები. გარდა სამკაულებისა, მათი პატრონების ერთ სპეციფიკურ მხარეს აღნიშნავენ და ეს სპეციფიკურობაა რუსთავის მცხოვრებთა სხვადასხვა სამეურნეო თუ სხვა საქმიანობა. როგორ შეიძლება გვერდი ავუაროთ იმ გარემოებას, რომ სამარხებში სახელოსნო იარაღების გვერდით გვხვდება საბრძოლო იარაღები, ეს უკანასკნელნი კი სამეურნეო

¹ ქცა, გვ. 353—354.

² ეკლესიის სიახლოვეს დაკრძალვა გარკვეული პრივილეგიის მატყენებელი უნდა იყოს.

იარაღებთან ერთადაა მოცემული. მაშასადამე, ჩანს, რომ ქალაქის მცხოვრებთა ერთი ნაწილი, რომელიც მეურნეობას ეწეოდა, მეომრადაც გვევლინება¹.

არქეოლოგიური მასალიდან კარგად ჩანს ქალაქის მცხოვრებთა ქონებრივი უთანაბრობა, რაც სოციალური უთანასწორობით უნდა აიხსნას. ინვენტარიანი სამარხების გვერდით ვხვდებით ღარიბულს, ანდა ინვენტარს მთლიანად მოკლებულ სამარხებს, რომლებიც ქალაქის ღარიბულ ფენას უნდა მიეკუთვნოს². ასეთი დაყოფა მოქალაქეთა შორის ეკონომიურ ბაზაზეა მომხდარი, რაც კარგად ჩანს რუსთავის სამაროვნის შესწავლისას.

ამასთანავე, როგორც ირკვევა, ქალაქის მოსახლეობა ქართული ყოფილა. ამის კარგი დადასტურებაა წარწერები საფლავის ქვებზე, რომლებიც ქართულადაა შესრულებული³.

როგორც სამაროვანზე. ისე სხვადასხვა ადგილებში აღმოჩენილია ვიწრო და ბრტყელი ქვის ფილები, რომლებზედაც წარწერების ფრაგმენტებია შემორჩენილი. წარწერები ასომთავრულითაა შესრულებული. ეკვს გარეშეა, რომ წარწერიანი ქვები სამარხებს განეკუთვნება.

ეკლესიის მახლობლად ნაპოვნია ბრტყელი ქვა, ზედ ამოჭრილი წარწერის ნაწყვეტით (ტაბ. XXXVI, 2)

სა
მარ
ხოფ
ვი ვი
ო

წარწერიანი საფლავის ქვები ქალაქის სხვადასხვა ადგილებშია აღმოჩენილი. კომკავშირისა და ბოსტან-ქალაქის ქუჩების კუთხეში შემთხვევით აღმოჩენილ ქვისამარხთა შორის აღმოჩნდა დაზიანებული წარწერიანი ქვა (ტაბ. XXXVI, 1)

ესე საფ
ლავი ვ
ტი

¹ იგივე გარემოება წერილობითი წყაროების მეშვეობით ირანის ქალაქებისათვის შენიშნული აქვს ნ. პიგულევსკიას, იხ. მისი К вопросу о городах Ирана в раннем средневековье «Советское востоковедение», 6, 1955.

² უინვენტარო სამარხები უნდა ჰკუთვნებოდა ასევე სამღვდელოების წარმომადგენლებს, რადგან ისინი უფრო ზუსტად ასრულებდნენ რელიგიურ მოთხოვნილებებს.

³ წარწერები გამოქვეყნებულია გ. ლომთათიძის მიერ. იხ. მისი ანგარიში, გვ. 190, 191, 192.

ცხადია, ზემოხსენებული წარწერაც საფლავის ქვაზე ყოფილა ამოკრილი. შემდეგში კი იგი სამშენებლო მასალად გამოუყენებიათ.

აღსანიშნავია ერთი ფილაქვაც, რომელზედაც წარწერის ნაწყვეტებია შემორჩენილი (ტაბ. XX XVII, 1)

სტ

ზტ

ბ

ეს წარწერაც, როგორც წინა წარწერები, X—XI სს. ასომთავრულითაა შესრულებული. უკანასკნელი წარწერა იმითაა აღსანიშნავი, რომ იგი აღმოჩნდა № 3 ნაგებობის (ექსპედიციის დღიურის № 5 თხრილი) რიყის ქვის ნაგებობათა ქვეშ. № 3 ნაგებობა ჩვენ XII—XIII სს. მიეკუთვნეთ. მის ქვეშ მოთავსებული ფენა, რა თქმა უნდა, უფრო ადრეული უნდა იყოს. X—XI სს. ხელით შესრულებული წარწერიანი ქვის აღმოჩენაც ჩვენ მიერ XII—XIII სს. დათარიღებული № 3 ნაგებობის ქვეშ, ამაგრებს ასეთ ვარაუდს. იგივე წარწერიანი ქვა ერთხელ კიდევ ამტკიცებს ნაგებობათა ქვედა ქრონოლოგიური ფენის X—XI საუკუნეებისადმი მიკუთვნებას.

ქალაქი რუსთავი XI—XIII საუკუნეებში

ფეოდალური ურთიერთობა განვითარების ადრეული საუკუნეების გავლის შემდეგ ძლიერების ახალ საფეხურზე აღის. საქართველოს მთელი რიგი რაიონების ეკონომიურად მოღონიერება, რაც უმთავრესად იმით აიხსნება, რომ მათ არაბთა ბატონობა ისე ძლიერად არ განუცდიათ, როგორც სხვა რაიონებს, იწვევს ფეოდალური ერთეულების, ტაო-კლარჯეთის, კახეთისა და აფხაზეთის სამეფო-სამთავროების წარმოშობას. აღნიშნულ სამეფოებში სოფლის მეურნეობის ინტენსიური ზრდის გარდა ხდება ხელოსნური წარმოების განვითარება და შესაბამისად სავაჭრო ურთიერთობის გაძლიერება როგორც მიზობელ. ისე შორეულ ქვეყნებთანაც. სწორედ აღნიშნულმა პირობებმა შეუწყო ხელი აქ ამ დროისათვის ახალი ფეოდალური ქალაქების წარმოშობას¹.

ცალკეული სამეფოები და შემდეგ კი გაერთიანებული საქართველო აღმავლობის გზით მიდიოდა. ქვეყნის ეკონომიურა ძლიერება და განვითარებული საქალაქო ცხოვრება. განვითარებული ფეოდალიზმის პერიოდში თავის გამოხატულებას ქალაქების სიმრავლეში პოუვება. წარმოების ფეოდალური წესი ხელს უწყობდა ფეოდალური საქალაქო ცხოვრების განვითარებას. იზრდებოდა ხელოსნური წარმოება და ვაჭრობა. იქმნებოდა პირობები ახალი ფეოდალური ქალაქების წარმოშობისათვის. უფრო ხშირ შემთხვევებში კი ახლდებოდა განადგურებამდე მისული ძველი ქალაქები. ფეოდალური ურთიერთობის პირობებშია წარმოშობილი ისეთი მნიშვნელოვანი ქარ-

¹ Ш. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, (XVII—XVIII вв.), გვ. 110, 111.

თული ქალაქები, როგორცაა: თბილისი, დმანისი, ახალქალაქი, ახალციხე.

შუა საუკუნეების ქალაქები შემოსავლის უდიდეს წყაროს წარმოადგენდნენ. ამიტომ იყო, რომ „ფეოდალური არისტოკრატია საუკუნეთა განმავლობაში აწარმოებდა ბრძოლას ამა თუ იმ ქალაქის დაუფლებისათვის, რის შედეგად XII—XIII სს. ფეოდალური საქართველოს ქალაქების უმეტესობა დიდებულთა ხელში აღმოჩნდა“¹.

ფეოდალების მიერ ქალაქების ხელში ჩაგდება სწვადასხვა საშუალებებით ხდებოდა. ქალაქებს უმთავრესად მეფეები გააჩუქებდნენ ხოლმე სამეფო კარის წინაშე დიდებულთა განსაკუთრებული დამსახურების გამო. ქალაქების ხელში ჩაგდება ხდებოდა ასევე შესუიღვითაც. მაგალითად, ცნობილია, რომ საღუნ მანკაბერდელმა დემეტრე II-გან „ურიცხვი საფასეს“ გადახდით ქალაქი დმანისი მიიღო. რა თქმა უნდა, ქალაქების დასაკუთრება და საერთოდ ბრძოლა ქალაქებისათვის ამ უკანასკნელთაგან დიდი შემოსავლის მიღების წყურვილის გამო ხდებოდა.

ქალაქები ამავე დროს ფეოდალთათვის სოციალური ძლიერების საფუძველს წარმოადგენდნენ.

ბრძოლა ქალაქებისათვის ფეოდალური არისტოკრატის დამახასიათებელი ნიშანია, რაც შინაფეოდალური ბრძოლის სახით მიმდინარეობდა მეფესა და დიდგვაროვან ფეოდალებს შორის. სამეფო კარი ყოველნაირად ცდილობდა შეენარჩუნებინა ქალაქები და დაპყრობისა თუ ახალი ქალაქების აშენების გზით ისწრაფოდა საკუთარი ქალაქების გამრავლებისაკენ.

მეფე იყო ქალაქის მფლობელი თუ სხვა ფეოდალი, შედეგი მაინც ერთია: XI—XII სს. საქართველოში ე. წ. „თავისუფალი ქალაქი“ არ ყოფილა².

დიდებულთა მიერ ქალაქების ხელში ჩაგდება, როგორც ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი შ. მესხია აღნიშნავს. განსაკუთრებით ხშირია თამარის დროიდან, როცა სამეფო ხელისუფლების წინააღმდეგ საუკუნოვანი ბრძოლის შემდეგ დიდგვარიანებმა გარკვეულ პოლიტიკურ გამარჯვებას მიაღწიეს³. მაგალითად, XIII ს. დასაწყისს ერთ-ერთ დიდებულს „ხუთმეტი დიდი ქალაქი ჰქონია“⁴. ქალაქები-

1 შ. მესხია, საქართველოს ქალაქების სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, მიმოხილველი, II, თბილისი, 1951, გვ. 83.

2 იქვე, გვ. 88.

3 იქვე.

4 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია მე-13—14 სს., უნივერსიტეტის შრომები, 1937, VI, გვ. 287.

სათვის ბრძოლაში ფეოდალებს ხელი ეხსნებათ მონღოლთა მფლობელობის დამყარების შემდეგ, როცა სამეფო ხელისუფლება კიდევ უფრო დასუსტებული იყო.

ამ დროისათვის რამდენამე მფლობელი გამოიცვალა რუსთავმაც. რუსთავის ფეოდალთა ხელში გადასვლა თუ დამპყრობთაღმი მისი მორჩილება ქალაქის ამდროინდელ პოლიტიკურ ისტორიას წარმოადგენს; 1068 წ. ალფარსლანის ლაშქრობის დროს რუსთავს და თბილისს თურქ-სელჩუკები იღებენ. საქართველოდან გასვლისას სულტანმა ორივე ქართული ქალაქი განძის ამირა ფადლონს აჩუქა: „წარულო ტფილისი და რუსთავი, და მისცა ფადლონს, განძისა პატრონსა“¹. ბაგრატ მეოთხემ მალე მოახერხა ორივე ქალაქის ხელში ჩაგდება. თბილისი მეფემ ვინმე სილილ ანუ სითილ არაბს გადასცა, რომელიც თბილისის ამირათა შთამომავალი ყოფილა², „ხოლო თავისად აღიხუნა ციხენი რუსთავი, ფარცხისი, აგარანი, გრიგოლ-წმინდანი, ქავაზინი...“³. ბაგრატ IV შემდეგ რუსთავი ლიპარიტ ბაღვაშს სძევრია, შემდეგში კი გიორგი მეორეს იგი კახ ქორეპისკოპოსისათვის გადაუცია, ხოლო ლიპარიტისათვის მიუცია „ლოწობანნი ნაცვლად რუსთავისა, რომელი მიეცა კახთა“⁴.

დავით აღმაშენებლის ტახტზე ასვლისას რუსთავი „დიდი თურქობიდან“ მოყოლებული თურქთა ხელშია: „ხოლო ვიდრე ამა ქამადნე ქალაქი ტფილისი, რუსთავი და სომხითი და ყოველი სამშჯლდე და აგარანი თურქთა ჰქონდეს“⁵.

1115 წელს რუსთავი გიორგი ჭყონდიდელმა თურქებს წაართვა: „და წარიღო გიორგი ჭყონდიდელმა რუსთავიცა, მეფისა მუხნარს ყოფასა. ქრონიკონი იყო სამას ოცდა თხუთმეტი“⁶.

როგორც თბილისის „ლურჯი მონასტრის“ წარწერიდან ვგებულობთ, XII ს. 80-იან წლებში რუსთავის მფლობელი ყოფილა აბულასანი, წარწერის მიხედვით—„ერისთავთ ერისთავი, ქართლისა ამირთა ამირა, რუსთავისა და შვიდთა მთეულეთთა პატრონი“⁷.

¹ წცა. გვ. 310.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 155.

³ წცა. გვ. 312.

⁴ იქვე. გვ. 316.

⁵ იქვე. გვ. 331.

⁶ იქვე. გვ. 333.

⁷ Е. Такайшвилл, Археол. экскурсии, разыскания и заметки, вып.

თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის გადმოცემით, აბულასანის შემდეგ „ზაქარიას მხარგრძელსა, ძესა სარგის ამირ-სპასალარისასა. მკდომსა სომეხთა მეფისა ადგილსა, პატრონსა ლორისასა, მიუმატეს ქალაქიცა რუსთავი მოყმესა სპასპეტობისასა“¹.

როგორც ჩანს, მოკლე დროში რუსთავს რამდენიმე მფლობელი გამოუცვლია. იგი დროდადრო მეფეების ხელშიცა ყოფილა. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ქალაქის მეფეთა ხელში გადასვლისათვის უფრო ძლიერი მფარველის მოლოდინში, ამ უკანასკნელთ ქალაქის მცხოვრებთა თანაგრძნობაც ექნებოდათ. თუმცა მოქალაქეთათვის როგორც ერთნა (სამეთო კარი), ისე მეორენი (დიდებულეები), არასასურველ პირებს წარმოადგენდნენ, რადგან მათში ქალაქის მწარმოებელი მასა თავის ექსპლოატატორს ხედავდა².

ქალაქის გარეგანი სხე

ისე როგორც ფეოდალური ხანის სხვა ქალაქებში, რუსთავშიც შეიძლება გავარჩიოთ ქალაქის ორი შემადგენელი ნაწილი: I—ციხე და II—ქალაქი. დღესდღეობით არქეოლოგიური შესწავლისათვის კი I — ნაციხარი და II—ნაქალაქარი. ნაციხარი მდინარე მტკვარსა და რუსთავის არხს შორისაა მოქცეული არხის სათავესთან, ნაქალაქარი კი არხის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. ნაქალაქარის ტერიტორია გაცილებით სკარბობს ნაციხარს. მისი ფართობი 12 ჰექტარს აღწევს³.

როგორც აღნიშნული გვქონდა. ციხის ტერიტორია ზედაპირული არქეოლოგიური მასალის მიხედვით გვიანბრინჯაოს ხანიდანაა დასახლებული. იგი უძველესი დასახლებული პუნქტისა და შემდეგ კი უძველესი რუსთავის ადგილსამყოფელად უნდა მივიჩნიოთ. (კახის ტერიტორიაზე დღეს მხოლოდ გალავნის ნანგრევებიღაა შემორჩენილი. ციხის კედლები უძველეს სამოსახლო გორას მთლიანად

¹ ისტორიანი და აზმანუ..., კ. კეკელიძის გამოცემა, თბილისი, 1941, გვ. 95.

² ამასთან დაკავშირებით გავიხსენოთ, რომ არაბი გეოგრაფის ალ-ფარიკის გადმოცემით, თბილისს ჭფარიანთა გვარის მოსპობის შემდეგ 40 წლის განმავლობაში თვით მცხოვრებნი განაგებდნენ რიგრიგობით. ისინი წინააღმდეგობას უწევდნ ასიჯი სამეფო კარსაც. რომელმაც ქალაქის ხელში ჩაგდება მოისურვა. ცხადია, ქალაქის თვითმმართველობა უფრო სასურველი იყო სხვა მფლობელებთან შედარებით, თუნდაც, რომ ამ უკანასკნელის როლში თვით მეფე გამოსულიყო (تاريخ میافارقین).

³ გ. ლომთათიძე, რუსთავში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები, გვ. 171.

მოიცავს. სამი მხრიდან წყალი, მალლობი მდებარეობა და საკმაოდ ძლიერი გალავანი კედლებში დატანებული ბურჯებით, ციხეს პირველხარისხოვან გამაგრებულ ნაგებობად აქცევდა.

კედლებში რამდენიმე წრიული ფორმის ბურჯია დატანებული. შემონახულია კედელში დატანებული შესასვლელი კარიც. ციხის კედლებში რამდენიმე სხვადასხვადროინდელი შენების კვალი გაირჩევა. კედლები ნაგები ყოფილა როგორც კვადრატული ფორმის ბრტყელი აგურებით, ისე ალიზითა და ქვით. კედლებში ვხვდებით ასევე კარნიზის ორნამენტთან ქვებსაც, რომლებიც ეკლესიის ნანგრევებიდან უნდა მომდინარეობდეს. შემორჩენილი კედლებისა იუ ბურჯების დიდი ნაწილი გვიანფეოდალურ ხანაში უნდა იყოს აგებული.

ეჭვს გარეშეა, რომ აღნიშნული ტერიტორიის ზღუდით გამაგრება რუსთავის გაქალაქების დროიდანვე მომდინარეობს, თუმცა „ციხის გორა“, როგორც უძველესი სამოსახლო გორა, ზღუდით მანამდე შეიძლება ყოფილიყო გამაგრებულია. გამაგრება, როგორც უძველესი დასახლებული ადგილისა, აუცილებლად იქნებოდა საჭირო¹. სრული აზრის გამოტანა რუსთავის ნაციხარას შესახებ მისი არქეოლოგიურად შესწავლის გარეშე შეუძლებელია, ამჟამად კი მხოლოდ ვარაუდი შეიძლება გამოითქვას ამა თუ იმ საკითხის ირგვლივ.

ციხის ტერიტორიაზე სხვა ძველი ნაგებობის ნაშთები აღარაა შემორჩენილი. 30-იან წლებში ციხის აღმოსავლეთ ნაწილში ეკლესიის ნანგრევები ყოფილა დამოწმებული. ეკლესიის არსებობა ციხის ტერიტორიაზე მხოლოდ პროფ. ს. კაკაბაძის მიერ გამოქვეყნებული რუსთავის ციხის გეგმის მიხედვით ვიცით². სამწუხაროდ, მისი შემდგომი ბედი ჩვენთვის ჯერჯერობით უცნობია.

რუსთავის ციხესთან დაკავშირებით გვაინტერესებს ერთი საკითხის. ქალაქის მოცულობისა და ციხის ტერიტორიის ურთიერთდამოკიდებულების გარკვევაც. კერძოდ, ციხის ტერიტორია მოიცავდა თუ არა მთლიანად ქალაქს, ანდა რა გზებით ხდებოდა ქალაქის ტერიტორიული ზრდა. აღნიშნული საკითხის გარკვევისათვის უნდა გავითვალისწინოთ ციხის თავდაპირველი მნიშვნელობა და მისი დამოკიდებულება იმ დასახლებული ადგილის მიმართ, რომელსაც იგი ამაგრებდა.

¹ ასეთი ვარაუდის წამოყენების საშუალებას გვაძლევს ანალოგიური ნაშთსახლარი გორის—ხოვლიგორის—არქეოლოგიური გათხრები.

² ველისტყაოსანი, ს. კაკაბაძის რედაქტორობით, ტფილისი, 1927., რუსთავის ციხის გეგმა.

რუსთავის მაგალითით ჩანს, რომ თავდაპირველ ქალაქი სცილდებოდა დღევანდელი ციხის ტერიტორიას, და ეს ბუნებრივია. ციხის ტერიტორია რუსთავში პირვანდელი დასახლების ერთ-ერთი ცენტრი იყო გვიანბრინჯაოს ხანაში. ბუნებრივია, რომ მოსახლეობის ზრდასთან ერთად, მის ირგვლივ ჩნდებოდა დასახლება, რომელიც ნათესაობითაც და ტერიტორიულადაც ხსენებულ სამოსახლო გორას უკავშირდებოდა. ციხის ტერიტორიის მახლობლად, არხის ნაპირებზე აღმოჩენილია ისეთივე ადრეული კერამიკული ნაწარმი, როგორიც „ციხის გორაზე“ დადასტურებული. „ციხის გორის“ მოსახლეობა ადრევე სცილდება პირვანდელი დასახლების ბუდეს—გორას. მოსახლეობა იზრდება, შესაბამისად კი სახლდება გორის ირგვლივ მდებარე ტერიტორიაც. ისე რომ უძველესი სამოსახლო გორის „ზღუდე“ ველარ მოიცავს გორასთან დაკავშირებულ მოსახლეობას¹. სავარაუდოა, რომ რუსთავის გაქალაქების დროისათვის მოსახლეობა უფრო მრავალრიცხოვანი იქნებოდა, ვიდრე ადრეულ ხანაში. ქალაქის ციხის კედლები კი დიდად არ უნდა გასცილებოდა გვაროვნული დასახლების ზღუდეს, მით უმეტეს, რომ ასეთი გამაგრების ფარგლებს თვით გეოგრაფიული მდებარეობა (გორა) მტკიცედ განსაზღვრავდა.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ ქალაქობის პირველი საფეხურიებიდანვე რუსთავი გაცილებულაა იმ ციხის ტერიტორიას, რომელშიაც ექცეოდა იგი უფრო ადრე. წინაქალაქობრივი საზოგადოების დროს. ქალაქის ზრდა ციხის კედლების გარეთ მიმდინარეობდა. ტერიტორიული ზრდა იმდენად ძლიერია, რომ ციხის ფართობი განვითარებული ფეოდალურა ხანისათვის რამდენჯერმე ჩამორჩება ქალაქისას. დიდი ქალაქების მაგალითებიდან ვიცით, რომ ქალაქის ასეთი ზრდის შემოხვევაში, ხშირად ქალაქს ირგვლივ გალავანი ერტყმებოდა. ზოგ ქალაქს ასეთი ზღუდის რამდენიმე წყება ჰქონდა².

ქალაქს თავისი ციხე აქვს. ციხიდან, რუსთავის მაგალითით უძველესი სამოსახლო გორიდან მოსახლეობის გამოსვლით და პუნქტის ტერიტორიული ზრდით, აშკარად იქმნება პუნქტის ორი მხარე: ციხე

¹ ამ მხრივ საინტერესო სურათს ეხედვთ ზოლიგორაზე. აქ სამოსახლო გორა გამაგრებული ყოფილა ქვით ნაგები კედლებით, რომლებიც ბორცვს შემოუყვებოდა. კედლების გარეთ კი კვლავ ნამოსახლარებია. ამავე დროს უფრო ადრეული საფეხურები მხოლოდ გორაზე ჩანს, ზღუდის გარეთა ნამოსახლარები კი შემდეგაა გაჩენილი. ეს აშკარა მაგალითია პუნქტის ზღუდის გარეთ მოსახლეობის ზრდისა.

² ისტაბრის ცნობით, თბილისს ალიზის ორი ასეთი კედელი ჰქონდა შემორტყმული.

და ქალაქი. ციხეები ქალაქებში უფრო ძველ ნაგებობებს წარმოადგენენ და მათი ტერიტორიაც უფრო ძველი მოსახლეობის ადგილსამყოფელია; ვიდრე თვით ქალაქისა.

ქალაქი ციხის გარეშე წარმოდგენილია. ციხეცა და ქალაქიც ერთადაა წარმოდგენილი და ერთ ერთეულს—ქალაქს აღნიშნავენ. ანტიკმაა, რომ ქართული წყაროები ქალაქებთან ერთად მათ ციხეებსაც გადმოსცემენ („სარკინე ქალაქი, კასპი, ურბნისი და ოძრხე და ციხენი მათნი“)¹. ლეონტი მროველი მათ ციხე-ქალაქებს უწოდებს. იგი ციხე-ქალაქებთან ერთად იცნობს ასევე დიდ ქალაქს მცხეთას, სადაც მის ცალკეულ უბნებს საკუთარი ციხეები გააჩნიათ². ლეონტი მროველი ასახელებს ასეთ ციხეებსაც, რომლებიც ქვეყნის თავდაცვისათვის და შესაბამისად იქ გარნიზონის ჩასაყენებლად იყო განკუთვნილი. ქალაქი ციხის გარეშე არ არსებობდა, ციხე კი დამოუკიდებლად არსებობდა და მასაც სხვადასხვა პირობების შექმნის შემთხვევაში შესაძლებლობა ეძლეოდა ციხე-ქალაქში გადაზრდილყო.

რუსთავი ქართულ წყაროებში მოხსენიებულია როგორც ქალაქი. ციხე-ქალაქი და ციხე. პირველი სახელი ხშირად მსაზღვრელის თანხლებითაა მოცემული (ბოსტან-ქალაქი). ციხე რუსთავი კი მხოლოდ რუსთავის ციხეს აღნიშნავს და იგი სამხედრო მნიშვნელობითაა ნახმარი.

ციხესთან დაკავშირებით შეიძლება შევნიშნოთ, რომ ციხე (ამ სიტყვის საფორტიფიკაციო გაგებით) შეიძლება შეგვხვდეს კლასობრივ საზოგადოებამდელ დასახლებულ ადგილებშიც. გვაროვნული დასახლებული პუნქტის საფორტიფიკაციო ნაგებობა შემდეგში, ე. ი. კლასობრივი საზოგადოების პირობებში, შეიძლება შეგვხვდეს ციხის მნიშვნელობით.

ასეთივე მდგომარეობა უნდა ყოფილიყო რუსთავის ციხის ტერიტორიაზედაც. მისი დასახლების ხანგრძლივობაზე ზედაპირული არქეოლოგიური მასალაც მაუთითებს. რუსთავის ციხის მნიშვნელობა განსაკუთრებით იზრდება განვითარებული ფეოდალური ხანისათვის. ციხის ტერიტორია მოფენილი იყო ამ დროისათვის კარგად ცნობილი მოჭიქული კერამიკის ფრაგმენტებით. კერამიკის დიდი უმრავლესობა საოჯახო დანიშნულების ჭურჭელს ეკუთვნის. ნაპოვნი იყო ასევე ცისფრად მოჭიქული კრამიტის ფრაგმენტები და სამშენებლო შორენკეები, რომლებიც გვიანფეოდალურ ხანას უნდა ეკუთვნო-

¹ სამი ისტორიული ხრონიკა, გვ. 1.

² ქცა, გვ. 17.

დეს. ციხის სამხრეთ ნაწილში ქვევრებიცაა დადასტურებული. ციხის ზედაპირზე მოკრეფალი ზედაპირული არქეოლოგიური მასალა სრულ შესაბამისობას იჩენს ნაქალაქარის მასალასთან და ეს გასაგებიცაა, რადგან ნაციხარიცა და ნაქალაქარიც ერთ ქალაქად—რუსთავად იყო წარმოდგენილი.

რუსთავის ნაქალაქარი, ე. ა. ადგილი, სადაც ფეოდალური ქალაქის ძირითადი მოსახლეობა ცხოვრობდა, არხის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს და, როგორც აღნიშნული იყო, გაცილებით დიდი ჭართობი ეჭირა, ვიდრე ციხეს. არქეოლოგიურად შესწავლილია ფეოდალური ხანის ქალაქის ერთი ნაწილი და ამავდროული სამარხოვნის ერთი უბანი¹.

როგორც ქალაქისადმი კუთვნილი ნაგებობებიდან და იქ დაცული არქეოლოგიური მასალადან ირკვევა, ქალაქი მკიდროდ ყოფილა დასახლებული XII—XIII საუკუნეებში. ცალკეული ნაგებობების ქვედა ფენებში ვხვდებით VIII—IX სს. შენობათა ნაშთებსაც. უნდა შევნიშნოთ, რომ ქვედა ფენები უფრო მცირეა გამოვლენილი, ვიდრე ზედა, ამასთანავე ყველა თხრილში დამოწმებულია XII—XIII სს. კუთვნილი ნაგებობების ნაშთები. ზოგ ამავდროულ ნაგებობას ქვედა ფენებიც გააჩნდა, მაგრამ არც ერთი ქვედა ფენის ნაგებობა არაა მოცემული, რომელსაც ზემოდან შემდგომი საუკუნეებისადმი კუთვნილი შენობების ფრაგმენტები არა ჰქონოდა. ეს გარემოება კი ცხადად მიუთითებს ქალაქის ტერიტორიულ ზრდაზე. სახლების შენება ხდებოდა არა მარტო ძველი ნასახლარების ადგილზე, არამედ ახალ ტერიტორიაზედაც, ისე რომ XII—XIII სს. ქალაქი ტერიტორიულად უფრო ვრცელ არეს მოიცავდა.

სავარაუდოა, რომ ქალაქში, გარდა საცხოვრებელ სახლებისა, იქნებოდა ასევე სხვადასხვა საერო დანიშნულების ნაგებობანიც (აბანოები, ქარვასლები და სხვ.). საეკლესიო ნაგებობის მხოლოდ ერთი ნაწილია გათხრილი ექსპედიციის მიერ, თუმცა უნდა ვიფიქროთ, რომ რუსთავს იქნებოდა არა ერთი, არამედ რამდენიმე ეკლესია.

რუსთავი და მისი „აგარანი“

მნელია რუსთავის შესახებ რაიმეს თქმა, თუ არ განვიხილავთ ქალაქის ირგვლივ მდებარე დაბებსა თუ სოფლებს, რომლებიც რუსთავზე იყვნენ დამოკიდებულნი.

¹ უფრო ადრე არქეოლოგ მ. ივაშვიტის მიერ გათხრილია სამაროვანი, რომელსაც გამთხრელი VI—VII სს. ათარილებს. მაგრამ მისი თანადროული ქალაქი შესწავლილი არაა.

ქალაქის ირგვლივ დაბების, „აგარანის“, არსებობა თბილისის მიმართ დასაბუთებულია პროფ. ნ. ბერძენიშვილის მიერ¹. თბილისის „აგარანი“ კოჭორსა და მის მიდამოებს გულისხმობდა. პროფ. ნ. ბერძენიშვილი წერს, რომ „...თბილისის გარშემო სოფლები—ზოგი წარმოშობითვე, ზოგი შემდეგ დაქვემდებარებით—მისი (ქალაქის) აგარანები იყო (გვიან ხანაში ამათ „ქალაქის პირის სოფლები“ ეწოდებოდა, ელდონდ სახელი „აგარანი“ იმით შერჩა, რომელთაც დანარჩენთაგან „ადგილი საყანური, გინა სავენაქე, გინა დაბა“—საბა, ლექსიკონი) განსხვავებით „აგარის“, ვითარცა, „საზაფხულო სადგურის“ (საბა, ლექსიკონი) სახელიც უპირატესად შეეფერებოდათ“².

ჩვენთვის საგულისხმოა პროფ. ნ. ბერძენიშვილის ერთი საყურადღებო შენიშვნაც: „ასეთი „აგარანების“ გარეშე თბილისას, როგორც ქალაქის წარმოქმნის ვითარება ძნელად წარმოსადგენი იქნებოდა“³. ეს უკანასკნელი ფაქტორი, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, რუსთავის დაწინაურებისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობისა უნდა ყოფილიყო მისი გაქალაქების დროიდანვე.

ქალაქის ისტორია მჭიდროდაა დაკავშირებული მის ირგვლივ მდებარე სოფლების ცხოვრებასთან. ქალაქის კედლების გარეთვე სასოფლო ცხოვრება იწყებოდა. ქალაქთა სამეურნეო რაიონებს უყურადღებოდ არა სტოვებდნენ მოგზაურები თუ მემკთიანენი და რომელიმე ქალაქის აღწერისას მათ სამეურნეო ძალას სწორედ ამ მხრივ აფასებდნენ. ქალაქების დამოკიდებულებას მათ ირგვლივ მდებარე დაბებთან აღნიშნავენ ქართული წყაროებიც. ამ მხრივ საყურადღებოა „მოქცევაჲ ქართლისას“ ავტორის განცხადება: „...იხილნა ნათესავნი სასტიკნი ბუნთურქნი, მსხდომარენი მდინარესა ზედა მტკუარსა მიხუევით. ოთხ ქალაქად, და დაბნები მათი“⁴ (ხაზი ჩვენი. — ლ. კ.). ქალაქებთან ერთად მათი „დაბნების“ აღნიშვნაც „დაბნების“. იმავე „აგარანის“, განსაკუთრებულ მნიშვნელობაზე მიუთითებს. იმავე საკითხთან დაკავშირებით კიდევ ერთი საინტერესო ცნობა გვინდა მოვიტანოთ, რომელიც ლეონტი მროველთანაა დაცული. ფარავნის ტბასთან მოსული წმიდა ნინო ხვდება მწყემსებს და

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ძველი თბილისის ტოპონიმიკიდან, მიმოხილველი, II, თბილისი, 1951, „აგარანი“ საერთოდ ქალაქებისათვისაა დამახასიათებელი. ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებში მისი შესატყვისია რუსთაკი (رستاق). იგივე ტერმინი შეჰდევს ოღჰს, მხარეს აღნიშნავდა. თავდაპირველად კი, ალბათ, რომელმე ქალაქზე დამოკიდებული სოფლების კრებულს აღნიშნავდა.

² იქვე, გვ. 49. 50.

³ იქვე, გვ. 50.

⁴ სანი ისტორ. ხრონიკა, გვ. 1.

ეკითხება მათ სადაურობას, „რომლისა სოფლისანი ხართ“, მწყემსი პასუხობს ნინოს: „დაბით ელარბინით და საფურცლით, და ქინძარელნი, რაბატელნი დიდისა ქალაქისა მცხეთისანი, სადა ღმერთნი ღმერთობენ და მეფენი მეფობენ“¹. ე. ი. აქ სამი სოფლის მწყემსები ყოფილან. სოფლები კი: უფრო სწორედ დაბები, ქალაქ მცხეთის გარეუბანში მდებარეობენ (ლეონტი მროველისეული ტერმინი „რაბატელნი“ გარეუბნელის აღსანიშნავად უფრო გვიანდელი წარმოშობასაა. იგი არაბული ძირიდან მომდინარეობს). ისინი, ცხადია, მცხეთის სამეურნეო რაიონში შედიოდნენ, რომელიც ქალაქს ერტყა უშუალოდ².

დაბების—„აგარანის“ გარეშე წარმოუდგენელია ასევე ქალაქ რუსთავის არსებობა. სოფლები, რომლებიც რუსთავზე იყვნენ დამოკიდებული, ქალაქს N და NO ერტყნენ.

რუსთავის სოფლების შესახებ საინტერესოა იმამყულიხანის 1722 წ. გუჯარის ერთი ადგილი, სადაც ვკითხულობთ: „და ამად მეფეს, ვახტანგ გორგასლანს, ეპისკოპოზი იგი განედიდა და რუსთველადც ამად სახელ ედვა, რომელ ქალაქიცა, რომელი იგი აღშენებულ და ბოსტან-ქალაქად სახელ ღებულ და რუსთავად ნაწოდები ყოფილ არს და თუით ქალაქი იგი და მარტყოფიცა, სამწყსოდ და მრავალნი დაბანი და აგარაკნი (ხაზი ჩვენია.—ლ. ჯ.) და სხვათა მრავალთა, ველთა და მინდორთაგან; იმა საყდრისათუის შენაწირნი მისისა ეპისკოპოზისა რუსთველისათუის მიებოძნეს“³.

რუსთავის სოფლებზე ამახვილებდა ყურადღებას აგრეთვე თეიშურაზ ბატონიშვილიც. მისი გადმოცემით: „ხოლო აწ ნაქალაქევსა მას ადგილსა უწოდებენ ნაგებებსა. ქალაქსა ამას რუსთავისასა ჰქონებიეს მრავალნი დაბანი და სოფელი (ხაზი ჩვენია.—ლ. ჯ.); თვით ნორიონი, მარტყოფი და გარემონი სოფელნი მათნი რუსთავისავე სამთავროსანი არიან, რუსთველი არხიეპისკოპოსი, რომელიცა

¹ ქცა, გვ. 85—86.

² სსვათაშორის აღნიშნული სოფლების (მეორისა და მესამისა მაინც) საჟეურნეო სახე თვით სახელწოდებიდან ჩანს: „საფურცლე“ უნდა აღნიშნავდეს ადგილს, სადაც ფურცელი (თუთა) მოჰყავთ. „ფურცელს“ თუთის აღმნიშვნელად დღესაც ხმარობენ. მისი მოყვანა ძირითადად აბრეშუმის ჰეის გამოსაკვეებადაა საჭირო. საყურადღებოა ის გარემოება, რომ თუთა (توت) არ არის ქართული სიტყვა და „ფურცლის“ სახით ეგების თუთის აღმნიშვნელ უძველეს ქართულ სახელთან გვეკონდეს საქმე. „ქინძარელნი“ შესაძლებელია „ქინძ“ ძირიდან მომდინარეობდეს (ქინძნარი).

³ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე. ისტორიული საბუთები, 1, ტფილისი, 1913, გვ. 16.

პირველად რუსთავისა ქალაქსა შინა მჯდარა, იგი საქართველოს მეფეთა ჯანსა რუსთავის დაქცევის უკანა მოუყვანიათ მარტყოფში, და იქ იჯდა უამამდე როსთა მმართველობისა¹.

სწორედ რუსთავის სამეურნეო რაიონს გულისხმობს ვახუშტი ბატონიშვილი. როდესაც თვით რუსთავის საზღვრებს გადმოგვცემს. ქვემოთ მოყვანილ საზღვრებში რუსთავის „დაბანი და აგარაკნი“ იყო გაშენებული. იგი წერდა: „ხოლო საზღვარი ამისი არს: დასავლით მტკვარი. ჩდილოთ ქევი ლოქინისა. აღმოსავლით მთა გარეჯისა, ვიდრე მწარე-წყლამდე, საქრით მწარე-წყალი“².

რომ აღნიშნულ საზღვრებში მოქცეული სოფლები რუსთავზე ყოფილან დამოკიდებულნი, იქიდანაც ჩანს, რომ რუსთავის დაცემის და იქ საეპისკოპოსო ცენტრის მოსპობის შემდეგ, კათედრა გადააქვთ მარტყოფში. ამიერიდან ეპისკოპოსი ზის მარტყოფში და ატარებს ისევ რუსთველის სახელს. ეს, რა თქმა უნდა. შემთხვევითი მოვლენა არა ყოფილა. სასულიერო ცენტრი რუსთავიდან გადადის იმ პუნქტში, რომელიც მასთან ყველაზე ახლოს იყო ეკონომიურად, ადმინისტრაციულად და ეკლესიურად.

მარტყოფთან და ნორიოსთან ერთად რუსთავს უკავშირდებოდნენ ასევე ლილო, დიდუბე, სამგორი, ჩადივარი, გრდანი³. რუსთავის სოფლებით უნდა ყოფილიყო დასახლებული რუსთავის ჩრდილოეთით ექვსიოდე კმ-ზე მდებარე მტკვრის პირის პატარა რაიონი, დღეს თათრული სახელებით რომაა ცნობილი (ალ-თაქლა, ყარა-თაქლა და სხვ.).

მაგრამ რუსთავის ყველა დაბამ და აგარაკმა როდი მოაღწია ჩვენამდე. დაბათა უმრავლესობას ისეთივე ბედი ეწვია, როგორიც თვით რუსთავს. მონღოლთა თარეშმა მოსპო ისინი და ნასოფლარებად აქცია. ზოგი მათგანი თუ არქეოლოგის ბარის მეშვეობით ჩვენთვის ცნობილი გახდა, ბევრი ნასოფლარი დღემდე უცნობია და მოელის გამომზეურებას.

პირველ რიგში უნდა შეეჩერდეთ ერთ დასახლებულ ადგილზე, რომელიც საუკუნეების განმავლობაში უშუალოდ ემეზობლებოდა რუსთავს. იგი მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობდა, რუსთავის პირდაპირ, სწორედ ამ სამოსახლო ბორცვის გვერდით, რომელიც ადრე გვქონდა მოხსენიებული. როგორც ჩანს, იგი რუსთავის მხარდა-მხარ ვითარდებოდა და, შესაძლებელია, რუსთავის ერთ-ერთი მე-

¹ Е. Такайшвили, Опис..., т. I, გვ. 586—87.

² ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 50.

³ იქვე.

ტოქეც იყო პირველობისათვის ბრძოლაში. მისმა ასეთმა მდგომარეობამ წარმოშვა კითხვა: იგი ქალაქის ნაწილს წარმოადგენდა თუ იქვეა საგულეველი პირვანდელი რუსთავი? აქაც ხომ ბრინჯაოს ხანიდანაა დასახლება. აქაც ხომ შემდგომი დროების კულტურა არანაკლებადაა წარმოდგენილი. იგი არსებობს ადრეფეოდალურ ხანაშიაც. ცხოვრება აქ ახ. წ. VIII საუკუნემდე გრძელდება, შემდეგ კი წყდება. ვფიქრობთ, რომ გარეშე საფრთხის გაძლიერებასთან დაკავშირებით მარჯვენა ნაპირის მოსახლეობა შეუერთდა მარცხენას, როგორც გამაგრებულ პუნქტს, და დაკარგა თავისი მნიშვნელობა¹. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მოსახლეობის არსებობის მთელ მანძილზე ორივე ნაპირის მცხოვრებთა შორის მჭიდრო კავშირი უნდა ვივარაუდოთ².

ცხადია, რუსთავს უნდა ჰყოთვნებოდა მისგან ჩრდილოეთით მდებარე ნამოსახლარი, რომლის ქვედა ფენებიც ჩვენ უკვე განვიხილეთ, როგორც პირვანდელი დასახლების ერთ-ერთი ადგილი. აღნიშნული პუნქტი რუსთავიდან 2—3 კმ დაცილებული. იგი, შეიძლება ითქვას, რუსთავის ჩრდილოეთის სოფლებთან (მარტყოფი, ნორიო და სხვ.) დამაკავშირებელ რგოლს წარმოადგენდა. მისი გეოგრაფიული მდებარეობა სავსებით განსაზღვრავს მის მნიშვნელობას. იგი მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, მაღალ კონცხზე, იმ მთის დასავლეთის კიდეში მდებარეობს, რომელიც რუსთავს ჰყოფს დღევანდელი გარე კახეთისაგან. აქ გამავალი გზა დღესაცაა გამოყენებული, რომელიც რუსთავს აღმოსავლეთის რაიონებთან აკავშირებს თბილისზე გაუვლელად. წარმოდგენილი მოქაქული კერამიკის მრავალფეროვნება და სიჭარბე და ასევე წარმოების რაღაც კვალი გვაფიქრებინებს, რომ იგი უბრალო ნამოსახლარი არ უნდა იყოს და, შესაძლებელია, მისი სახით საქმე გვქონდეს რომელიმე საწარმოსთან (დადასტურებულია წიდეები, ნახშირის ფენები, რკინის ნატეხები და ალიზის კვადრატული აგურებით ნაშენი კედლის ნანგრევაც), რომელიც გარკვეული პროდუქციით ამარაგებდა რუსთავს და იქნებ არა მარტო რუსთავსაც. რუსთავიდან მარტყოფს თუ კახეთს მიმავალი ამ გზას ვერ ასცდებოდა. ეს გზა უნდა გაეგლო აუცილებლად რუსთავიდან მარცხენა

¹ მოსახლეობის აყრის მიზეზად პირველ რიგში გარეშე საფრთხე. კერძოდ, არაბთა ლაშქრობები მიგვაჩნია. დამპყრობნი ხომ უმთავრესად მტკვრის მარჯვენა ნაპირებს ამოსდევდნენ ხოლმე. ამიტომ უპირველესად გზაზე მდებარე ადგილები ოხრდებოდა. გარეშე საფრთხესთან დაკავშირებით გზამ განიზიდა მოსახლეობა.

² ამ ადგილას მტკვარზე აუცილებლად ხიდი უნდა ყოფილიყო (ხიდის საკითხს შემდეგაც შევხებით). ზემოხსენებული პუნქტი რუსთავთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული და, შესაძლებელია, იგი „ღიდი“ რუსთავის ერთ-ერთ უბანსაც წარმოადგენდა.

ნაპირით თბილისს მიმავალსაც. მისმა ასეთმა მდებარეობამ გვაფიქრებინა, რომ შესაძლებელია აქ საბაჟოც ყოფილიყო, რომელიც კონტროლს უწევდა რუსთავისაკენ მიმავალთ¹.

რუსთავთან დაკავშირებით უნდა განვიხილოთ ლოჭინის ხეივანე მდებარე სოფლებიც, რომელთა ნაადგილარებიც დღეს კარგადაა ცნობილი. ერთი ასეთი ნასოფლარი დაზვერილია ისტორიის ინსტიტუტის მიერ. მცარეოდენმა თბრამ, რომელსაც არქეოლოგი რ. აბრამიშვილი აწარმოებდა, გამოავლინა შუა საუკუნეების საინტერესო ძეგლი². იგი ლოჭინის ხევის მარცხენა მხარეს მდებარეობს, კახეთის გზატკეცილის ახალი ხიდის მახლობლად, თბილისიდან 28 კმ-ზე. არქეოლოგიური თხრის შედეგად გამოვლენილი იყო როგორც მრავალთახიანი, ისე თითოთახიანი დაბალსაძირკველიანი შენობების ნაშთები. ექსპედიციამ გათხრები დააწყო იმ ბორცვზე, სადაც შემთხვევით თიხის ჭურჭლები იყო აღმოჩენილი. ბორცვზე თხრისას გაიწმინდა ორი შენობის ნაწილი მათ შორის დატოვებული გასასვლელით. ოთახის კედლები თიხით ყოფილა შელესილი. ზოგი ოთახის იატაკი ქვიშაქვის თხელი ფილებით ყოფილა მოგებული. გამთხრელის ვარაუდით, შენობები რაღაც უეცარი კატასტროფის შედეგად უნდა დანგრეულიყო, რაზედაც ხანძრის აშკარა ნიშნები მიუთითებს³. ნასახლარზე არქეოლოგიური მასალა წარმოდგენილია მოუქიქავი კერამიკით, მინის ჭურჭლის ნახატებით, ჩამოსაკიდებელი არატოლმკლავებიანი, ბოლოებგაფართოებული სპილენძის ჯვრით, სალესი ქვებითა და წვრილფეხა საქონლის ძელებით (ცხვარი, ღორი)⁴. მოუქიქავი კერამკა ანალოგიურია შუა საუკუნეების სხვა ქართულ ქალაქებში აღმოჩენილი ნაწარმისა. აღსანიშნავია ერთი ღოჭი, რომელზედაც აბრამიშვილით ამოკაწრულია ორი დაქარაგმებული ასო **ძ** **წ**. რ. აბრამიშვილის აზრით, ნასახლარის თარიღი X საუკუნეს არა სცილდება⁵.

როდესაც რუსთავის სოფლებზე ვლაპარაკობთ, მხედველობაში გვაქვს, რომ ეს სოფლები რუსთავს ემორჩილებოდნენ არა მარტო ადმინისტრაციულად და ეკლესიურად, არამედ, რაც მთავარია, ეკონომიურადაც. ეს უკანასკნელი გარემოება საფუძვლად დაედო მათ ად-

1 საბაჟოებთან დაკავშირებით იხ. ნ. ბერძენიშვილი, ერთი უძველესი საბაჟოს ადგილმდებარეობისათვის საქართველოში, მუზეუმის მოამბე, X, 1940.

2 რ. აბრამიშვილი, ლოჭინზე ჩატარებული დაზვერვითი არქეოლოგიური თხრის მოკლე ანგარიში.

3 იქვე, გვ. 4.

4 იქვე.

5 იქვე, გვ. 5.

მინისტრაციულ და ეკლესიურ ერთიანობას. რუსთავი სოფლებიდან სოფლის მეურნეობის პროდუქციის დიდ ნაწილს იღებდა, თვითონ კი მათ სახელოსნო ნაწარმით (სხვადასხვა სამეურნეო იარაღები, ჭურჭელი, ქსოვილები და სხვ.) ამარაგებდა. რუსთავის ხელოსნური პროდუქციას ძირითადი ნაწილი სწორედ მის ირგვლივ მდებარე სოფლებში ვრცელდებოდა. ასეთი ეკონომიური დამოკიდებულების გარეშე კავშირი ქალაქსა და სოფელს შორის წარმოუდგენელია¹. რუსთავის, როგორც ქალაქის, არსებობა მხოლოდ ირგვლივ მდებარე სოფლებით იყო გაპირობებული. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი ვერ იარსებებდა. მისი დაცემაც, სწორედ აღნიშნული მიზეზის გამო მოხდა. რუსთავის განადგურება მონღოლთა დროს ერთი დაცვით არ მომხდარა. იმის შემდეგ, რაც მას ირგვლივ მოსახლეობა შემოეცალა, განადგურდა. მოესპო ქალაქს არსებობის ეკონომიური საყრდენი და დაეცა.

როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, რუსთავთან დამოკიდებული სოფლები თუ დაბები, მისგან ჩრდილოეთით ან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მდებარეობდნენ. რუსთავი საერისთავოს ყველაზე სამხრეთის დასახლებულ პუნქტს წარმოადგენდა. მხარის ასეთი მნიშვნელოვანი ცენტრის განაპირას, სამხრეთში არსებობა მოწმობს, რომ ეს მნიშვნელოვანი ადგილია და აქედან მისდამი რწმუნებული მხარის მართვა ხელსაყრელადაა მიჩნეული. თუმცა, რა თქმა უნდა, მხოლოდ შიშველი ადმინისტრაციული დამოკიდებულება არა გვქონია აქ. როგორც წინათაც აღვნიშნეთ, დღევანდელი ყარაიზის წარმოდგენა რუსთავის გარეშე შეუძლებელია, მით უმეტეს შუა ფეოდალური ხანისათვის, როცა აქ არც ერთი ძლიერი დასაყრდენი პუნქტი არა გვქონია.

ამ მხრივ ერთი მეტად საინტერესო გარემოებაა აღსანიშნავი. რუსთავი საერისთავოს სამხრეთის პუნქტია. ადმინისტრაციულა ერთეულის ცენტრის სამხრეთში არსებობა მართო რუსთავის მაგალითით არაა ცნობილი. ასეთივე მდგომარეობაა კახეთში (უჭარბა მის

¹ როდესაც რუსთავზე დამოკიდებულ სოფლებზე ვლაპარაკობთ, უნდა გავითვალისწინოთ, რომ მათ რუსთავის გაქალაქებისათვის გადამწყვეტი როლი ითამაშეს. რუსთავთან შექმნილმა ეკონომიურმა რგოლმა შესაძლებლობა წარმოქმნა, რომ ცალკე ადმინისტრაციული ერთეული შექმნილიყო. ვახტანგ გორგასალის საეკლესიო რეფორმამაც გააძლიერა მათი კავშირერთიანობა. ამ დროისათვის რუსთავი მხარის ერთადერთ ცენტრს წარმოადგენდა, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ტერიტორიული მდგომარეობის გამო მაინც თბილისის გაქალაქებისა და გაძლიერების შემდეგ კუხეთის N რაიონების (არაუნიშპირეთი) დამოკიდებულება რუსთავისადმი რამდენადმე უნდა შესუსტებულიყო.

სამხრეთ საზღვარზე მდებარეობს), პერეთში (ხორანთა მხარის სამხ.-აღმ. უკიდურესი პუნქტია), ზუნანის საერისთავოში (ქალაქი ზუნანი, საერისთავოს და, საერთოდ, საქართველოს სამხრეთის სასაზღვრო პუნქტია). რით შეიძლება აიხსნას ეს გარემოება, რასთან იყო ყოველივე ეს დაკავშირებული? ჩვენი აზრით მისი ახსნა მეზობლებთან დამოკიდებულებით შეიძლება. აღნიშნული პუნქტები სასაზღვრო ერთეულებს წარმოადგენდა, რომლებიც ციხეებით იყო გამაგრებული. მათგან ჩრდილოეთით კი მათზე დამოკიდებული მხარის ტერიტორიაა, დასახლებული სოფლებითა და დაბეებით. ადმინისტრაციული ერთეულის მთავარი ქალაქი სასაზღვრო პუნქტია, რომელიც იცავს მხარეს გარეშე საფრთხისაგან. რაც შეეხება იმას, რომ ზემოთ დასახელებული მხარეებისათვის მთავარი პუნქტები სამხრეთით მდებარეობდნენ, იმით უნდა აიხსნას, რომ ასეთი საშიშროება მათ სწორედ სამხრეთიდან მოელოდათ¹. სამხრეთი ამ მხრივ უძველესი დროიდანვე იყო ორიენტირებული, თუმცა სასაზღვრო პუნქტები—მხარის მთავარი ცენტრები, მარტო მტრული ურთიერთობისათვის როდი იყო საჭირო. ისინი არა ნაკლებ როლს ასრულებდნენ მშვიდობიანობის დროსაც.

რესთავის სამეურნეო სახე

1. სოფლის მეურნეობა

შუა საუკუნეების ქალაქების შინაგანი სახე ეკონომიური თუ სოციალური თვალსაზრისით მეტად საინტერესოა. წარმოების ფეოდალური წესი თავის გამოხატულებას პოულობდა საქალაქო ცხოვრებაშიაც. ფეოდალური საკუთრება, როგორც მარქსი და ენგელსი აღნიშნავდნენ, „ემყარება თემს, მაგრამ თემს, რომელსაც უპირისპირდებიან უშუალოდ მწარმოებელი კლასის სახით არა მონები, როგორც ეს ანტიკურ ქვეყანაში იყო, არამედ წვრილი ყმა-გლეხებია. ფეოდალიზმის სრულ განვითარებასთან ერთად ჩნდება აგრეთვე დაპირისპირება ქალაქთა მიმართ“². ფეოდალიზმის დროს ამომავალ წერტილად სოფელი იქცა, „თუ ანტიკური ქვეყანა ქალაქიდან და მისი მცირე ოლქიდან გამოდიოდა, საშუალო საუკუნეები გამოდიოდ-

¹ სამხრეთით ორიენტირება მხოლოდ ზემოხსენებული მხარეებისათვისაა დამახასიათებელი. სხვა შემთხვევებში შეიძლება სხვა მხარეზე იყოს გამაზილებული ყურადღება.

² კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, „გერმანული იდეოლოგიიდან“, თბილისი, 1948, გვ. 21, 22.

ნენ სოფლიდან¹. მიუხედავად იმისა, რომ წოდებრივი დაყოფა ამ დროს აშკარაა, შრომის დანაწილება ფეოდალიზმის აყვავების ხანაში მაინც უმნიშვნელო იყო. ამ დროისათვის შრომის რამდენადმე მნიშვნელოვან დანაწილებას ადგილი არა ჰქონია².

ფეოდალურ ქალაქებში სოფლის მეურნეობას მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. ქალაქის მცხოვრებთა გარკვეული ნაწილი სოფლის მეურნეობას მისდევდა. ამიტომაც, რომ ქალაქის ნაგებობების გათხრისას ბევრ ისეთ ნივთსა ვხვდებით, რომლებიც თითქოს და მხოლოდ სოფლური დასახლებისათვისაა დამახასიათებელი. ისე რომ, ხშირად, შინაარსით ქალაქისა და სოფლის ნაგებობათა ერთიმეორასაგან გარჩევა შეუძლებელია. ქალაქების სოფლის მეურნეობისადმი ასეთი დამოკიდებულება დამახასიათებელი იყო არა მარტო საქართველოსა და კავკასიის ქალაქებისათვის, არამედ იგი საერთო მოვლენა იყო საერთოდ ფეოდალური ურთიერთობის ხანაში.

ქალაქებში სოფლის მეურნეობის დარგების სიძლიერე რამდენადღე განსაზღვრავდა თვით ქალაქის ღირსებასაც, ამიტომ იყო, რომ ფეოდალური ხანის ცნობილი არაბი აუ სპარსი გეოგრაფები რომელიმე ქალაქს აღწერისას გადმოგვცემენ მის სამეურნეო ყოფას, როგორც ქალაქის მცხოვრებთა მნიშვნელოვან საქმიანობას. მაგალითად, ისტახრი თბილისის შესახებ წერდა, რომ „მას (თბილისს) აქვს ალიზის ორი კედელი სამი კარიტურთ. იგი ძლიერ ნაყოფიერია მრავალი ხილით და სახნავ-სათესი ადგილებით³. و عليها سوران من طين و لثلاثة ابواب وهي خصبة جدًا كثيرة الفواكه و الزروع დარუბანდის შესახებ კი იაკუთი გადმოგვცემს: „მას (დარუბანდს—კართაკარს, ლ. ჭ.) აქვს ბევრა სახნავ-სათესი (მიწები). ხილი კი ცოტაა. გარდა იმისა, რაც იქ შემოაქვთ სხვადასხვა ადგილებიდან“⁴.

و لهم زروع كثير و ثمار قابل الا ما يحمل اليهم من النواحي

ამავე საკითხთან დაკავშირებით ბიზანტიის ქალაქების შესახებ ე. ლიპშიცი სამართლიანად წერდა: «Внутри города и по ту сторону стен были расположены виноградарники и сады. За пределами города находились пашни, принадлежащие горожанам, что

¹ კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, „გერმანული იდეოლოგიიდან“, თბილისი, 1948, გვ. 21.

² კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, დასახ. ნაშრ., გვ. 22—23.

³ ისტახრი. كتاب مالك المعالك, (წიგნი სახელმწიფოთა გზების შესახებ), BGA (Bibliotheca Geographorum Arabicorum), I, 1870, გვ. 185.

⁴ معجم البلدان (გეოგრაფიული ლექსიკონი). ტ. I, გვ. 434 (437), ვუსტენფელდის გამოცემა.

სწამლავს, რომელიც „საქართველოს სსრ-ის სოფლის მეურნეობის მინისტრის განცხადებით, სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგებს მისდევდნენ ასევე რუსთავის მცხოვრებლებიც. ამის აღნიშვნის საშუალებას გვაძლევს როგორც არქეოლოგიური მონაცემები, ისე მცირეოდენი წერილობითი წყაროებიც.

სოფლის მეურნეობის მრავალრიცხოვან კულტურათა შორის პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ მარცვლეული კულტურები, რომელთაც პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა აქვთ სოფლის მეურნეობაში. ჩვენ აღრეც შეგნაშნავდით ამ მიდამოებში მარცვლეული კულტურების მოყვანის შესაძლებლობას არხთან და სარწყავ მიწებთან დაკავშირებით და ახლაც შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რომ რუსთავის მცხოვრებლებს მარცვლეულით საკუთარი მოთხოვნილებების დაკმაყოფილება ასე თუ ისე უნდა შესძლებოდათ. რუსთავის ნაქალაქარზე სხვადასხვა დროს აღმოჩენილია მარცვლეულის სხვადასხვა ჭიშები, რაც კარგად ადასტურებს აქ მარცვლეული კულტურების მოყვანას. რუსთავში აღმოჩენილი მარცვლეულით ირკვევა, რომ ძირითადად მოჰყავდათ ხორბალი, ქერი და ფეტვი. ხორბალი რბილი ჭიშისა ყოფილა გავრცელებული (*Friticum Vulgare Host*)¹. იგი კულტურულ ჭიშს წარმოადგენს და საკმაოდაც ყოფილა გავრცელებული საქართველოში. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ იგი რწყვას მოითხოვს. ეს უკანასკნელი გარემოება კარგად მიუთითებს რუსთავის არხის მნიშვნელობაზე მარცვლეული კულტურების მოყვანის საქმეში. რუსთავში დადასტურებული იყო ასევე ორმო, რომელშიაც დიდი რაოდენობით ეყარა ხორბლისა და ქერის მარცვლები. ასეთი აღრევა შესაძლებელია შემთხვევით იყოს მომხდარი, უფრო ხშირად კი, როგორც პროფ. ვ. მენაბდემ გადმოგვცა, ხორბლისა და ქერის შერევა და ერთად თესვა შეგნებულად ხდებოდა. ამ შემთხვევაში მეურნე თავს იზღვედა მოუსავლიანობისაგან. თუ ერთ-ერთი მათგანი სხვადასხვა პირობების გამო გასცდებოდა და არ მოვიდოდა, მეორე მაინც მისცემდა ნაყოფს. მარცვლეულის ასეთი შერეული თესვა დღესაც ყოფილა გავრცელებული და კარგად სცოდნიათ ასევე ფეოდალური რუსთავის მცხოვრებლებსაც. მარცვლეულის ასეთი შერეული თესვა მარცვლეული კულტურების მოყვანის უდავოდ მაღალ

¹ Е. Э. Липшиц, К вопросу о городе в Византии в VIII—IX вв., Византийский преченик. VI, 1953, გვ. 124.

² მარცვლეულის ანალიზი და შესაბამისი დასკვნები ეკუთვნის პროფ. ვ. მენაბდეს.

დონეზე მიუთითებს,—კეთდება იმის მაქსიმუმი, რომ რაც შეიძლება მეტი პროდუქცია იყოს მიღებული და შემცარდეს ნათესი მიწების მოცდენა. ქერის ასეთი ნარევი ხორბალთან ხალხში ცალკე ტერმინითაც ყოფილა ცნობილი. როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, ხორბლეულისა და ქრთილეულის ნარევს აღნიშნავდნენ „ქერ-ლიკა“ და „ქერ-იფქლა“, ასეთი სახელების შერქმევა იმაზე იყო დამოკიდებული, თუ ქერი ხორბლის რომელ ჯიშთან იყო ნარევი¹. ჩვენ მიერ მოხსენიებული ხორბალ-ქერის ნარევიც, როგორც პროფ. ვ. მენაბდემ გადმოგვცა, შეიძლება იყოს ე. წ. „ქერ-ლიკა“.

ერთი უფრო გვიანდელი წყაროს მიხედვით (ვახტანგ VI დასტურლამალი), რუსთავეში დიდი რაოდენობით მოჰყავდათ ბრინჯი: „ითესების ბრინჯი... ნაგებში ინდოს რუზედ თალარი ოთხმოცი“². თალარი რვა ფუტს უდრის, ე. ი. სულ 640 ფუტი ბრინჯი ითესებოდა, როგორც ჩანს, ასეთი დიდი რაოდენობით ბრინჯს მოყვანა რუსთავეის სარწყავი არხის განახლების შემდეგ უნდა მომხდარიყო. უფრო ადრეულ ხანებშიც ბრინჯის მოყვანა საჭირო კლიმატური პირობების გამო (სიცხე და წყალი) რუსთავეის მცხოვრებთა ერთ-ერთი სამეურნეო დარგი უნდა ყოფილიყო.

გარდა უშუალოდ მარცვლეულის ნიმუშებისა, არქეოლოგიური თხრის შედეგად არა ერთი და ორი ნიშანია ცნობილი, რაც მარცვლეული კულტურების მოყვანაზე მიუთითებს. ნაგებობებში ბევრგანაა დადასტურებული სხვადასხვა ზომის ორმოები, რომლებიც სხვადასხვა პროდუქტებთან ერთად მარცვლეულის შესანახადაც იხმარებოდა. ძირითადად მაინც ასეთი ორმოები მარცვლეულისათვის იყო განკუთვნილი. ამიტომვე არქეოლოგები მათ მარცვლეულის შესანახ ორმოებს უწოდებენ³.

მარცვლეულის მოყვანა და შემდეგ მისი საკვებად გამოყენება მრავალ სამუშაო პროცესთანაა დაკავშირებული. ცალკეული სამუშაო პროცესი კი განსაკუთრებულ შრომის იარაღებს მოითხოვდა. რუსთავეის არქეოლოგიურ მასალებში რამდენიმე ასეთი იარაღია წარმოდგენილი. თუ მარცვლეულთან დაკავშირებულ სამუშაო პროცესების წარმოდგენას არქეოლოგიური მასალის მიხედვით შევუდ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, 1930, გვ. 357.

² დასტურლამალი, ტფილისი, 1886, გვ. 21.

³ მარცვლეულის ორმოში შენახვა კარგადაა ცნობილი ისტორიული დოკუმენტების მიხედვითაც. იხ. მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, თბილისი, 1955, გვ. 403, 404.

გებით, მაშინ პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ რკინის ნამგალი. როგორც ჩანს, ყანის მკა რკინის ნამგლებით ხდებოდა.

მარცვლეულის დაფქვისათვის ქალაქში წისქვილები უნდა ყოფილიყო. საშუალო ზომის წისქვილის ქვები აღმოჩენილია გათხრების დროს არხის მარცხენა ნაპირზე (ტაბ. XX XVII, 2). წისქვილის ქვების აღმოჩენა არხის ნაპირზე გვაფიქრებინებს, რომ ქვები წყლის წისქვილს ეღუთვნოდა (ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ წისქვილი ქალაქის განაპირას მდებარეობდა)¹. რუსთავის მცხოვრებლები მარცვლეულის დასაფქვავად წრიულ ფორმის ხელსაფქვავებსაც იყენებდნენ. ასეთი ხელსაფქვავის ქვებია დამოწმებული ნაგებობების თხრის დროს (ტაბ. XVIII, 1).

რუსთავში, როგორც არქეოლოგიური მასალის მიმოხილვის დროს გვქონდა შენიშნული, მრავალი თონეა დადასტურებული. მათი უმეტესობა პურის საცობად იყო გამოყენებული. თონესთან ერთად ვხვდებით სხვა პურის ცხობასთან დაკავშირებულ ნივთებსაც (ასტაბი, სანაცრე).

მარცვლეული კულტურების მოყვანა და შემდეგ კი მარცვლეულის დაფქვა თუ პურის ცხობა საქალაქო მეურნეობაში ცალკეულ სპეციალიზაციასა და დახელოვნებას მოითხოვდა, ისე, რომ ქალაქში ამასთან დაკავშირებით იქნებოდნენ მეწისქვილენი, ხაბაზები (მეპურენი) და სხვ.

მარცვლეული კულტურების მოყვანა მეურნეობის მხოლოდ ერთი სახეა. რუსთავში სოფლის მეურნეობის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან დარგს მევენახეობა წარმოადგენდა. მევენახეობა და მასთან დაკავშირებით მელვინეობა რუსთავში კარგად ყოფილა ცნობილი. მხოლოდ ის ფაქტი, რომ ქალაქში უამრავი რაოდენობითაა აღმოჩენილი სხვადასხვა ზომის ქვევრები თუ ქოცოები, გვაფიქრებინებს, რომ მევენახეობა აქ ძლიერ იყო კულტივირებული. ქვევრების უმრავლესობა ღვინის შესანახავად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. ქვევრებში აღმოჩენილი ღვინის ნალექი და ყურძნის წიპწები საშუალებას იძლევა უფრო თამამად ვიმსჯელოთ მელვინეობის შესახებ.

ერთ-ერთ ქვევრში (თხრილი 7, ქვევრი 5, საინვენტ. № 1352) აღმოჩენილი ნალექი, როგორც ანალიზმა გამოარკვია, ღვინის ნაშთს

¹ წისქვილებს ქალაქებში მნიშვნელოვანი უზრაღება ექცეოდა. მაგალითად, თბილისის ადწერისას არაბი პოეტი მისცარ იბნ მუჰალაჰილი სხვა ღირსშესანიშნაობათა შორის (ბუნებრივად ცხელი წყლის გამოყენება აბანოებისათვის) მტკვრის პირას მომუშავე წისქვილებსაც ასახელებს. იხ. იაკუთის გეოგრაფიული ლექსიკონი, ტ. I, გვ. 857, იბნ-ჰაუეალი, PGA, II, 1873, გვ. 242 (242).

წარმოადგენს. ამას ადასტურებს ნალექის ფერი, აგრეთვე მასში შემორჩენილი ყურძნის წიპწები¹.

მესამე თხრილის № 3 ოთახში მდებარე ქვევრში აღმოჩენილი ყურძნის წიპწები მნიშვნელოვნად განსხვავდებაან ქართლ-კახეთში გავრცელებული ვაზის აბორიგენული ჯიშებისაგან. აქაური წიპწა ზომით მოკლეა და განიერი, პატარა ნისკარტით. მუცლის მხრიდან მცარედ აქვს გამოსახული ღარები. აღნიშნული ნიმუშები უფრო უახლოვდება მოსავლის მომცემ ველური ვაზის ფორმებს, რომელთა წარმომადგენლები ამჟამადაც ფართოდ არიან გავრცელებული ალგეთის, ქცია-მაშავერის, იორ-ალაზნის ხეობებში (კახის, ზაქათალის, ბელაქნის, ლაგოდეხის, ყვარლის, საგარეჯოს, მარნეულის, გარდაბნის, თეთრა წყაროს, ბოლნისისა და დმანისის რაიონებში). დასახელებულ რაიონებში ნაპოვნი ველური და გაველურებული ვაზის ფორმის ყურძენი თერთ მეტ წილად წითელია ან შავი. წვრილმარცვალა და ორ-სამწიპიანი. როგორც პროფ. მ. რამიშვილი გადმოგვცემს, აღნიშნული ვაზის ჯიშები მაღლარს წარმოადგენდა. იზრდებოდა ხეებზე ისე კი, რომ ადამიანის ზრუნვას არ ყოფილა მოკლებული. ზდებოდა ხოლმე მათი გასხვლა გრძელტარიანი წალდებით და ვაზებს გაუდაბურების საშუალება არ ეძლეოდათ. სხვათა შორის აღნიშნული გარემოების გამო რუსთავში აღმოჩენილი ორი ცალი წალდი (ყოველ შემთხვევაში პატარა მანც) შეიძლება სასხლავ წალდებად მივიჩნიოთ (ტაბ. XX XVIII).

არანაკლები მნიშვნელობა აქვს რუსთავში მევენახეობის განვითარების აღსანიშნავად № 4 ქვაყუთში აღმოჩენილ ვაზის რქას. პროფ. მ. რამიშვილის გადმოცემით, იგი მორფოლოგიური აღნაგობით ტიპიური ვაზის რქის ნაწილია. ჩანს, რომ რქა სრული მწიფობის პერიოდში აუღაათ. სხვანაირად იგი ამ დრომდე ვერ შეინარჩუნებდა თავის მორფოლოგიურ ნიშნებს. სამწუხაროდ, ძნელი დასადგენია რომელი ვაზის ჯიშს ეკუთვნის იგი. მისივე ვარაუდით, იგი უნდა იყოს ამ დროს კულტურაში ფართოდ გავრცელებული რომელიმე ვაზის ჯიშის რქა. ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ იმავე სამარხში, სადაც ვაზის რქაა დადასტურებული, აღმოჩნდა ხის სასმისი, გარედან თეთრი საღებავით მოხატული.

ზემოთ ჩამოთვლილი ნიმუშები რუსთავში მევენახეობის განვითარების აშკარა სურათს იძლევა, თუმცა არსებობს ასევე არაერთი და ორი ნიშანი, რომელიც მიუთითებს რუსთავში განვითარებულ მეღვინეობაზე. გარდა ქვევრებისა, ღვინისათვის იხმარებოდა

¹ ანალიზი და სათანადო დასკვნები გაკეთებულია, პროფ. მ. რამიშვილის მიერ.

უპირველესად, ხელადები თუ კოკები, რომლებიც კარგად არიან წარმოდგენილი განათხარ მასალებში. ცნობილია, მაგალითად, ღვინის ჩამოსასხმელი ჭურჭელი—საღვინე, რომელიც სამტრეხის სახელმწიფო მუზეუმში მოხსენიებული. ღვინის ერთი ჭურჭელი, რომელსაც უფრო სწორად ღვინეები ჰქონდა დატანებული, სპეციალურად მაქრის ამოსაღებად იხმარებოდა. მეღვინეობასთან დაკავშირებით საღვინე ჭურჭლის დამზადება დიდი რაოდენობით ხდებოდა. გარდა იმისა, რომ ხმარობენ სხვადასხვა ჭურჭლის ღვინეებსა და ხელადებს, სანადიმო სასმის ჭურჭელს სხვადასხვა ოსტატური ხერხებითაც ამკობენ. რითაც ერთგვარი ლაზათი შეაქვთ თვით ღვინის სმის ეთიკაშიც. აქ მხრივ საყურადღებოა სასმისები ე. წ. მარნები. ერთი ასეთი ჭურჭლის პირი ჭიხვის რქებგადაყრილ თავს გამოსახავს. ერთი ჭურჭელი კი მთლიანად ქალის თავსაბურავიან სახეს გამოჰატავს. იგი გარედან ცისფრად მოჭიქული (ტაბ. XXV, 1). ღვინის და წყლის სასმისებზე გამოყენებული უნდა ყოფილიყო პატარა და საშუალო ზომის ჭამების გარკვეული ნაწილიც, რომელზედაც ფრინველებია გამოსახული.

რუსთავის მცხოვრებთათვის არანაკლები მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა მეზოსტენობას. ბალ-ბოსტენების გაუზენებისათვის რუსთავის ქალის სარწყავი მიწები კარგ პირობებს ქმნიდა. მეზოსტენობის განვითარების პირდაპირი მაჩვენებელია ნაქალაქარის თხრისას აღმოჩენილი ბოსტნეულის თესვები. მათში გამოიყენება საზამთრო და ნესვი, მეზოსტენობას უნდა დაუკავშირდეს ასევე რკინის თოხიც, რომელიც ერთ-ერთ ნასახლარში აღმოჩნდა (ტაბ. XXXVIIII). თოხის ფორმა დასრულებულია და დღევანდელ თოხებს მიემსგავსება.

რუსთავის არქეოლოგიურ მასალაში დაცულა ქსოვილთა ნაშთები, რომელთაგანაც ნაწილი ბამბის ნაწარმს მიეკუთვნება¹. ვფიქრობთ, რომ ბამბის მოყვანა და შემდეგ ქსოვა ადგილობრივ ხდებოდა. ბამბის მოყვანა აქ მით უფრო დასაშვებია, რომ როგორც ცნობილია. იგი მოათხოვს ცხელ კლიმატსა და სარწყავ მიწებს. რუსთავში კი ორივე პირობა არსებობდა ბამბის მოყვანისათვის. ივ. ჭავჭავაძის წიგნის „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ I ნაწილს ბოლოს დართულ საქართველოს ბოტანიკურ-აგრონომიული არეების რუკაზედაც რუსთავის მიდამოები ბრინჯისა და ბამბის ზონაშია მოთავსებული².

1 ი. ა. მ. ე. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., განათხარი ქსოვილების ნაშთები საქართველოში (ხელნაწერი).

2 ივ. ჭავჭავაძის შ. ვ. ი. ლ. ი., საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, ტფილისი, 1930.

მიწათმოქმედებასთან, მარცვლეული კულტურების მოყვანასთან ერთად რუსთავის ერთ-ერთი დიდი მნიშვნელობა მეცხოველეობის განვითარებაში გამოიხატებოდა. როგორც აღნიშნული გვექონდა, იგი ველის გასაღებს წარმოადგენდა და მისი დაუფლება ნიშნავდა საძოვრების ხელში ჩაგდებას. მტკვრისა და ივრის პირები უძველესი დროიდანვე ქართველთა საზამთრო საძოვრებს წარმოადგენდა. საძოვრების შენარჩუნება კი საბელმწიფოებრივ საქმეს შეადგენდა. მისი დაკარგვის ცალკეულ შემთხვევაში ქვეყანა კრიზისის წინაშე იდგა ხოლმე. მასზევე იყო დამოკიდებული ველის ისეთი ქალაქის არსებობაც, როგორიც რუსთავია. ფეოდალური საქართველო ველს ეუფლებოდა როგორც ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სამეურნეო სახეს. XI საუკუნეში, თურქ-სელჩუკთა მომძლავრების ხანაში, რუსთავის საძოვრებს მომთაბარენი ეუფლებიან. ისინი ყოველ ღონეს ხმარობენ მის შესანარჩუნებლად. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის გადმოცემით, „წარიღო გიორგი ჭყონდიდელმან რუსთავიცა, მეფისა მუნნარს ყოფასა. ქრონიკონი იყო სამას ოცდა თხუთმეტი. რომლი სათჯსცა დიდად წყენა შეექმნა თურქთა დარობა საზამთროთა აღილთა დგომი¹“ (ხაზი ჩვენია. —ლ. ქ.). მტკვრისა და ივრისპირეთის, როგორც საუკეთესო საძოვრების ხელში ჩაგდება თურქთა მისწრაფებას წარმოადგენდა. დაზამთრებისას, როგორც მემკთიანე გადმოგვცემს, „ჩამოიარაან თურქთა სომხითი, ყოვლითა ფალანგითა მათითა, ჩამოდგიან გაჩიანთა, პირსა მტკუარისასა, ტფილისითგან ვიდრე ბარდავადმდე, და იორის პირთა, და ყოველთა ამათ შუენიერთა ადგილთა საზამთროთა, რომელთა შინა ზამთრის, ვითარცა არესა გაზაფხულისასა, ითიბების თივა, და აქუს შემა და წყალი უხუებით“².

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის მიხედვით კარგად ჩანს, როგორი სიმძაფრით აწარმოებდა დავითი ბრძოლას საძოვრებისათვის. ეს გასაგებიცაა, რადგან ქვეყანა სერიოზული საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა თურქ-სელჩუკებთან დაპირისპირებისას. სელჩუკთა მეურნეობის მომთაბარული ხასიათი დაუპირისპირდა დამჯდარ მეურნეობას. საძოვრების დაკავებით საფრთხე ექმნებოდა ადგილობრივ მესაქონლეთ. რუსთავი ამ დროს, ველისათვის ბრძოლისას, საფრთხისა და შესაბამისად განადგურების წინაშე აღმოჩნდა. მაგრამ იგი დაძლეულ იქნა. საძოვრებისათვის ბრძოლაში დავით აღმაშენებლის გამარჯვებამ იხსნა სამეფო კრიზისისაგან. შემდგომად კი, XIII ს-ში,

¹ ქცა, გვ. 333.

² იქვე, გვ. 332.

როდესაც რუსთავს ასეთივე საფრთხე გაუჩნდა მონღოლების მხრიდან, ველარ გადარჩა¹; ველისათვის ბრძოლას შეეწირა იგი. რუსთავის დაცემა მის ირგვლივ მოსახლეობის განადგურებასა და შესაბამისად ველების დაკარგვას უკავშირდება (ეს პროცესი ბერქა ყაენის დროს დამთავრდა), ე. ი. იმ ერთ-ერთმა გეოგრაფიულმა ხელშემწყობმა პირობამ, რომელმაც წარმოშვა ქალაქი, შემდეგში დაღუპვამდე მიიყვანა იგი².

რუსთავის სამეურნეო სახის წარმოსადგენად დიდი მნიშვნელობა აქვს ასევე 1722 წ. იმამყულიხანის გუჯარს, რომელიც გვიანფორმალურ ხანაში რუსთავის ეკლესიისადმია ბოძებული. მართალია, იგი ჩვენ საკვლევ ხანას დიდი ღროითაა დაშორებული, მაგრამ ეტყობა მის შემდგენელს უფრო მეტი წერილობითი წყაროება ჰქონია, ვიდრე ჩვენ და ამდენად იქ აღნიშნული ცნობები შეიძლება მივიჩნიოთ სარწმუნოდ. როგორც ვკითხულობთ: „ესრეთ ვიუწყეთ ძველთა მონახულთა მოხელეთაგან და მეფეთა გუჯართაგანცა და ჩვენცა ვითა ვიუწყეთ აგრევე დავწერეთ“, აღნიშნულია ხსენებულ დოკუმენტში. ჩვენ ამჯერად გუჯარის ერთი ადგილი გვანტერესებს:—„ოდესცა აშენებული ყოფილან და ქალაქნი შენებულან, იგი ბოსტან ქალაქი, სამწყსოდ და სამრევლოდ. მღვთაებისა საყდრისა ყოფილან შეწირული ღიდისა და ღვთივ ბრწყინვალისა მეფის თამარისა მიერ, რომე რუსთველად ამის მიზეზისათვის უწოდებენ რუსთველისათვის, რომე რუსთავ ამას ალაგს უხმობენ. ამა ბოსტან ქალაქსა შინა მამულნი და საყდარნი მეტოქნი მღვთაებისა სახელსა ზედა აღშენებული ქონიან გლეხნი, სამოცდაშვიდნი და აბრეშუმნი ხემწიფით შესავლით თორმეტი ბათმანი, ხოლო ხუთი მის ქალაქით. ორმოცი ლიტრიანი ცვილნი, ორასი ლიტრა ჩამოსხმულნი. ესრეთ ვიუწყეთ ძველთა მონახულთა მოხელეთაგან და მეფეთა გუჯართაგანცა და ჩვენცა ვითა ვიუწყეთ აგრევე დავწერეთ“³. აბრეშუმისა და ცვილის ასეთი რაოდენობით გადახდა, როგორც გუჯარშია მოხსენიებული, მიუთითებს იმაზე, რომ აქ საკმაოდ ძლიერ ყოფილა განვითარებული როგორც მეაბრეშუმეობა, ისე მეფუტკრეობა.

¹ ეს ბრძოლა კვლავ მიმდინარეობდა და საბოლოოდ XVII ს. ქართველთა დამარცხებით დამთავრდა, როცა მათ ხელი აიღეს ველებზე.

² რუსთავში მეცხოველეობის განვითარებაზე წერილობითი წყაროების გარდა არქეოლოგიური მასალაც მიუთითებს. ნაქალაქარის გათხრისას ხშირად ჩნდებოდა სხვადასხვა ცხოველთა ძვლები, მაგ.: მეორე თხრილში ერთ ადგილას ასზე მეტი ცხვრის კოჭია აღმოჩენილი. ძვლები დიდი რაოდენობით თითქმის ყველა ნაგებობაშია აღმოჩენილი.

³ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ისტორიული საბუთები, I, გვ. 33—34.

მეაბრეშუმეობა, როგორც წერილობითი წყაროებიდან ვგებულობთ, ფეოდალურ ხანაში ძლიერ ყოფილა განვითარებული საქართველოში და საერთოდ ამიერკავკასიაში. მაგალითად, დმანისის შესახებ იაკუთი გადმოგვცემს, რომ „როგორც აბუ-ლ-კასიმმა შემატყობინა, აქედან აბრეშუმი გააქვთ“-ო¹. არპენიასა და არანში აბრეშუმის მოყვანას და აქედან ფარჩა-ქსოვილების გატანას ისტახრიც აღნიშნავდა. „მე შემატყობინეს,—წერდა ისტახრი,—რომ ჰია მის ირგვლივ შემოიქსოვს, ყაჰის ჰიის მსგავსად. შევიტყე ასევე, რომ აქედან დიდი რაოდენობით გააქვთ ფარჩა“-².

بلغني انه دودة تنسج على نفسها مثل دودة القز وباغني انه يرتفع بها بزبون كثير
მისავე ცნობით აბრეშუმის ჰია თუთის ხეებზე ცხოვრობს, რომელთაც პატრონი არა ჰყოლია³. (لا ملك له).

რუსთავეში მეაბრეშუმეობის განვითარებისათვის საჭირო იყო ისეთი კულტურული ხეების მოშენება, როგორიც თუთის ხეა. რადგან თუთა ჩვენში არ წარმოადგენს ადგილობრივ კულტურას, ამიტომ რუსთავეში იგი სპეციალურად უნდა გაეშენებინათ მეაბრეშუმეობისათვის⁴. აბრეშუმი—ჰიის პარკის სახით თუ ნაქსოვი, ვაჭრობის ერთ-ერთი საგანი უნდა ყოფილიყო.

ცვილის წარმოება მეფუტკრეობის განვითარებაზე იყო დამოკიდებული. მეფუტკრეობის მეორე პროდუქტი კი თავლი ტკბილეულით მოვაჭრეთა საგანი უნდა ყოფილიყო.

ფეოდალურ ქალაქებში თავლით ვაჭრობა კარგადაა ცნობილი წერილობითი წყაროებიდანაც. კერძოდ, როგორც X ს. არაბი გეოგრაფი იბნ-ჰაუკალი გადმოგვცემს, თბილისში მის დროს თავლზე თურმე მეტად დაბალი ფასი ყოფილა. ეს გარემოება კი მას სამართლიანად ქალაქის სიმდიდრითა აქვს ახსნილი, „—(თბილისი) უხვი და ნდიდარი ქალაქია. ბევრი აქვს ხორბლეული და იაფია იქ ფასები. მისი სიმდიდრე აღემატება სხვა მდიდარი ქვეყნებისა და ოლქების სიმდიდრეს. ერთმა, რომელსაც ერთხელ თავლი უყიდია, მითხრა, რომ ოც რიტლზე მეტ თავლში ერთი დირჰემი გადაუხდია“⁵.

¹ იაკუთი, محمد البلدان, (გეოგრაფიული ლექსიკონი), ტ. II, გვ. 585.

² გ. წ ე თ ე ლ ი, არაბული ქრესტომათია, თბილისი, 1949, გვ. 47, 48.

³ იქვე.

⁴ აღნიშნულს ის გარემოებაც უკერს მხარს, რომ დღესაც რუსთავის ქალაქში ბევრია მრავალწლოვანი ხშირად უკვე გაველურებული თუთის ხეები, რომლებიც დიდ მანძილზე გასდევნ ქალას. ისინი ძველი თუთის ნარგავებიდან უნდა მომდინარეობდნენ.

⁵ იბნ-ჰაუკალი, كتاب مسالك و الممالك, BGA, II, 1873, გვ. 242.

2. ხელოსნური წარმოება

ჩვენ ვცადეთ წარმოგვედგინა რუსთავის სოფლის მეურნეობასთან დაკავშირებული დარგები, რომელთა შესახებაც შეიძლება მსჯელობა როგორც არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, ისე მცირეოდენი წერილობითი წყაროების მეშვეობით.

რუსთავის მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი ხელოსნობასა და ვაჭრობას მისდევდა. ეს ორივე დარგი ერთმანეთთან მჭიდროდაა დაკავშირებული და, როგორც მარქსი და ენგელსი აღნიშნავენ, „ხელოსნები იმავე დროს ვაჭრებიც იყვნენ“¹. რუსთავის არქეოლოგურ მასალებში ხელოსნური ნაწარმის არა ერთი და ორი ნიმუში გვაქვს. ზოგი მათგანის ადგილობრიობის საკითხებზე უკვე გვქონდა ლაპარაკი და ამიტომ მას აქ აღარ შევეხებით. ჩვენ მხოლოდ ძირითადი ხელოსნური დარგების გამოყოფას შევეცდებით.

ქალაქში კარგად ყოფილა წარმოდგენილი საფეიქრო წარმოება. რუსთავში გათხრების დროს აღმოჩენილია როგორც თვით ქსოვილების ფრაგმენტები, ისე ანაბეჭდები სხვადასხვა ნივთებზე. ქსოვილები გვხვდება წმინდად ნაქსოვი, ვარაუდით აბრეშუმისა, და ბამბისაც². აღმოჩენილი ძვლის საქსოვი ფირფიტები და კვირისტავეები, ასევე „ღვთაების გუჯარის“ ცნობა რუსთავში აბრეშუმის წარმოების შესახებ, ადასტურებენ აქ საფეიქრო წარმოების არსებობას. ამასთანავე უნდა შევნიშნოთ, რომ ქსოვა ქალის საქმედ იყო მიჩნეული. ამის დასადასტურებლად მრავალი დამამტკიცებელი საბუთი არსებობს. კ. მარქსი კაპიტალისტური წარმოების წინამორბედი ფორმების კვლევისას რთვასა და ქსოვას დედაკაცებისა და ქალიშვილების ზანუფაქტურას მიაწერდა, როგორც ოჯახურ, დამხმარე მოსაქმეობას³. „ქსლის მბეჭველობა“ დიაცის საქმედ მიაჩნია შოთა რუსთაველსაც, და ბოლოს, რუსთავში, ქალის სამარხში აღმოჩენილი საქსოვი იარაღები (საბეჭველები) საცხებით ნათელს ჰფენენ ამ გარემოებას.

საფეიქრო წარმოება ოჯახურ საქმიანობას წარმოადგენდა და პირველად ოჯახურ მოთხოვნილებებს აკმაყოფილებდა. ჩვენ ჯერ არ ვიცით, თუ საფეიქრო წარმოება რუსთავში რა ორგანიზაციით სწარმოებდა. ერთი კი ცხადი უნდა იყოს, რომ ის კვლავ

1 კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, გერმანული იდეოლოგიიდან, თბილისი, 1948, გვ. 61.

2 ი. გ ძ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ.

3 კ. მარქსი, კაპიტალისტური წარმოების წინამორბედი ფორმები, თბილისი, 1952, გვ. 14.

შინამრეწველურ სახეს ატარებდა. ამასთანავე ჩანს, რომ არსებობენ სპეციალისტები, რომელთა ძირითად საქმიანობას ფეიქრობა წარმოადგენს (ფეიქარა ქალის სამარხის მიხედვით). ეს გარემოება კი, მიუხედავად მისი შინამრეწველური ხასიათისა, ნაწარმის რეალიზაციასა და შესაბამისად საფეიქრო ნაწარმის სავაჭრო საგნად გადაქცევას მოითხოვს.

რუსთავის კერამიკული ნაწარმის განხილვის დროს სხვადასხვა მონაცემების საფუძველზე, ასევე სხვადასხვა ავტორების მიერ გამოთქმული ვარაუდის გათვალისწინებით, ჩვენ დავუშვით კერამიკულ წარმოების არსებობა, რომელიც თიხის ნაწარმით ამარაგებდა არა მარტო რუსთავს, არამედ მის ირგვლივ მდებარე სოფლებსაც. დანიშნულების მიხედვით სხვადასხვა კერამიკული ნაწარმის დამზადება თვით კერამიკოსებშიაც იწვევდა ცალკე, ვაწრო დარგების მიხედვით დასპეციალებას, ისე რომ მოქიქული კერამიკის მწარმოებელი სხვაა, და ქვევრების, კრამიტებისა და აგურების სპეციალისტი კი სხვა. კერამიკის დიდი რაოდენობით დამზადება გვაფიქრებინებს, რომ რუსთავის ხელოსნურ წარმოებაში სსსკონლო პროდუქციის დიდ ნაწილს კერამიკა წარმოადგენდა.

რუსთავის მოქიქული კერამიკის წარმოება გარკვეული მიზეზების გამო მინის წარმოების გვერდითვე არსებობს. როგორც არკვევა, მინის ჭურჭლების უმრავლესობა რუსთავის არქეოლოგიური მასალიდან ადგილობრივ რუსთავში მზადდებოდა¹. მინის ნაწარმის, ასევე როგორც მოქიქული ჭურჭლის, დამზადების რთული ტექნოლოგია გარკვეულ სპეციალიზაციასა და დაოსტატებზე მოითხოვდა. ამასთანავე, როგორც პირველას, ისე მეორის დამზადება სცილდებოდა საოჯახო წარმოების ფარგლებს და სასაქონლო წარმოების სახე ეძლეოდა.

რუსთავში მუშაობდნენ ზელოსნები, რომლებიც სხვადასხვა დანიშნულების ლითონის, ძვლის თუ ხის ნივთებს ამზადებდნენ. გათხრების დროს სხვადასხვა ადგილას აღმოჩენილია ერთი და იმავე დანიშნულების ნივთები, ერთი და იმავე სიდიდისა და ფორმისა. ცხადია, ისინი ერთი სახელოსნოდან მომდინარეობენ, რომლის არსებობაც შეიძლება დავუშვათ თვით რუსთავში. მაგალითისათვის ავიღოთ ზუსტად თანაბარი ზომისა და ფორმის სპილენძის ბალთები, რომლებიც სხვადასხვა ადგილებში აღმოჩნდა (ტაბ. X X X I V). ასეთივე ნაწარმად მიგვაჩნია ერთი ფორმის კარგად დამუშავებული ძვლის ისრის

¹ ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე, მინის წარმოება ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 30 (ხელნაწერი).

პირები. რკინის ხელშუბის პირები და რკინისავე ბოძალები. ერთი ხელოსნის პროდუქცია გვეგონია ორი ერთი და იმავე ფორმის აეურული საყურე. რომლებიც სხვადასხვა ადგილას არის ნაპოვნი, თანაც ერთი მათგანი ოქროსია, მეორე კი სპილენძისა.

რუსთავეში დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი სხვადასხვა ზომის რკინის ლურსმნები. ზოგი მათგანი გამოყენებული იქნებოდა როგორც საღურგლო საჭიროებისათვის, ისე, განსაკუთრებით პატარები და თავქუდიანები, ცხოველთა დანალვისათვის, ე. ი. ერთი სახის ნივთში რამდენამე ხელოსნური დარგის საჭიროება შეიძლება დავინახოთ, ესენია: მკედლობა, ღურგლობა და ნალბანდობა, რომელთა არსებობაც ქალაქში აუცილებელი იყო.

არქეოლოგიური გათხრებით გამოვლენილ ნაგებობებში ჩვენ ვხვდებით ისეთ დეტალებს, რომლებიც სპეციალისტ მშენებელს მოითხოვდა. მხედველობაში გვაქვს ანტიისესმური ღონისძიებების ჩატარება: კედლების პისქის სხვადასხვაობა კედლის სიმაღლესთან დაწოკიდებულებით, კედლებში სამაგრი ბოძების დატანება და სხვა. მშენებელი სპეციალისტების აუცილებლობას განსაკუთრებით მოითხოვდა ასეთი რთული და არქიტექტურულად გაფორმებული ძეგლები, როგორიცაა ეკლესიები. მართალია, ჩვენ რუსთავის ეკლესიის შესახებ მეტად ცოტა და თანაც ფრაგმენტული ნიშნები გვაქვს, მაგრამ ორიოდ ჩუქურთმიანი ქვითა და გათლილი ბლოკებითაა შეიძლება რუსთავეში სპეციალისტ ქვისმთელთა არსებობა ვიგულისხმოთ. უნდა შევნიშნოთ, რომ ნაგებობათა უმრავლესობა ერთფეროვანი იყო და არ იგრძნობოდა მშენებლობის ხაზით მრავალსახიანობა.

აქვე შეიძლება აღვნიშნოთ წარმოების ერთი დარგიც, რომელსაც გვიანდელი ერთი ცნობის მიხედვით ვარკვევთ. ესაა კუპრის წარმოება. თეიმურაზ ბატონიშვილის გადმოცემით, „რუსთავისა ქალაქისა მახლობელ არს წყაროჲ, ვითარცა მელანი გამომდინარე, რომელიცა იხმარების საწერადცა, და მახლობელთა მათ ადგილთა იპოვებიან გამომდინარენი ვაკესა ადგილსა ზედა კუპრი მრავალი და ყოველსა ადგილსა შინა საქართველომასასა მუნით წარიღებენ ყოველთვის კუპრთა, სახმარად ტიკთა ღვინისათა, გინა სხვათა რაჲსათვისმე სახმარად“¹. ვფიქრობთ, გარდა იმისა, რომ რუსთავიდან წაიღებდნენ კუპრს სხვადასხვა საჭიროებისათვის, თვით რუსთავეშიც დიდი გამოყენება ექნებოდა მას. კუპრი პირველ რიგში მეტიკეობაში გამოიყენება. ეს უკანასკნელი კი რუსთავეშიც, ალბათ, თავის ადგილს დაიჭერ-

¹ Е. Т а к а й ш в и л и, Описание рукописей..., т. II. Тифлис, 1906—12 гг. 83. 587.

და, რამდენადაც აქ ვხვდებით მსეთ დარგებს, როგორცაა მეღვინეობა და მეცხოველეობა.

რუსთავის მოსასღეობის სოციალური მდგომარეობის შესახებ

ისევე, როგორც საქართველოს სხვა ქალაქები, რუსთავიც ხელოსნური წარმოებისა და ვაჭრობის ცენტრს წარმოადგენდა. ქალაქში ხელოსნური წარმოება, ვაჭრობა თუ სოფლის მეურნეობის დარგები სხვადასხვა სოციალურ ფენებს მოიცავდა. რუსთავა ამ მხრივ მრავალფენოვანი სოციალური ჯგუფების მომცველია. ქალაქის სოციალური ყოფის შესახებ წარმოდგენა გვექმნება როგორც მეტად მცირე წერილობითი ცნობებით, ისე არქეოლოგიური მასალით. წერილობითი წყაროები და არქეოლოგიური მონაცემები ავსებენ ერთმანეთს და გვეხმარებიან აღნიშნული საკითხის გადაწყვეტაში თუ არა, რამდენადმე გარკვევაში მაინც. ხშირად მასალის უკმარობის გამო იძულებული ვართ მივმართოთ ასე თუ ისე ცნობილ ძეგლებთან პარალელებსა და ანალოგიებს, ყოველივე ეს კი მხოლოდ ერთ მაზანს ემსახურება, სახელდობრ, რაც შეიძლება მეტი გავიგოთ ფეოდალური ხანის რუსთავის შესახებ და შევეცადოთ მისი საქალაქო ცხოვრების სხვადასხვა სახის წარმოდგენას.

როგორც ჩანს, რუსთავში ფეოდალური ურთიერთობისათვის დამახასიათებელი თითქმის ყველა ფენაა წარმოდგენილი.

რუსთავის არქეოლოგიური მასალის განხილვისას, პირველი თვალშისაცემი გარემოება, როგორც აღნიშნული გვექონდა, ქონებრივი უთანასწორობაა, რაც სხვადასხვა სოციალური ფენებისადმი კუთვნილებითაა ასახსნელი. ქონებრივი სხვადასხვაობა კარგად ჩანს ნაგებობების მასალიდან და სამაროვნიდან. ერთი მხრივ, ვხვდებით ნაგებობებს, სადაც საყოფაცხოვრებო და ფუფუნების ნივთები ჭარბადაა წარმოდგენილი; იქვე ისეთი ნაგებობებიცაა. სადაც ასეთ რამეს ვერ ვხვდებით და არქეოლოგიური მასალა მხოლოდ ორიოდ ნივთით თუა წარმოდგენილი. სამაროვანზედაც ვხვდებით როგორც მდიდრულ სამარხებს, ისე ღარიბულს. ზოგი სამარხი კი მთლიანადაა მოკლებული ინვენტარს. როგორც პირველ, ისე მეორე შემთხვევაში, ეკონომიური შესაძლებლობა პირველ რიგზეა წამოწეული. ქონებრივი სხვადასხვაობა სხვადასხვა სოციალური ფენებისადმი კუთვნილებითაა ასახსნელი.

ქალაქში ყველაზე შეძლებულ და პრივილეგირებულ ფენას წარმოადგენდა ფეოდალური არისტოკრატია.

როგორც აღნიშნული გვექვხდა, განვითარებული ფეოდალური ხანისათვის განსაკუთრებით გამწვავებულია ბრძოლა ქალაქებისათვის სამეფო გვარსა და ღიღებულებს შორის. ქალაქთა უმრავლესობა ღიღგვარიან ფეოდალებმა ჩაიგდეს ხელში. სამეფო ხელისუფლება ჯერ კიდევ ბაგრატ IV და, განსაკუთრებით დავით აღმაშენებლის დროს ცდილობს ქალაქების სამეფო კარისადმი დამორჩილებას. თურქ-სელჩუკებისაგან განთავისუფლების შემდეგ დავით აღმაშენებელი სამეფო ქალაქებად აცხადებს ისეთ ძლიერ პუნქტებს, როგორიცაა თბილისი, დმანისი, რუსთავი. მაგრამ ღიღებულთა ხელშიც მრავალი ქალაქი აღმოჩნდა. ქალაქები სამეფო კარსა და ფეოდალთა შორის ისე განაწილდა, რომ საქართველოში ამ დროისათვის აღარ არსებობენ ე. წ. „თავისუფალი ქალაქები“¹. ფეოდალიზმის პირობებში თავისუფალი ქალაქის არსებობა საკუთარი მმართველობით შეუძლებელი გახდა. ფეოდალური ქალაქი მისი განვითარების შემდგომ საფეხურზე ამალვებამდე ფეოდალურსავე ჩარჩოებში ექცეოდა.

რამდენადაც ქალაქი კერძო პირის ხელში ექცეოდა, ამიტომ ქალაქის მფლობელს მოცემულ ქალაქში ჰყავდა წარმომადგენელი, რომელიც მას განაგებდა. ეს პირი მეფის ან რომელიმე ღიღებულის მიერ ინიშნებოდა (იმის შესაბამისად თუ ვის ეკუთვნოდა ქალაქი). თბილისის თავი ქალაქის თურქ-სელჩუკთაგან განთავისუფლების შემდეგ მეფის მიერ ინიშნებოდა. თბილისის მმართველი „ამირას“ ან „ამირთ ამირას“ სახელს ატარებდა. სახელი ამირა (امير) ტრადიციით შემორჩა არაბთა მმართველობის დროიდან. თუ პირველად ამ ტერმინით არაბთა სამმართველო ოლქი (საამირო *امارة*) იგულისხმებოდა, შემდეგში არაბთა მფლობელობის დაცემის შემდეგ, როცა თბილისის საამიროს მმართველებმა მოიპოვეს დამოუკიდებლობა და შეწყვიტეს მორჩილება სახალიფოსადმი, თანდათან დასუსტების შედეგად საამირო მხოლოდ ქალაქ თბილისითა და მისი სანაჩებით შემოიფარგლებოდა. ამ დროიდან კლებულობს თვით „ამირას“ მნიშვნელობაც და „ამირა“ ან „ამირთ ამირა“ მხოლოდ ქალაქის მმართველსა ერქმეოდა.

ქალაქის მმართველად „ამირას“ ვხვდებით რუსთავშიაც. „მატიანე ქართლისაში“ აღთარსლანის 1068 წ. საქართველოში ლაშქრობასთან დაკავშირებით თბილასის ამირას გვერდით ვხვდებით

¹ III. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, გვ. 189.

ასევე რუსთავის ამირასაც („არა-თუ მეფეთა ჩუენთა მტერობისათჳს ოდენ ამოსწყჳდა ტფილისი და რუსთავი ამას სამეფოსა, არცა ამის-თჳს ქმნა, თუმცა იგი ამირანი (ხაზი ჩვენია.—ლ. ჳ.) ორგულად დადგომილ იყვნეს კარსა მისსა ზედა...“¹); აქ ამირა ქალაქ რუსთავიანა და მისი სანახების მმართველს უნდა აღნიშნავდეს. ცნობილია, რომ რუსთავი არაბთა მფლობელობის დამყარების შეპდეგ თბილისსა და სხვა პროვინციებთან ერთად არაბებს ემორჩილებოდა. რუსთავში ამირას არსებობა XI ს.-თვის ვიცით, როდესაც თბილისის ამირას უფლებებიც ქალაქ თბილისს ღიდად არ გასცილობდოდა. მანამდე რუსთავის ქალაქის თავი რა სახელს ატარებდა არ ვიცით, ის კი ცხადია, რომ იგი არაბთა მოხელე უნდა ყოფილიყო. XI საუკუნეში რუსთავის ამირას მიხედვით ვერ ვიტყვით, რომ რუსთავში ისეთივე სამართო იყო, როგორიც თბილისში. საამისო ცნობები არც ქართული და არც არაბული წყაროებიდან ჳერჯერობით ჩვენთვის არ არის ცნობილი. რუსთავი არაბთა ბატონობისას თბილისის საამიროზე იყო დამოკიდებული. ქალაქს თავისი მმართველი ეყოლებოდა, რომელიც თბილისის ამირას მორჩილი იქნებოდა. ადვილი შესაძლებელია რუსთავში არაბობის დროს ისეთივე ვალი (وال) ან ამილი (امل) მჳდარიყო როგორც სახალიფოს სხვა ქალაქებში.

თბილისის საამიროს დასუსტების შემდეგ, ყოველ შემთხვევაში ალფარსლანის დროს მაინც, რუსთავში მჳდარ მოხელეს უნდა გახსნოდა ხელები და შესაძლებელია, რუსთავს მასზე დამოკიდებულ სოფლებიანად ერთგვარი დამოუკიდებლობაც მიეღო, რაც რუსთავის მოხელის გაამირებაში უნდა გამოხატულიყო. „მატიანე ქართლისაც“ ამ გარემოების გამო ორივე ქალაქის მმართველებს („ამირანი“) ერთად მოიხსენიებს. ამ დროისათვის თბილისის ამირას მორჩილებაშია მხოლოდ ქალაქი თბილისი და მისი სანახები. „მატიანე ქართლისას“ „ამირანი“ ღიდადაა დაცილებული მისი წინამორბედი მოხელის აღნიშვნისაგან. ამ შემთხვევაში იგი ქალაქის თავებს გადმოსცემს.

თბილისის უცხოელთა ბატონობისაგან განთავისუფლების შემდეგ ქალაქის ამირას უკვე მეფე ნიშნავს ქართველი ღიდებულები-საგან². ამირები ინიშნებოდნენ არა მარტო თბილისში, არამედ სხვა

¹ ქკა, გვ. 310.

² III. М е с х и а, დასახ. ნაშრ., გვ. 203.

ქალაქებშიც¹. ჩვენ ერთ-ერთი საბუთიდან ვიცით, მაგალითად XIII ს. ჟინვანის ამირა². ამირას დანიშვნა იმ ფეოდალის მიერ ხდებოდა, რომელიც ფლობდა თვით ქალაქს.

საყურადღებოა, რომ თამარის მეფობის დროს ერთ ხანს რუსთავის მფლობელია აბულასანი, რომელიც ამავე დროს ქართლის ამირთა-ამირაცაა. იგი, როგორც სამეფო კარის მოხელე, თბილისშიცხოვრობდა. რუსთავის გამგებლად კი მას ქვეშევრდომ ფეოდალთაგან ვინმე უნდა ჰყოლოდა დანიშნული³.

ამდენად რუსთავში ყველაზე გავლენიანი და შეძლებული პირი ქალაქის თავი უნდა ყოფილაყო. იგი ქალაქის მართვაში თვით ქალაქის მფლობელს ემორჩილებოდა და მისგანვე ინიშნებოდა აღნიშნულ პოსტზედაც.

რუსთავში გავლენიან პირს წარმოადგენდა ასევე ციხეში ჩაყენებული გარნიზონის უფროსი, რომლის მოვალეობასაც ციხისა და ქალაქის დაცვა წარმოადგენდა. მეციხოვნეთა, ე. ი. ციხეში ჩაყენებული ჯარის უფროსი „ციხისთავის“ სახელს ატარებდა⁴. ცხადია, რუსთავის ციხისთავი, რომელიც ფეოდალთა წრიდან ინიშნებოდა, ქალაქის შეძლებული და გავლენიანი ფენის წარმომადგენელი უნდა ყოფილიყო.

როგორც ცნობილია, რუსთავი საუკუნეების განმავლობაში საეპისკოპოსო ცენტრს წარმოადგენდა. ამიტომ რუსთავის სამღვდელოება გარკვეული სასულიერო იერარქიის მომცველია. რუსთავის სამღვდელოების ზედა საფეხურის წარმომადგენლები ქალაქში დიდი გავლენით სარგებლობენ. მათი ასეთი მდგომარეობა ღვთისმსახურების გარდა, მათი სიმდიდრის წყალობით იყო გამოწვეული. რუსთველი ეპისკოპოსის ხელში თავმოყრილი იყო როგორც მიწების დიდი რაოდენობა, ისე ყმა-გლეხთა საკმაო რიცხვიც. ღვთაების 1722 წლის გუჯარის მიხედვით, „...ამა ბოსტან ქალაქსა შინა მამულნი და საყდარნი მეტოქნი მღთაებისა სახელსა ზედა აღშენებული ქონიან გლეხნი სამოცდაშვიდნი და აბრეშუმნი ხემწიფით შესავლით თორმეტნი ბათმანი...“⁵.

¹ ქალაქის თავს, ამირას თუ ამირთ-ამირას შემდგომად „ქალაქის მოურავიც“ აღნიშნავდა.

² საისტორიო მოამბე, I, 1924, გვ. 141.

³ ამ დროისათვის ძირითადად ქალაქის თავის მოვალეობას შეადგენდა გადასახადების აკრეფა და წესრიგის დაცვა ქალაქში.

⁴ ტერმინი „ციხისთავი“ ჯერ კიდევ VI ს. ძეგლში იხსენიება. იხ. ევსტატი მცხეთელის წამება, საქართველოს სამოთხე, გვ. 313. ციხისთავის ინსტიტუტი ასევე ძველი უნდა ყოფილიყო რუსთავშიაც.

⁵ ს. კ ა ჯ ა ბ ა ძ ე, ისტორიული საბუთები, ტფილისი, 1913, I, გვ. 34.

ქალაქში ფეოდალური არისტოკრატია მცირე რიცხვითაა წარმოდგენილი. რუსთავის მოსახლეობის ძირითად ნაწილს ვაჭრები, ხელოსნები და ყმა გლეხები შეადგენდნენ.

ხელოსნები ვაჭრის როლსაც ასრულებდნენ. თავისი შინაარსით ისინი „ვაჭარ-ხელოსნებად“ გვევლინებიან. სახელში მოცემული ორივე სპეციალობა—ვაჭრობა და ხელოსნობა—ერთ პიროვნებაშია მოცემული. ძირითადი კი მაინც ხელოსნობაა. ხელოსანი თავისი პროდუქციის გამსაღებლად თვითვე გვევლინება, „ხელოსნები იმავე დროს ვაჭრებიც იყვნენ“¹.

ამ მხრივ საყურადღებო ფაქტია დადასტურებული თბილისში კერამიკული საწარმოს გათხრების დროს, აქ კერამიკულ საწარმოსთან ახლოს აღმოჩნდა თვით ხელოსნის ჩონჩხი, რომელსაც ჰიბით თუ ქისით ფულების დიდი რაოდენობა აღმოაჩნდა. როგორც არქეოლოგი გ. ლომთათიძე აღნიშნავს „ეს გვაფიქრებინებს, რომ ჭურჭლით თვით სახელოსნოშივე უვაჭრიათ. ალბათ ჩონჩხი ეკუთვნის ერთ-ერთ ხელოსანს, რომელიც სახელოსნოს კართანვე მოუქლავთ“². ეს სურათი ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის იმდროინდელი ქალაქების ვაჭარ-ხელოსანთა რაობის წარმოსადგენად³. ასევე უნდა ყოფილიყო რუსთავშიაც, ამიტომ ჩვენ მათ საერთო ტერმინით „ვაჭარ-ხელოსნებით“ აღვნიშნავთ, რათა განვასხვავოთ ისინი თვით ვაჭრებისაგან. ეს უკანასკნელნი (ვაჭრები) მხოლოდ სასაქონლო გაცვლის შუამავლებად გვევლინებიან, ისე რომ წარმოებასთან უშუალო კავშირი არა აქვთ. ვაჭრები მდგომარეობით სხვადასხვა სახისანი არიან. გვხვდება დიდვაჭრები, შუა ვაჭრები, ასევე ყმავეჭრებიც. უკანასკნელნი „ყმებისა თუ გლეხების გვერდით ესენიც წყალობის, შეწირვის თუ გასყიდვის ობიექტი შეიძლება იყვნენ“⁴. ვაჭართა ფენაში ასეთი დიფერენციაცია მხოლოდ დიდ ქალაქებშია ცნობილი. დიდვაჭრები, ხშირად იგდებდნენ რა ხელში მიწების დიდ რაოდენობას, უკვე ფეოდალური არისტოკრატის რიგებში გვევლინებიან. ამ მხრივ საყურადღებოა ერთი გარემოება. თამარის მეფობის დროს, როგორც არა ერთხელ გვქონია აღნიშნული, რუსთავი აბულასანის ხელშია. იგი ქართლის ამირთ-ამირაა. იგი ამავე დროს თბი-

1 კ. მ ა რ კ ს ი და ფ. ე ნ გ ე ლ ს ი, „გერმანული იდეოლოგიიდან“, გვ. 61.

2 გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, წინაპართა ნაკვალევი, თბილისი, 1953, გვ. 188.

3 ვაჭრის და ხელოსნის ერთ პირში გაიგივებას ვხვდებით უფრო გვიანდელ დოკუმენტშიც. იხ. საქ. სახ. მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილების ფონდი 322 უპ. 1792 წ. არზა ოქმით. ეინმე მეჩინურე აღას არზა ერეკლე მეორისადმი.

4 ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორია მე-13—14 სს., გვ. 287.

ლისის მკვიდრია¹. საინტერესოა, რომ ეს მსხვილი ფეოდალი დავით ბაგრატიონის „საქართველოს ისტორიაში“ მოხსენიებული ყოფილა როგორც „თბილისელი ვაჟარი“². აშკარაა, რომ მას ფეოდალურ არისტოკრატიაში ასეთი საპატიო მდგომარეობისათვის „თბილისელი ვაჟრობიდან“ უნდა მიეღწია და საკმაოდ მკიდროდ უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული საქალაქო ცხოვრებასთან; იქნებ რუსთავიც ნიჭიერობაში მან ისეთივე გზით მიიღო, როგორც დმანისის სადუნ მანკაბერდელმა. გავლენა მას სიმღიდრის წყალობით უნდა მოეპოვებინა. ასეთი წარსულის პატრონი კი არ შეიძლებოდა, რომ დიდგვარიან ფეოდალებს არ დაპირისპირებოდა და შესაძლებელია, იგი სწორედ ასეთი დაპირისპირების გამო დაუკავშირდა განდევნილ გიორგი რუსსაც.

საბუთიანობის უკმარობის გამო არ შეგვიძლია რუსთავში ვაჟართა და ხელოსანთა უფრო მკაფიო სურათი წარმოვიდგინოთ. ხელოსნობაცა და ვაჭრობაც რომ რუსთავში მაღალ დონეზე ყოფილა, ეს კარგად ჩანს ნაქალაქარის გათხრების დროს აღმოჩენილი მონეტებიდან. აქ აღმოჩენილი რამდენიმე ასეული მონეტა ქალაქში გაცხოველებულ ვაჭრობაზე მიუთითებს. ამასთანავე ქართულ მონეტებთან ერთად ბევრია აღმოჩენილი უცხო ქვეყნებში მოქრილი მონეტებიც (ილიგიზიდების, დარუბანდის მელიქების, სელჩუკების, ჯალალედინის, მანგუ ყაენის), რაც რუსთაველი ვაჭრების მოქმედების ფართო ასპარეზზე მიუთითებს.

მიუხედავად იმისა, რომ არქეოლოგიურ მასალაში ხელოსანთა ყველა სახის წარმოდგენა შეუძლებელია, დამზადებული ნივთებისა და შემდეგ სამაროვნის მასალების მიხედვით, შესაძლებელია ზოგი რამის დამაჯერებლად აღნიშვნაც. სამარხეულ მასალაში, რამდენადაც ის ნივთებია წარმოდგენილი, რომლებთანაც საქმე ჰქონდა ამა თუ იმ პირს სიცოცხლეში, შეიძლება ზოგიერთი ხელოსნის სპეციფიკური სახე წარმოვიდგინოთ. ამ მხრივ, სამაროვანზე შეიძლება გამოვიცნოთ ფეიქარი ქალის (საქსოვი ძვლის ფირფიტების—საბეჭველების—მიხედვით) და ნალბანდის (თაქეუდიანი ლურსმნების მიხედვით) სამარხები. ასევე სამარხეული ინვენტარის მიხედვით ირჩევა მეომრის სამარხიც, სადაც საბრძოლო იარაღები იყო აღმოჩენილი, ამავე სამარხში აღმოჩენილი სამეურნეო იარაღი გვაფიქრებინებს, რომ მიწის მუშა ამავე დროს მეომარიც იყო. სამარხი, სადაც წრავალფეროვანი და კარბი არქეოლოგიური მასალა იყო წარმოდგენილი, შეიძლება მივაკუთვნოთ მდიდარ ვაჭარს ან ფეოდალს.

¹ III. Месхиа, Города и городской строй..., გვ. 192.

² იქვე, გვ. 193.

რადგანაც ლაპარაკი გვაქვს რუსთავის მწარმოებელი კლასის შე-
სახებ, აქვე უნდა შევნიშნოთ „ხელოვნებით მეთევზურთა“ და „მე-
რუვეთა“ შესახებაც. თევზის ჰერა (რომელსაც ქართული საისტო-
რიო გადმოცემით მისდევდნენ „ხელოვნებით მეთევზურნი“) რუს-
თავში ერთ-ერთი შემოსავლის წყაროს შეადგენდა, ისე რომ გვიან-
ფეოდალურ ხანაში მეთევზეების მიმართ სპეციალური გუჯარიც კი
გამოსულა—„ვითა მეფესა თეიმურაზს და მეფესა როსტომს და
მეფესა შანავაზს განეწესათ გუჯართა მათითა მტკვართა შინა ღიდისა
ბადისა სმა, რათა რუსთავლისა მეზადენი თევზსა იპყრობდენ და
მონასტრის კრებულსა მიართმევდენ და მეფენიცა კონით ერთსა
შვიდეულსა შინა ორაგულსა ერთსა მონასტერსა შინა თვისად მოსახ-
სენებლად—კრებულსა მიუბოძებდენ“¹. როგორც ჩანს, თევზის
ჰერას სპეციალური პირები—„მეზადენი“ მისდევდნენ „ღიდისა ბა-
დასა სმით“. თევზჰერა რუსთავში უფრო ადრეულ ხანებშიაც გარ-
კვეული შემოსავლის წყარო უნდა ყოფილიყო.

ჩვენ ადრეც აღვნიშნავდით რუსთავის არხის მნიშვნელობას
მეურნეობის განვითარებისათვის. რუსთავთან არხის სათავის მდებარე-
ობის გამო და იმასთან დაკავშირებით, რომ არხის მოვლა-პატრო-
ნობა გარკვეულ რთულ სამუშაოებს მოითხოვდა, რუსთავში უნდა
ყოფილიყვნენ სპეციალისტი მერუვენი-ქუქანკნი ანუ „წყლის მკაზ-
მავნი“². ქუქანკთა (ჰიდროტექნიკოსთა) მიმართ ზრუნვა და ასეთი
სპეციალისტების გამოზრდა, როგორც შიო მღვიმის 1202 წ. საბუთით
ვიცით, სახელმწიფო საქმეს წარმოადგენდა³. ჩვენ ეჭვიც კი არ გვე-
პარება იმაში, რომ რუსთავში უნდა ყოფილიყვნენ სპეციალისტი მე-
რუვენი, რომელთაც არხის მოვლა-პატრონობა ევალეობოდათ. კარგა-
დაა ცნობილი, რომ რუსთავის განადგურების შემდეგ, როცა არხის
მოვლა-პატრონობა შეუძლებელი იყო, შეწყვიტა მოქმედება რუმატა.
XVIII ს-ში კი სამეფო კარი აძულებული გამხდარა არხი კვლავ გა-
ნეახლებინა.

რუსთავის მოსახლეობის უფრო ღიდი ნაწილი მდებრიოთაგან
(ყმა გლეხები) შედგებოდა. მათი ძირითადი საქმიანობა იყო სოფლის
მეურნეობა, ასევე სხვადასხვა წარმოებაში ფიზიკური სამუშაოს შეს-

1 ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ისტორიული საბუთები, I, გვ. 34.

2 არხის გაყვანა მისი პატრონობის მიზნით აუცილებლად გულისხმობს სპეცია-
ლისტ მერუვეთა მოვლასა და ზედამხედველობას. გავიხსენოთ „მოქცევაჲ ქართ-
ლისას“ ცნობა არხის გაღების შესახებ: „რუჲ გამოიღო ქსნით, და დახსნა კაცნი
მერუვენი“ (გვ. 3).

3 თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა, ისტორიული საბუთები შიო მღვიმეს მონასტრისა და
„ძეგლი“ ვახანის ქვაბთა, თბ., 1896.

ჩულება და მოლაშქრობა. ყმები ემსახურებოდნენ არა მარტო ფეოდალებს, არამედ ხელოსნებსაც.

ქალაქის მოსახლეობის ყველაზე დაბალ ფენას ისევე, როგორც სოფელშიაც, გლახაკები წარმოადგენდნენ. ისინი არაფრის შემქმნელნი არ არიან. მათი შენახვა ხალხს და სახელმწიფოს აწევს კისერზე. პროფ. ნ. ბერძენიშვილის კვალიფიკაციით ისინი „კლასობრივ ბრძოლაში დამარცხებულნი, მეურნეობას მოწყვეტილნი („ნებით“ თუ უნებლიეთ), უსაქმურნი, სხვისი ხელის შემაცქერალ-მათხოვარნი“ არიან¹. სწორედ დაბალი ფენების ღარიბთა სამარხებთან უნდა გვქონდეს საქმე რუსთავის არაფრისმთქმელი, უინვენტარო სამარხების სახით.

რუსთავი სავაჭრო გზებთან დაკავშირებით

ფეოდალური ხანის ქალაქები სავაჭრო ცენტრებს წარმოადგენდნენ. ბაზარი თავისივე ქვეყნისა თუ უცხოელთა დიდძალ ვაჭრებს იზიდავდა. სავაჭრო ურთიერთობა განსაკუთრებით მშვიდობიანობის დროსაა გაცხოველებული, როდესაც გზებზე ქარავნებს საფრთხე არ მოელოდათ. განვითარებულ ფეოდალურ ხანაში ერთიანი ძლიერი ქართული სახელმწიფოს არსებობა რამდენადმე სპობდა კარჩაკეტილობას და შორეულ რაიონებს ერთიმეორესთან აკავშირებდა. ლაშა-გიორგისდროინდელი მემათიანის გადმოცემით „ქარავანსა ვერვინ ძარცვდა ამერი და იმერი“-ო². მშვიდობიანობის დროს სავაჭრო გზები თავისკენ იზიდავდნენ მოსახლეობას. გზებთან სიახლოვე აწვევდა ამა თუ იმ პუნქტის მოწინავეობასა და სწრაფ განვითარებას. გზასთან სიახლოვის გარეშე არც ერთი მნიშვნელოვანი პუნქტის წარმოდგენა არ შეიძლება.

ფეოდალური საქართველო და საერთოდ ამიერკავკასია უამრავი საქარავნო გზებით იყო დაქსელილი. მათი საშუალებით საქართველო უკავშირდებოდა ისეთ შორეულ ქვეყნებს, როგორიცაა არაბეთი, ინდოეთი, რუსეთი, სპარსეთი და სხვა. საქართველო შუამავლის როლს ასრულებდა ასევე სხვადასხვა ქვეყნების ვაჭართა შორისაც.

¹ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორია მე-13—14 სს., გვ. 288.

² ჯეცა, გვ. 369. სასანიანთა სპარსეთში მშვიდობიანობის და წესრიგის არსებობის დასამტკიცებლად ფ. ენგელსს სწორედ საქარავნო გზებზე მოგზაურობის უშიშროება მიაჩნდა. ქარავნები თავისუფლად დადიოდნენ, წერდა იგი მარქსს 1853 წ. 6 ივნისს (მარქსი, ენგელსი, რჩეული წერილები, გვ. 75, 76).

სამეფო კარი ყოველნაირად უწყობდა ხელს გზების მოვლა-პატრონობასა და დაცვას. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი კარგად გადმოგვცემს ქართველი მეფის იმ საქმიანობას, რომელიც მას ამ მხრივ გაუქეთებია: „რაოდენნი კიდნი მდინარეთა სასტიკთა ზედა, რაოდენნი გზანი, საწყინოდ სავალნი, ქვა-ფენილ ყვნა“, ამბობს ქართველი მემკვიდრე¹.

საქართველოს დედაქალაქი თბილისი სავაჭრო გზების კვანძს წარმოადგენდა². იგი საქარაენო გზებით უკავშირდებოდა შუა საუკუნეების ისეთ ცნობილ პუნქტებს, როგორიცაა დარუბანდი, ანისი, დვინი, ბარდავი და სხვა. თბილისთან დამაკავშირებელ გზებზე მრავალი ქართული პუნქტი მდებარეობდა, რომელთაც დიდი როლი ითამაშეს ქვეყნის ეკონომიურად დაწინაურებაში.

ყოველივე ზემოთ აღნიშნული ჩვენ მხოლოდ ერთი საკითხის გადასაწყვეტად გვჭირდება. კერძოდ, გვინტერესებს ქალაქ რუსთავის დამოკიდებულება ისეთ სავაჭრო გზებთან, რომლებიც მას სხვა პუნქტებთან დაკავშირებდა. წერილობითი წყაროები ამ მხრივ მეტად ძუნწ, ნართაულ ცნობებს გვაწვდის, არქეოლოგიურადაც ეს საკითხი სპეციალური კვლევის საგანი არ გამხდარა.

რუსთავის როგორც გაქალაქებისა, ისე მისი ზრდა-განვითარებისათვის აღენიშნავდით მის სავაჭრო გზაზე მდებარეობის აუცილებლობას, რამაც გამოიწვია ქალაქის დაწინაურება და შემდგომი განვითარება. მაგრამ ისმება კითხვა, მდებარეობდა კი რუსთავი რომელიმე საქარაენო გზაზე? და თუ დადებითად ეუბასუხებთ ამ კითხვას, მაშინ რომელ გზაზე მდებარეობდა იგი?

რუსთავთან დაკავშირებით ჩვენ ორი გზის განხილვა დაგვჭირდება. პირველია: ბარდავი—თბილისის საქარაენო გზა.

აღნიშნული გზით შუა საუკუნეების ორი ცნობილი პუნქტი—თბილისი და ბარდავი უკავშირდებოდა ერთმანეთს. გზის განხილვა მასზე მდებარე პუნქტებიანად ჩვენ უმთავრესად არაქართული წყაროების მოშველიებით მოგვიხდება. ამასთანავე დაგვჭირდება გზაზე მდებარე ზოგი პუნქტის ლოკალიზების ცდაც.

არაბულენოვანი და სპარსი გეოგრაფების მიხედვით (ისტახრი, იბნ-ჰაუკალი, „ჰუდუდ ალ-‘ალამ“-ის ავტორი და სხვ.), ბარდავიდან თბილისისკენ მომავალ საქარაენო გზაზე მდებარე პუნქტების განლაგება ასეთია: ბარდავი, განჯა, შამქორი, ხუნანი, ყალა იბნ-ქანდა-

¹ ქ. ა. გვ. 353.

² საქარაენო გზებმა თავისი კვალი დასტოვეს თბილისის ტოპონიმიაში: განჯისკარი—განჯიდან მომავალთა კარი, რაბადის კარი—გარეუბანთან დასაკავშირებელი კარი და სხვა.

მანი და თბილისი. პირველი სამი პუნქტი და თბილისი დღესაც კარგადაა ცნობილი. უცნობია ყალა იბნ-ქანდამანისა და ხუნანის მდებარეობა. მარკევარტის სამართლიანი განმარტებით ყალა იბნ-ქანდამანი (قلا ابن كندمان) ქართული გარდაბანია, უფრო სწორედ, გარდაბნის ციხე¹. გარდაბანი ქართული წყაროების მიხედვით არ არის ლოკალიზებული. ასევეა ხუნანიც. მას შესახებ ცნობას მხოლოდ ვახუშტი ბატონიშვილთან ვხვდებით.

თვით საქარავნო გზის უკეთ წარმოსადგენად შევეცდებით მასზე მდებარე ზოგი პუნქტის ადგილმდებარეობის დადგენასაც, რისთვისაც რამდენადმე დაგვეჭირდება ისტორიული ექსკურსის ჩატარება.

ხუნანისა და გარდაბნის ისტორია მჭიდროდაა ერთმანეთთან დაკავშირებული. გარდაბოსი ქართველთა ეთნარქის შთამომავალია, რომელსაც დედამ—„ცოლმან ქართლოსისამან“ „მისცა ხუნანი და უჩინა საზღვარი: აღმოსავლით მდინარე ბერდუჯისი, დასავლით ქალაქი გაჩიანი, და სამკრით მთა პირველ ქსენებულო, და ჩრდილოთ მტკუარი“². ხუნანი ამავე დროს ქართველთა სასაზღვრო პუნქტს წარმოადგენდა: „ეწოდა ყოველსა ქართლსა ქართლი, ხუნანითგან ვიდრე ზღუამდე სპერისა“³.

მაგრამ გარდაბანი არა მარტო მხარის სახელწოდებას, არამედ გარკვეულ პუნქტსაც აღნიშნავდა. ცნობილია, რომ აშოტ კურაპალატი მოუკლავთ გარდაბანს „ეკლესიასა შინა“⁴. ბალახურის გადმოცემით ჰაბიბ იბნ მასლამას აუღია ხუნანიც და გარდაბანიც⁵. ტაბარის ცნობით ბულა თურქს გაუგზავნია სარდალი ზირაქი, რომელსაც აუღია ციხე გარდაბანი (قلا جرمان)⁶, იაკუთის მიხედვით კი გარდაბნის ციხე სამშვილდის ციხესთან ერთად ხოსრო ანუშირვანს აუშენებია⁷. (ეს ცნობა მხოლოდ იმითაა საინტერესო, რომ აქ გარდაბნის—ჯარდამან-ის ციხეა ნახსენები, აზრობრივად კი სინამდვილეს არ უნდა შეეფერებოდეს. აქ საქმე გვაქვს ცნობილ ამბავთან, როცა ყველა ციხისა და ქალაქის აშენებას მათთვის საყვარელ პირებს მიაწერენ ხოლმე).

¹ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении, Ереван, 1954, 33. 244.

² ქცა, გვ. 8.

³ იქვე.

⁴ ქცა, გვ. 253.

⁵ ბალახური, წიგნი ქვეყანათა დაპყრობის შესახებ, Liber Expugnationis Regionum, ed. de Goeje, 1866, გვ. 202.

⁶ ტაბარი, მეფეთა და მოციქულთა ისტორია, გ. წერეთელი, არაბული-ქრესტომათია, თბ., 1949, გვ. 66.

⁷ იაკუთი, გეოგრაფიული ლექსიკონი, ტ. I, გვ. 222 (222).

მაშასადამე. როგორც ჩანს, გარდაბანი ყოფილა როგორც მხარის აღმნიშვნელი სახელი, ისე გარკვეული პუნქტისაც.

ხუნანი ეწოდებოდა როგორც ქალაქს, ისე საერისთავოსაც, რომლის ცენტრსაც იგი წარმოადგენდა. ხუნანის საერისთავო გარდაბნის მხარეში მდებარეობდა. ლეონტი მროველის ცნობით, „მესამე გაგზავნა ხუნანისა ერისთავად, და მისცა ბერდუჯის მდინარითგან ვიდრე ტფილისამდე და გაჩიანთამდის, რომელ არს გარდაბანი“¹. ვახტანგ გორგასალის დროს ცნობილია, მაგალითად, ხუნანის ერისთავის ნერსარანის სახელიც².

თვით პუნქტის, გარდაბნის ციხის აღგილმდებარეობას ქართული წყაროები არ განსაზღვრავენ. ხუნანის შესახებ კი ვიცით, რომ იგი ქართლის სასაზღვრო პუნქტს წარმოადგენს. ამავე დროს, რადგანაც თვით ხუნანის საერისთავოს აღმოსავლეთის საზღვარი მდინარე ბერდუჯია. ამიტომ ხუნანის მდებარეობაც, როგორც სასაზღვრო პუნქტისა, ბერდუჯთანაა სავარაუდებელი (ამის შესახებ შემდეგ).

ქართული საისტორიო წყაროების მიხედვით, სახელი „გარდაბანი“ ქართველთა ეპონიმის—გარდაბოსისაგან მომდინარეობს. იმავე წყაროების მიხედვით გარდაბნის ძლიერი ქართველიზაცია ე. წ. „მოქცევა“ VII საუკუნიდან იწყება. პირველ რიგში მოქცევა სარწმუნოებრივ ცვლილებებს შეეხება. სუმბატ დავითის ძის მიხედვით, როდესაც ერეკლე კეისარი გაემართა ბაღდადს, „მივიდა გარდაბანს, ვარაზ გაგელისასა... და ნათელ-სცა ერეკლე ვარაზ გაგელსა და ყოველსა ერსა მისსა. და იწყო შენებად ეკლესიასა, რომელი იგი უბრწყინვალეს არს ყოველთა ეკლესიათა“³. იგივე ავტორი არაბთა მიერ ბაღდადის დაპყრობის შემდგომდროინდელი ერისთავების გადმოცემისას აღნიშნავს: „და ამის სტეფანოზისა შემდგომად ერისთაობდა ძე მისი გუარამ კურაპალატი. და შემდგომად მისსა ვარაზ-ბაკურ, ძე მისი, ანთიპატოსი, რომელმან გარდაბანელნი მოაქცივნა“⁴ (ხაზი ჩვენია. — ლ. კ.).

გარდაბნელთა „მოქცევა“ თუ მათი „ნათლისცემა“ გაქალკედონიტებას ემსახურებოდა და შესაბამისად მათ გაქართველებას გულისხმობდა.

¹ ქცა, გვ. 24.

² იქვე, გვ. 185.

³ ქცა, გვ. 375.

⁴ იქვე, გვ. 376.

ამის შემდეგ გარდაბნელნი მკიდროდ არიან დაკავშირებულნი ქართულ სამთავროებთან და აქტიურ მონაწილეობას იღებენ ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში¹.

ხუნანის შესახებ ცნობები ბევრ არაბულენოვან ავტორსა აქვს შემონახული. ისტახრის მიხედვით იგი ბარდავზე. დარუბანდზე და თბილისზე პატარა ყოფილა:

و ليس بالران مدينة اكبر من
برذعة و الباب و تفلّيس فاما يلقان و
ورثان و برديج و برزنج و الشاخية
و شروان و الابخاز و الشبران و
قبة و شكي و جزنة و شمكورو
خان فانا صفار متقاربة في الكبر
خصة واسعة العرفق

„არანში ბარდავზე, კარზე და თბილისზე დიდი ქალაქი არ არის. რაც შეეხება ბელაქანს, ვარსანს, ბერდიჯს, ბარზანჯს, შემახიას, შარვანს, აბხაზს, შაბირანს, კაბალას, შაქს, განჯას, შამქორსა და ხუნანს, ისინი პატარები არიან, სიდიდით ერთიმეორის ტოლნი, დიდად ნაყოფიერნი და (საე-სენი) სასარგებლო ნივთებით“².

X საუკუნის უცნობი ავტორის სპარსული თხზულების „წიგნი ქვეყანათა კიდეების (საზღვრების) შესახებ აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ“ (كتاب حدود العالم من المشرق الى المغرب) მიხედვით „ხუნანი მდინარე მტკერის ნაპირზე მდებარე ქვეყანაა, არმენიისა და არანის საზღვართა შორის“³. თვით ქალაქი ხუნანიც არანის საზღვარზე ყოფილა. XIII—XIV სს. ირანელი ისტორიკოსი ჰამ-

¹ იხ. მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიიდან (კახეთის სამთავრო (VIII—XI სს.): მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, ნაკვ. 31.

VIII ს. ბოლოს გრიგოლ კახთა მთავარი იპყრობს რა გარდაბანსა და კუხეთს, ჰქმნის კახეთ-კუხეთ-გარდაბნის სამთავროს. გრიგოლის შემდეგ გარდაბნელნი ხელში იგდებენ სამთავროს ხელისუფლებას და „განაჩინეს ქორეპისკოპოსად დი-ჩი, ძე იოვანე ქუაბულის ძისა“.

გარდაბნელები ემხრობიან კახელებს არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლაში: „კუ-ლად მეორედ მოვიდა იგივე ხალილ არაბი. შეებნეს გარდაბანელნი“ (ქცა. 254).

როგორც ჩანს, გარდაბნელნი კახეთ-კუხეთის სამთავროსთან ერთად აქტიურ მონაწილეობას იღებენ პოლიტიკურ ცხოვრებაში, „მატიანე ქართლისას“ მიხედ-ვით „გარდაიცვალა ფადლა ქორეპისკოპოსი, და დაჰდა ძკრიკე ქორეპისკოპოსად. ამისა შემდგომად გადგეს აზნაურნი გარდაბანელნი, იწყეს ზრახვად გიორგი მე-ფისა“ (ქცა, გვ. 268).

² ისტახრი, სახელმწიფოთა გზების წიგნი, BGA დე-გუეს გამოცემა, 1870, I, გვ. 187, 188.

³ ვ. ფუთურაძე, ისტახრი, პოდუდ-ალ-ალეში, ჰამდალლავ ყაზვინი, თბი-ლისი, 1937, გვ. 16.

დალლაჰ ყაზვინი მის შესახებ წერდა: „ხუნანი მაგარი ციხეა ერო ქალაქ ბორცვზე, არანის საზღვრად“. ყაზვინზე აღრე ხუნანის ბორცვზე მდებარეობა აღნიშნული ჰქონდა იაკუთსად:

خان مدينة من بلاد جرجان من
فتوح حبيب بن مleme قال

الاصطخرى خانان قلعة تعرف

بلقعة التراب لانها على تل عظيم

ხუნანი ქალაქია ქართველთა ქვეყანაში, რომელიც დაპყრობილია ჰაბიბ იზნ მასლამას მიერ. ისტახარი ამბობს, რომ ხუნანი ციხეა, რომელიც ცნობილია მტკვრის ციხის (სახელით), იმიტომ რომ იგი დიდ ბორცვზე მდებარეობს¹.

ე. ი. როგორც ჩანს, არაბულ-სპარსული წყაროებიც ეთანხმება ქართულსა და სომხურ წყაროებს ხუნანის სასაზღვრო პუნქტად აღიარებაში (სომხური წყაროებიდან ასეთ ცნობას ვხვდებით სტეფანოზ ორბელიანთან. იხ. „სისიაცანის სახლის წინაპრები“, გვ. 368—369 სომხ. ენაზე 1910 წ. „ხუნანიდან სპერის ზღვამდე ეწოდა ქართლი“).

ქართული წყაროებიდან ხუნანის ადგილმდებარეობის აღნიშვნას მხოლოდ ვახუშტი ბატონიშვილთან ვხვდებით. მის მიხედვით: „ხოლო ნაჯბადინს ქვევით არს ხუნანი; აღმოსავლით და ჩრდილოთ უდის მტკვარი, სამხრით ქცია, აღაშენა ციხე-ქალაქი ქართლოს, პირველ ეწოდა მტკვრის ციხე, შემდგომად ხუნანი, და აწ მოჰმადიანნი უხმობენ ქალის-ციხე ყიზყალას, დაბის გამო“². მთელი რიგი მონაცემების მიხედვით ირკვევა, რომ ხუნანის ადგილის ვახუშტისეული განსაზღვრა შეიძლება ექვის ქვეშ დავაყენოთ. ამ მხრივ და, საერთოდ, ხუნანისა და გარდაბნის ლოკალიზაციისათვის ქართულ წყაროებთან ერთად განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს არაბულ წყაროებს.

ცნობილია, რომ არაბი ავტორები თავიანთ გეოგრაფიულ თხზულებებში იძლეოდნენ სხვადასხვა საქარავნო გზების აღწერასა და მანძილის ოდენობას ცალკეულ პუნქტებს შორის. ამიერკავკასიაში ცნობილი იყო რამდენიმე ასეთი სავაჭრო გზა: მარალა—დვინი, დვინი—ბარდავი, ბარდავი—არდებილი, ბარდავი—დარუბანდი, ბარდავი—თბილისი და სხვა.

ჩვენ მხოლოდ უეკანასკნელ მარშრუტზე შევჩერდებით. ესაა: ბარდავ—თბილისის საქარავნო გზა. ხსენებული მარშრუტით საქარავნო გზა არანის დედაქალაქიდან—ბარდავიდან მიიმართებოდა სახალიფოს ჩრდილოეთის სასაზღვრო პუნქტამდე, თბილისამდე. თბილისი:

¹ ვ. ფ. ფ. უ. რ. ი. ქ., დასახ. ნაშრ., გვ. 23.

² იაკუთი, დასახ. ნაშრ., ტ. 11, გვ. 444 (474).

³ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 45.

სი სახალიფოს ჩრდილოეთის სულრა (سُورَا — სასაზღვრო პუნქტი) წარმოადგენდა. გზაზე მდებარე პუნქტებს განიხილავენ IX—X საუკუნეების ცნობილი არაბულენოვანი გეოგრაფები. როგორც ჩანს, გზა ბარდავიდან მტკვრის მარჯვენა მხარეს მოჰყვებოდა. რაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია, გეოგრაფები იძლევიან გზაზე მდებარე ცალკეული მნიშვნელოვანი პუნქტების დასახელებას და მანძილს ნათ შორის. ყოველივე ეს პრაქტიკული საჭიროებისათვის იყო გამიზნული და ამდენად, როგორც ვნახავთ, მასზე დაყრდნობა შეიძლება.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ როდესაც არაბულენოვანი გეოგრაფების მიერ მოცემულ გზებზე და პუნქტებს შორის მანძილზე ვლაპარაკობთ, მათი სიზუსტით გადმოცემა იმ დროის მიხედვით მეტად ძნელია. ერთი კი ცხადია, რომ პუნქტების ერთიმეორესთან დამოკიდებულებით აღნიშნული მანძილები შესაბამისად დიდად არ განსხვავდებიან.

ცნობილია, რომ სახალიფოს ძლიერების ხანაში სხვადასხვა ცნობილ საქარავნო გზებზე, ასევე ფუნდუკებთან და ქარვასლებთან, სპეციალური ქვის სვეტებიც იყო, რომლებზედაც მანძილს აღნიშნავდნენ. ერთი ასეთი ქვა ნაპოვნია პალესტინაში და ერთიც თბილისში, 1937 წ. სეიდბადთან. იგი ჰიჯრის პირველ საუკუნეებს ეკუთვნის.

ქვაზე წარწერაა: سَمِي مِيلًا مِنْ قَلْبِسْ სამი მილი თბილისიდან¹. იგი, როგორც სამართლიანად შენიშნავდა არქეოლოგი გ. ლომთათიძე, *in situ* არ უნდა ყოფილიყო აღმოჩენილი². ასეთი მანძილის აღმნიშვნელი ქვის ბოძის აღმოჩენა თბილისში მეტად მნიშვნელოვანი მოვლენაა, ჩანს, რომ თბილისში მიმავალ გზას დიდ ყურადღებას აქცევდნენ. აღნიშნული მანძილის მაჩვენებელი ბოძი იქნებ ბარდავ—თბილისის გზასაც ეკუთვნოდა.

პუნქტების ლოკალიზაციისათვის ჯერ მოვიტანოთ გეოგრაფთა ცნობები აღნიშნული გზის შესახებ, შემდეგ მათ განმარტებას შევეცდებით.

X საუკუნის გეოგრაფი ისტახრი თავის ნაშრომში „წიგნი სახელმწიფოთა გზების შესახებ“ (كتاب مسالك الممالك) წერდა:

1. გ. წ ე რ ე ლ ი, სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის, თბილისის უნივერსიტეტის სამეც. სესია, 1946, გვ. 46.

2. გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წ. ზამთარში მასალები საქ. და კავკ. არქ., I, 1955, გვ. 124.

الطريق من برذعة الى تفليس من
برذعة الى جنزة مدينة ٩ فراسخ
و من جنزة الى شمکور ١٠
فراسخ و من شمکور الى خان
مدينة ٢١ فرسخاً و من خان الى
قلعة ابن کندمان ١٠ فراسخ و من
القلعة الى تفليس ١٢ فرسخاً

გზა ბარდავიდან თბილისამდე:
ბარდავიდან ქალაქ განჯამდე 9
ფარსახია,
განჯიდან — შამქორამდე — 10 ფარ-
სახია,
შამქორიდან ქალაქ ხუნანამდე 21
ფარსახია,
ხუნანიდან ცალა იბნ ქანდამანა-
მდე 10 ფარსახია,
ცალიდან თბილისამდე 12 ფარ-
სახია¹.

როგორც ცნობილია, ისტახრის ხსენებული შრომა მისივე და-
ვლებით შედგოს და შეასწორა იბნ-ჰაუკალიმ (X ს.). იგიც იხილავს
ჩვენთვის საინტერესო მარშრუტს და წერს:

الطريق من برذعة الى تفليس فمن
برذعة الى جنزة مدينة صالحة
٩ فراسخ و من جنزة الى شمکور
١٠ فراسخ و من شمکور الى خان
مدينة ١١ فرسخاً و من خان الى
قلعة ابن کندمان ١٠ فراسخ و من
القلعة الى تفليس ١٢ فرسخاً

გზა ბარდავიდან თბილისს:
ბარდავიდან განჯამდე 9 ფარ-
სახია,
განჯიდან შამქორამდე 10 ფარ-
სახია,
შამქორიდან ქალაქ ხუნანამდე — 11
ფარსახია,
ხუნანიდან ცალა იბნ ქანდამანამ-
დე — 10 ფარსახია,
ცალიდან თბილისამდე — 12 ფარ-
სახი².

იბნ ალ - ფაკიჰი (X ს.) „წიგნში ქვეყანათა შესახებ“ (كتاب
البلدان) წერდა:

من برذعة الى تفليس ١٠
سكك

ბარდავიდან თბილისამდე 10 გზაა.
(سكك)³

მუჟადდასი (X ს.) წიგნში „საუკეთესო დაყოფა კლიმატთა
შესწავლისათვის“ (أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم) აღნიშნავდა:

من جنزة الى شمکور مرحلة ثم
الى خان ٣ مراحل ثم الى قلعة
ابن کندمان مرحلة ثم الى تفليس
مرحلتين

განჯიდან შამქორამდე გზის ერ-
თი ეტაპია, შემდეგ ხუნანამდე
სამი, ცალა იბნ ქანდამანამდე ერ-
თი და შემდეგ თბილისამდე ორი⁴.

¹ ისტახრი, BGA I, გვ. 193.

² იბნ-ჰაუკალი, BGA, II, გვ. 251.

³ იბნ-ალ-ფაკიჰი, CMOMIK, XXXI, Тифлис, 1902, გვ. 10.

⁴ მუჟადდასი, BGA, დე-გუეს გამოცემა, ლეიდენი, 1877 წ., III, გვ. 382.

იბნ ხორდადბეს მიხედვით (IX ს.) „ბარდავიდან თბილისამდე 10 გზაა“¹.

კუდამას მიხედვით კი (كتاب الخراج) ბარდავიდან ქალაქ მუთავაქილიამდე (შამქორამდე) 6 გზაა, ქალაქ მუთავაქილიიდან თბილისამდე კი 10 გზაა“².

როგორც ვნახეთ, უცხო ავტორები საეპრო გზაზე მდებარე ყველა ძირითად პუნქტს აღნიშნავენ. პუნქტები სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ ასეა წარმოდგენილი: ბარდავი, განჯა, შამქორი (მუთავაქილია), ხუნანი. ცალა იბნ ქანდამანი (გარდაბანი) და თბილისი. ისტახრიცა და იბნ-ჰაუკალიც ხაზგასმით აღნიშნავენ, რომ ხუნანი ქალაქია. ცალა იბნ ქანდამანი, როგორც აღნიშნული იყო, ქართული გარდაბანია. არაბული სახელი „ცალა იბნ ქანდამანი“ აღნიშნავს ციხის ქართველთა ეპონიმიზაციას კუთვნილებას. ცალა იბნ-ქანდამან. ე. ი. გარდაბოსის ძის (შთამომავალთა resp. გარდაბოსიანთა) ციხე³.

¹ ხორდადბე. BGA, VI, გვ. 122.

² კუდამა. BGA, VI, გვ. 127.

³ სახელთა (ხუნანი, გარდაბანი) ეტიმოლოგიური ახსნის შესახებ სხვადასხვა ავტორთა მიერ მრავალი მოსაზრებაა გამოთქმული. ხუნანის ეტიმოლოგიურ ახსნას სპეციალურად იძლევა პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი. იგი არ იზიარებს ჰუმბოლდტის მოსაზრებას, რომ ხუნანი თითქმის სპარსული *hunar*-ისაგან უნდა მომდინარეობდეს, რაც სომხურად *Հնար* და ქართულად შესაბამისად ჰუნარს და უნარს შეესაბამება და აღნიშნავს ჰუნარით, უნარით ნაგებს. პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის აზრით ხუნანი ჰუნებთან უნდა იყოს დაკავშირებული. იხ. მისი „ტოპონიმიკური შტუდიები“, მარქსისტული ენათმეცნიერებისათვის, 1934 წ. უნივერსიტეტის საიუბილეო კრებული.

გარდაბანს ნ. მარი ქართველთა ეთნიკურ სახელთან „ქართ“ აკავშირებდა. ასე ფიქრობს პ. ინგოროყეა. ისინი სახელს ასე შლიან: გარდ-აბან, ქართ-აბან, ქართ-უბან, ე. ი. ქართველთა უბანი, მხარე (იხ. პ. ინგოროყეა, გიორგი მერჩულე, გვ. 469—470). ჩვენ ვფიქრობთ, რომ სიტყვის ფუძისეული ნაწილი „გ ა რ დ ა ბ“ უნდა იყოს. როგორც გარდაბანი (გარდაბ-ანი), ისე ხუნანი (ხუნ-ანი), ერთი და იგივენაირად ნაწარმოები სახელები უნდა იყოს, რომელთა მსგავსი სახელებიც ბევრია შემონახული აღმ. საქართველოს ტოპონიმიკაში. „ხუნანიცა“ და „გარდაბანიც“ გეარის აღმნიშვნელ სახელებს უნდა წარმოადგენდნენ, როგორც მაგ.: ტიბ-ანი, ჭუგანი, ახატანი, მაჩხანი, შაშინი და სხვ. (ამასთან დაკავშირებით იხ. ივ. ჯავახიშვილის „საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები“, გვ. 51, 52). „ხუნანი“ და „გარდაბანი“ ცალკეული უძველესი გვარების აღმნიშვნელ ტერმინებად მიგვაჩნია: ხუნ-ანი || ხუნ-ანი; გარდაბ-ანი || გარდაბ-ანი. ანი, აანი დაბოლოებანი კარგადაა ცნობილი რო-

ზემოთ მოყვანილი ცნობების საფუძველზე შეიძლება განვსაზღვროთ ჩვენთვის საინტერესო პუნქტების ადგილმდებარეობაც.

გარდაბანი თბილისიდან 12 ფარსახითაა დაცილებული, ე. ი. დაახლ. 70 კმ.¹ გარდაბნიდან ხუნანი სამხრეთით მდებარეობს დაახლ. 58—60 კმ-ზე (10 ფარსახი). ხუნანის სამხრეთით შამქორამდე 11 ფარსახია, ე. ი. დაახლ. 63—65 კმ. ორ ცნობილ პუნქტს შორის (თბილისი, შამქორი) ორი უცნობი პუნქტია მოთავსებული (გარდაბანი, ხუნანი).

აღნიშნული ზომების მიხედვით მარკვარტი გარდაბნის ადგილმდებარეობას განსაზღვრავს მდინარე ქციის (ხრამის) მტკვართან შეერთების ადგილას, სადაც დღეს ნანგრევებია შემორჩენილი ყიზ-ყალის სახელით, და რომელსაც ვახუშტი ბატონიშვილი ხუნანის ნაქალაქარად მიიჩნევდა².

სწორედ აქვე უნდა გასულიყო ის საქარავნო გზაც, რომელიც ზარდავიდან ამოდიოდა. აქვე უნდა შევჩერდეთ ტაბარის ერთი საყურადღებო ცნობის შესახებაც. როდესაც იგი გადმოგვცემს, რომ ბულა თურქმა გაგზავნა ზირაქი შარაბიელი გარდაბნის ციხის (قلعة جرمان) ასაღებად. წერს: „გარდაბანი, რომელიც მდებარეობს ბარდავსა და თბილისს შორისა (بين بردعة و تفليس). ამ შემთხვევაში „ბარდავსა და თბილისს შორის“ უნდა აღნიშნავდეს სწორედ ბარდავ-თბილისის გზას³.

აქვე, სანამ ხუნანზე გვექნება ლაპარაკი, აღვნიშნავთ გზის მომართულებას გარდაბნიდან თბილისისაკენ. გზა, რომელიც სამხრეთიდან, ხუნანიდან მოდიოდა. გადაჰყვებოდა ხრამზე ხიდს, რომლის ნანგრევებიც დღესაც კარგადაა შენახული „გატეხილი“, იმავე „წათელი ხიდის“ ცოტა ქვევით, და მოვიდოდა გარდაბანს. გარდაბნიდან გზა თბილისისაკენ ჯერ აჰყვებოდა მდინარე ხრამს, და შემდეგ კი აუხვევდა რა ზევით. მივიდოდა ლომთა-გორას (დღევანდელი მარნეული). მარნეულიდან გზა თბილისისაკენ გაემართებოდა (გზის ამ მონაკვეთის შესახებ შემდეგ).

გორც მრავლობითი აღმნიშვნელი სუფიქსები. ეს უფრო დამაჯერებლად გვეჩვენება, თუ გავიხსენებთ ქართულ ტრადიციულ გადმოცემას: გარდაბოსის ძენი, იგივე გარდაბოსიანნი, იგივე არაბული იბნ ქანდამან **ابن كندمان**

¹ არაბული ფარსახი = 5762.8 მ. იხ. გ. წერეთელი, არაბულ-ქართული ლექსიკონი, თბილისი, 1951, გვ. 182.

² Я. А. Махандия, დასახ. ნაშრ., გვ. 246.

³ უნდა შევნიშნოთ, რომ გარდაბანი არაბულ წყაროებში ცნობილია როგორც **جرمان** (ჯარდამან), ისე **كندمان** **ابن قلعة** იბნ ქანდამანის ციხის სახელით.

გარდაბნის ციხე სტრატეგიულად კარგ ადგილზე იყო გაშენებული. მისი მდებარეობა ორი მდინარის შეერთების ადგილას მალ-ლობზე, გზასთან ახლოს, მის განსაკუთრებულ მნიშვნელობაზე მიუთითებს.

ზედაპირული არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, იგი ბრინჯაოს ხანიდან ყოფილა დასახლებული. ბევრია ასევე შემდგომი ხანებისათვის დამახასიათებელი კერამიკული მასალაც. კერამიკაში გამოიკნობა როგორც თხელკედლიანი კურკლის ფრაგმენტები, ისე დერგებისა და ქვევრების ნატეხები. ბევრია მოჭიქული კერამიკაც. როგორც მოჭიქული კერამიკის შემკობის ხერხები, ისე ადრეული ხანის კერამიკის ცნობილი ორნამენტები და ფორმები ანალოგიურია საქართველოს სხვა ადგილებში ცნობილი შესაბამისი კულტურებისა.

ზედაპირზე ჩანს კვადრატული ფორმის აგურებით ნაშენი ნაგებობების კვალიც, რომელიც გვიანფეოდალურ ხანას უნდა მიეკუთვნოს.

იმავე არაბული ცნობების მიხედვით, ხუნანი გარდაბანსა და შამქორს შორისაა მოქცეული. გარდაბნიდან იგი 58-60 კმ-ითაა (10 ფარსახი) დაცილებული, შამქორიდან კი 63-65 კმ-ით (11 ფარსახი). ჩვენ ვიცით შამქორის მდებარეობა, ლოკალიზებულია გარდაბანიც. მანძილის მიხედვით ირკვევა, რომ ხუნანი შამქორსა და გარდაბანს შორის დაახლოებით გზის ნახევარზე მდებარეობდა. ქართული წყაროების მიხედვით ირკვევა, რომ იგი მდ. ბერდუჯზე მდებარეობდა. რადგან იგი მტკვრის ნაპირზეც მდებარეობდა (აქედან წარმოდგება მისი სახელი „მტკვრის ციხე“), ამიტომ იგი მდინარე ბერდუჯის მტკვართან შეერთების ადგილას უნდა ყოფილიყო გაშენებული. მაგრამ ჩვენ არ ვიცით, რომელ მდინარეს ერქვა ბერდუჯი. იგი არ იცის არც ვახუშტიმ: საგიმს, ბერდუჯსა და აღისტევს იგი ერთმანეთში ურევს. ვახუშტის მიხედვით ბერდუჯი „სახელითა იწოდების სამითა: პირველი ბერდუჯი, ზ საგიმი, გ დებედა. ხოლო ბერდუჯი დაბისაგან ბერდუჯისა ეწოდა, არამედ საგიმს ვგონებ ინჯას ანუ აღისტევს“¹ (ბერდუჯის შესახებ შემდეგ გვექნება ლაპარაკი).

მანძილის გამოთვლის მიხედვით, როგორც უკვე ითქვა, ხუნანი გარდაბან-შამქორის შუა გზაზე უნდა ყოფილიყო. ასეთი ადგილი კი დღევანდელი მდ. აღსტაფის მტკვართან შეერთების მიდამოებში უნდა მოხვედრილიყო. (ხუნანის მდებარეობას არაბი გეოგრაფების ცნობილი კომენტატორი კარაულოვი ჭერ ყაზახის მიდამოებში ვარაუდობდა, შემდეგ კი აღსტაფის შესართავთან)².

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა... გვ. 34.

² С М О П М К (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа), ტ. 38, გვ. 22; ტ. 29, გვ. 65.

საბოლოოდ, ხუნანის ლოკალიზებისათვის რა მონაცემები გვაქვს, რის მიხედვით შეიძლება განვსაზღვროთ მისი ადგილმდებარეობა? უკვე აღნიშნული წყაროების მიხედვით ვიცით მიახლოებითი რაიონი, სადაც უნდა ვეძიოთ ნაქალაქარი. ვიცით, რომ იგი მტკვრის ნაპირას მდებარეობდა, მტკვართან ქართული წყაროების „ბერდუ-ჯის“ შესართავთან; იგი მდებარეობდა ბორცვზე (იაკუთის და ჰამ-დალლაჰ ყაზვინის მიხედვით). ამასთანავე უნდა გავითვალისწინოთ ის გარემოება, რომ ხუნანი ცნობილია „მტუერის ციხის“ სახელითაც (არაბულ წყაროებში ნათარგმნია იგი, როგორც القلعة التراب), რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ქალაქს ალიზის კედელი უნდა ჰქონოდა შემოვლებული.

ჩამოთვლილი ნიშნების მიხედვით შესაძლებელი გახდა მოგვეძებნა ნაქალაქარი და ადგილზევე შეგვესწავლა არქეოლოგიურადაც.

უკვე აღნიშნული მონაცემებით საძიები ადგილი დღევანდელი აღსტაფის რაიონს (აზერბაიჯანის სსრ) დაემთხვა, კერძოდ, მდ. აღსტაფის მტკვართან შეერთების მიდამოებს¹.

ჩვენ მიერ ხუნანის ნაქალაქარად მიჩნეული ადგილი მდებარეობს მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე სადგურ ფოილიდან სამხრეთით დაახლ. 6 კმ-ზე. იგი მდებარეობს მთა კალა-ბოზის უკიდურეს დას. ნაწილში, სადაც მდინარის ნაპირას თავისებური კონცხი იქმნება. ნაქალაქარიცა და ნაციხარიც აშკარადაა გამოყოფილი საერთო მალ-ლობის მთლიანი ტერიტორიისაგან. ნაქალაქარს ჩრდილო-დასავლეთით მდ. აღსტაფის ერთი პატარა ტოტი ესაზღვრება, რომელიც აქვე უერთდება მტკვარს.

ჩვენთვის საინტერესო ძეგლი სტრატეგიულად ძლიერი პუნქტი უნდა ყოფილიყო. ორი მხრიდან მიუვალა წყლისა და ციცაბო ნაპირების გამო (მტკვარი ამ ადგილას საკმაოდ განიერ ტერიტორიაზე მუხლსა ქმნის), ხმელეთიდანაც გამოყოფილია დამრეცი ფერ-ლობით (ტაბ. XXXIX, 1).

ისევე როგორც ყველა ფეოდალური ხანის ქალაქებში, აქაც ქალაქის ორი ნაწილი—ციხის ტერიტორია და ნაქალაქარი შეგვიძლია გავარჩიოთ. ორივეს შესწავლის შემდეგ კი, თუნდაც ზედაპირულად, წარმოდგენა შეგვექმნება ძლიერი ციხე-ქალაქის ცხოვრების შესახებ.

¹ ადგილზე არქეოლოგიური დაზვერვები ჩატარებულია ჩვენ მიერ 1955 წლის 25 სექტემბრიდან 5 ოქტომბრამდე. სადაზვერვო არქეოლოგიური მასალები ინახება რუსთავის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

ნაციხარის ტერიტორიას ბორცვის თავი წარმოადგენდა, რომელსაც გადავაყებულ მოედნის ფორმა ჰქონდა. მოედნის ფორმა უსწორმასწოროა.

ნაქალაქარი ნაციხარიდან სამხ.-აღმ. მდებარეობს. ციხის ტერიტორია ნაქალაქარიდან რელიეფურადაცაა გამოყოფილი. ნაქალაქარის ტერიტორია მოცულობით რამდენჯერმე აღემატება ნაციხარს.

ძველი მდინარია არქეოლოგიურა ნაშთებით. ზედაპირული მასალა განსაკუთრებით ჭარბად ნაციხარზეა წარმოდგენილი. უფრო კი მტკვრის სანაპირო ზოლში, კონცხის ფერდობზე, სადაც წვიმის წყალს ურეცხაა მიწა. ალაგ-ალაგ ღრმადაც ჩასულა და მიწაში დამარხული ნაშთები გამოუჩენია.

მოპოვებული ზედაპირული არქეოლოგიური მასალით შეიძლება შუქი მოეფინოს ქალაქის ცხოვრების სხვადასხვა მხარეს. არქეოლოგიური მასალადან დიდი უმრავლესობა კერამიკაა, სადაც კარგად გამოიკნობა სხვადასხვა არქეოლოგიური პერიოდები.

როგორც ჩანს, ადამიანი აქ ჯერ კიდევ ენეოლითის დროს ყოფილა დასახლებული. ცხოვრება ბორცვზე გრძელდებოდა შემდგომ ხანებშიაც. ფეოდალურ ხანაში აქ უკვე ძლიერი ციხე-ქალაქია.

ენეოლითზე უფრო ძველი პერიოდების არქეოლოგიური ძეგლები აქ არ აღმოჩენილა. ზედაპირზე ბევრია ნაპოვნი ოფსიდიანის ანატეცები პირველადი დამუშავებით, მეორადი დამუშავების კვალი კი მხოლოდ რამდენიმეს ეტყობა (ვსარგებლობთ ა. კალანდაძის განმარტებით).

კერამიკის მიხედვით ბორცვზე ცხოვრების უწყვეტი სურათის წარმოდგენა შეგვიძლია დაწყებული ენეოლითიდან და გათავებული ახ. წ. XII—XIII სს.-ით.

ენეოლითური ხანა წარმოდგენილია ჭურჭლის ერთი ფრაგმენტით. რომელიც აღნიშნული დროის კერამიკისათვის დამახასიათებელ ყველა ნიშანს ატარებს. ჭურჭლის ნატეხის გარეთა პირი ღია მოწითალო ფერისაა. თიხა მსხვილმარცვლოვანია. ჭურჭელი სქელკედლიანი უნდა ყოფილიყო. ფრაგმენტის სიპატარავის გამო არ შეგვიძლია განვსაზღვროთ. თუ რა სახის ჭურჭელს ეკუთვნის იგი.

უცნობი დანიშნულების ჭურჭლის ფრაგმენტია ნაპოვნი აგრეთვე ნაციხარზე. რომელიც ენეოლითზე გვიანი ხანისაა. გარეთა პირის მოწითალო და მოშავო ფერებით შეღებვის ტრადიციითა და თიხის დამუშავების ტექნიკის მიხედვით იგი შეიძლება შუა ბრინჯაოს ხანას მივაკუთვნოთ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მისი ძლიერი მსგავსება თრიალეთის შუა ბრინჯაოს ხანის მოხატულ კერამიკასთან.

განსაკუთრებით კარგადაა წარმოდგენილი გეანბრინჯაოს ხანის კერამიკა. ამ დროის კერამიკული ნაწარმი შავად და მონაცრისფრო-დაა გამომწვარი. ზედაპირი გაპრიანებულია. ზოგი მათგანი, მიუხედავად იმისა, რომ თხელკედლიანია და კარგადაა გამომწვარი, მსხვილმარცვლოვან მინარევებს შეიცავს. ეს უქანასენელი გარემოება კარვად ახსიათებს არა მარტო აქაურ კერამიკას, არამედ მთლიანად მტკვრისპირა ზოლს (რუსთავი, ყარაია, გარდაბანი). ზოგი მათგანი ქარსის დიდი რაოდენობის მინარევებს შეიცავს. ზედაპირი ბევრ ფრაგმენტს ორნამენტებითა აქვს შემკული. ორნამენტები უფრო გეომეტრიულ სახეებს გამოხატავენ. გვხვდება კუთხეების მსგავსად შეკრული ტეხილი ხაზები, რომლებიც ირგვლივ შემოუყვებოდა ქურქელს, გვხვდება ასევე ტალღური ორნამენტი და წრეები. ორნამენტები ამოკაწვრითა და დაწოლითაა მიღებული.

ანტიკურ ხანას შეიძლება მივაკუთვნოთ ერთი ფრაგმენტი. როგორც თავისი შესანიშნავად გაპრიანებული შავი ზედაპირით ძალიან მიაგავს შავლაქიან კერამიკას. ქურქელი მეტად თხელკედლიანი ყოფილა. თიხა არავითარ მინარევს არ შეიცავს და მეტად ფაქიზადაა დამუშავებული.

განსაკუთრებით ძლიერადაა აქ წარმოდგენილი ფეოდალური ხანისათვის დამახასიათებელი როგორც მოქიქული, ისე მოუქიქავი კერამიკა. მოქიქულიდან ირჩევა ჯამების, ქილების, სამარილეებისა და სხვა ფრაგმენტები. გვხვდება ერთფრად და მრავალფრად მოხატვა. მოქიქვა გვხვდება როგორც ანგობირებულ კეცზე. ისე რამდენიმე ფრაგმენტზე უანგობოდ, სხვადასხვა ფერის საღებავებით გამოყვანილია გეომეტრიული, მცენარეული და ცხოველური სახეები. ქურქელის ძირას (?) ერთ ფრაგმენტზე მცენარეულ სახეთა შორის ირჩევა ადამიანის ხელი თუ ცხოველის თათი. ფრაგმენტი ძალიან ჰგავს რუსთავის იმ ჯამის ფრაგმენტს, რომელზედაც გაქენებული ცხოველია გამოსახული. მოქიქული კერამიკა დიდ მსგავსებას იჩენს ქართული ფეოდალური ქალაქების (თბილისი, დმანისი, რუსთავი) მოქიქულ კერამიკასთან.

გარდა მოქიქული კერამიკისა ამ ხანასვე განეკუთვნება ასევე მოუქიქავი, დიდი ზომის ქურქელის (სადულარი) ფრაგმენტები დმანისში, თბილისსა და რუსთავში აღმოჩენილი სადულრების მსგავსი. ბევრი მათგანი ორნამენტირებულია. ორნამენტის სახეებია: პატარა კონცენტრირებული წრეები, ტეხილი ხაზები, ზონარული ორნამენტი და სხვა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მსგავსება რუსთავისა და

აქაური სადულრების ფრაგმენტებისა, რომელთა ზედაპირიც შემკულია კიქურის თვალითა და მოქიქული ქურჭლის ნატეხების ინკრუსტირებით.

ნაციხარზე გვხვდება აგურის ნატეხებიც, რაძდენიმე მთელი აგურიცაა დადასტურებული. აგურები კვადრატული, ე. წ. „ქართული აგურის“ ფორმას ატარებენ¹. ნაციხარის ირგვლივ ალიზის სქელი ფენებია დადასტურებული. ალიზას ფენებში შიგადაშიგ აგურის ნატეხები და ქვები ერევა. ექვს გარეშეა, რომ აქ ციხის გალავნის ნაშთებთან გვაქვს საქმე. ჩანს, რომ კედელი ალიზისა ყოფილა; სამშენებლო მასალად კედლების გამაგრებისას მაინც აგური და ქვაც გამოუყენებიათ. თუმცა ეტყობა, რომ პირვანდელი ციხის გალავანი ალიზისა უნდა ყოფილიყო.

ნაციხარის შესწავლით ქალაქის მხოლოდ ერთ სახეს ვიგებთ. ნაქალაქარი ნაციხარიდან სამხ.-აღმ. მხარეს მდებარეობს. როგორც მოსალოდნელი იყო, ნაქალაქარს უფრო დიდი ტერიტორია უკავია, ვიდრე ნაციხარს. მისი ზედაპირი ნასახლარებისაგან დარჩენილი უსწორმასწორო თხრილებითაა დაფარული. თხრილების პატარა სიღრმე და ზედაპირზე შენობების კვალის გაქრობა მისი დაქცევის შემდეგდროინდელ ასწლეულებზე მიუთითებს. ნაქალაქარის ზედაპირზე გვხვდება კერამიკის ფრაგმენტები, აგურის ნატეხები (იმავე „ქართული“ ფორმისა). ნაშთები განსაკუთრებით კარგად შეიმჩნევა და მრავალრიცხოვანიცაა მტკვრისპირა ზოლში. აქაც ნაციხარის ანალოგიური მასალაა. ნაქალაქარზევეა დადასტურებული რამდენიმე არქაული ტიპის გრანიტის ქვის ხელსაფქვავის ფრაგმენტები. აქვეა ნაპოვნი სადღვებლის ტუჩის ნატეხი. როგორც ერთი, ისე მეორე ნაქალაქარის სამეურნეო სახეზე მიუთითებს.

როგორც ნაციხარზე, ისე ნაქალაქარზე კარგად შეინიშნება ნაცრისა და ნახშირის სქელი ფენები, ცეცხლში უბედური შემთხვევისას დამწვარი კერამიკა, დამწვარი ძვლები, ქვები, აგურები. ყველაფერი ეს ქალაქის ტრაგიკულ ბოლოზე მიუთითებს.

ასეთი მდიდარი არქეოლოგიური მონაცემების მქონე ადგილი, მით უმეტეს როდესაც აქვე შეიძლება გამოიყოს ციხისა და ნაქალაქარის ტერიტორია, კარგი გეოგრაფიული მდებარეობა, ფეოდალური ხანისათვის დამახასიათებელი ციხე-ქალაქის ნიშნები, ამავე ხანის მდიდრული მოქიქული კერამიკა, მისი მდებარეობა იმ საქარავნო გზის ზონაში, რომელიც ბარდავიდან თბილისს მიემართუ-

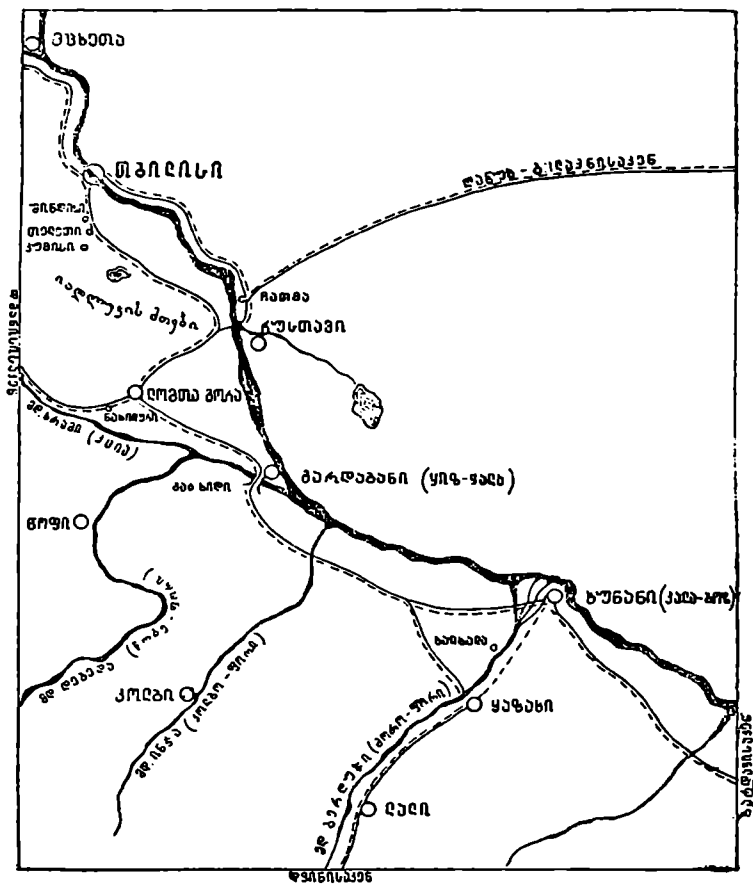
¹ ზომები: 24×24×5; 23,5×5,5; 23,5×5; 24×5; 23×5,5; 23×23×5.

ბოდა, გვაფიქრებინებს, რომ ჩვენ წინაშეა მნიშვნელოვანი არქეოლო-
გიური ძეგლი, რომელსაც გარკვეული ადგილი ექნებოდა დათმობი-
ლი მემკვიდრეობა თუ გეოგრაფთა ნაშრომებში. ძეგლის მნიშვნელო-
ბა მით უფრო ძლიერდება, რომ ფეოდალური ხანის ციხე-ქალაქი
აქ აღრეული კულტურების მდიდარ ტრადიციებზეა აღმოცენებული.
აღნიშნულ ძეგლს ჩვენ არ ვიცნობთ. იგი კი თავისი მონაცემების
წყალობით მნიშვნელოვანი პუნქტი უნდა ყოფილიყო. არქეოლო-
გიური მასალით ვიგებთ, რომ მას შუა ფეოდალური ხანის შემდეგ
აღარ უცხოვრია და განადგურებულა. დღესდღეობით იგი მივიწყე-
ბულია და მხოლოდ „კალა-ბოზის“ სახელითაა ცნობილი. „კალა“,
იგივე قلعة, არაბულად ციხეს ნიშნავს. ასევეა თურქულ და აზერ-
ბაიჯანულ ენებშიაც, „ბოზ“ (boz) კი თურქულად და აზერბაიჯა-
ნულად ნაცრისფერს ნიშნავს და იხმარება მიწის ფერის აღსანიშნა-
ვად. თვით სახელიდანაც (კალა) აშკარაა, რომ აქ ციხე უნდა ყოფი-
ლიყო. რაც შეეხება მის მსაზღვრელს („ბოზ“—ნაცრისფერი), იგი
ისეთივე მსაზღვრელი უნდა იყოს, როგორც ქართულ შედგე-
ნილ სახელში — „მტუერის ციხე“, ანდა არაბული القلعة الترابية
(იგივე მტვერის ციხე). როგორც ქართული, ისე არაბული სახელი
გამოყენებული იყო ფეოდალურა ხანის ცნობილი ქართული ქალა-
ქის ზუნანის აღსანიშნავად. ამავე ქალაქის აღმნიშვნელად მიგვაჩნია
აქ განხილული მესამე სახელიც „კალა-ბოზ“ (ნაცრისფერი ციხე).
როგორც „ნაცრისფერი“, ისე ქართული „მტუერი“ ალიზის აღსა-
ნიშნავად იხმარებოდა. თურქული „ბოზ“—ნაცრისფერი ალიზის
ფერს გადმოსცემს, იმ ალიზისა, რომლის გალავანიც გარს ერტყა
ციხეს, და რომლის ნაშთებიც კარგადაა დადასტურებული ჩვენ მიერ
განხილულ ნაქალაქარში. მტვერი რომ სწორედ ალიზს აღნიშნავს
(კონტექსტში „მტუერის ციხე“), კარგადაა დამოწმებული „ქართ-
ლის ცხოვრების“ სომხურ თარგმანშიაც. ქართული „კუალად აღაშე-
ნა მტუერის ციხე, რომელსა აწ ჰქვიან ზუნანი“, სომხურ თარგმან-
შია „ალიზით ნაგები ციხე ზუნანი“¹.

* * *

ორივე პუნქტთან დაკავშირებით გასარკვევი გვაქვს ერთი სა-
კითხიც. პირველ რიგში ზუნანის მიხედვით ვიცით, რომ საქმე
გვაქვს სასაზღვრო პუნქტთან, რომელიც სასაზღვრო მდინარე ბერ-
დუჯზე მდებარეობდა. ხომ არ არის დღევანდელი მდინარე აღსტა-

¹ ქართლის ცხოვრება, ძველი სომხური თარგმანი, ი. აბულაძის გამოცემა,
გვ. 11.

ფა იგივე ისტორიული ბერდუჯი? თუ ჩვენ მიერ განხილული პუნქტი მართლაც ხუნანია (ეს მტკიცდება მოყვანილი საბუთებით), მაშინ დღევანდელი აღსტაფა მდინარე ბერდუჯი უნდა იყოს. ჩვენ ასეთ მოსაზრებას სხვა საბუთითაც გავამაგრებთ. კერძოდ, გვინდა შევჩერდეთ ერთი მნიშვნელოვანი პუნქტის, ხალხალას თუ ხილხილას შესახებ, რომელიც სასაზღვრო პუნქტს წარმოადგენდა და რომლის შესახებაც გადმოგვცემენ როგორც სომხური. ისე ქართული წყაროები. მოსე კალაკანტუელის მიხედვით, ხალხალა ალბანელი მეფეების საზამთრო რეზიდენციას წარმოადგენდა («На границах Иверии насупротив Халхал зимних квартир царства агванского»)¹ და ქართველთა მოსაზღვრე პუნქტად ითვლებოდა. ლეონტი მროველთან იგივე პუნქტი გადმოცემულია ხილხილას სახელით. მის მიხედვით იგი სომეხი მეფეების საზამთრო ადგილი ყოფილა². თამარის პირველი ისტორიკოსის მიხედვით, „დაუდგა საჯდომი სიახლესა საყდრისა თვისისა, პირისპირ მამის დის წულისა მისისა აღსართანისა, რომელი მეფე იყო შირვანისა და ზღვის პირისაჲ დარუბანდით ხალხალამდის“³. ცხადად ჩანს, რომ ხალხალა ქართველთა საზღვარს წარმოადგენდა, ისევე როგორც ხუნანი და ბერდუჯი.

საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ხალხალა დღესაცაა ცნობილი სოფლის სახით. იგი მდინარე აღსტაფის ნაპირას მდებარეობს. სავესებით დამაჯერებლად მიგვაჩნია, რომ იგი ისტორიული ხალხალაა. ამ შემთხვევაში საზღვარი მთელ ხაზზე ასევეა წარმოსადგენი: ხუნანი. მდინარე ბერდუჯი (დღევანდელი აღსტაფა) და ხალხალა. სამივენი წერილობითი წყაროებით სასაზღვრო ადგილებს წარმოადგენდნენ. ჩვენ არ ვეთანხმებით ერემიანს, რომელიც ხალხალას ლათან აიგივებს⁴. მის მიერ ისტორიული პუნქტის—ლალის ლოკალიზება სავესებით მიზანშეწონილია, მისი გაიგივება ხალხალასთან კი არ მიგვაჩნია მართებულად⁵. ამასთანავე ერემიანი სავესებით სამართლიანად შენიშნავს, რომ მდინარე ლობნასი, რომელზედაც ხალხალა

¹ Монасей Каганкатваци, История агван. გვ. 86, იხ. ასევე Егнше, История Егнше Вардапета, Тифлис, 1853, გვ. 122.

² ქცა, გვ. 61.

³ ისტორიანი და აზმანი... კ. კეკელიძის გამოცემა. გვ. 66.

⁴ С. Т. Еремян, Торговые пути Закавказья в эпоху сасанидов, ВДИ, 1939, № 1, გვ. 85.

⁵ ერემიანის ლოკალიზაციით ლალი მდ. აღსტაფის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს, უფრო ზევით ეიღრე დღევანდელი სოფელი ხალხალა. ლალი დვინიდან მომავალ გზაზე მდებარეობდა.

მდებარეობდა, არის არა დღევანდელი ქეგამი (თაუზი), არამედ დღევანდელი აღსტაფა. ეს უკანასკნელი სახელი კი მხოლოდ გვიანდელ ავტორებთანაა მოხსენებული (მას არ იცნობს, მაგალითად, მოსე კალაქანტუელი)¹.

მართლაც, მდინარის დღევანდელი სახელი „აღსტაფა“ გვიანდელი წარმოშობისაა. იგი თურქული უნდა იყოს და ნიშნავს თეთრ ბორცვს (შდრ. ყარათაფა—შავი ბორცვი. აღსტაფა მდინარეს დაერქვა პუნქტის მიხედვით).

ამრიგად, დღევანდელი მდინარე აღსტაფა უნდა მივიჩნიოთ ქართული წყაროების ბერდუჯად, რომელიც სასაზღვრო მდინარეს წარმოადგენდა. მასზევე მდებარეობდა სხვა სასაზღვრო პუნქტებიც, ხალხალა და ხუნანი. ჩვენი ლოკალიზაციით ორივენი სწორედ ისტორიულ ბერდუჯზე და დღევანდელ აღსტაფაზე მდებარეობენ.

კიდევ ერთი დამატებითი ცნობა უნდა მოვიყვანოთ საკითხის გასარკვევად. „ჰუდუდ ალ-‘ალამი“-ს ავტორის მიხედვით, ხუნანის პროვინციაში ყოფილა პუნქტი ვერდუყიე (وردقی). იგი წერს: „ხუნანი მდინარე მტკვრის ნაპირზე მდებარე ქვეყანაა არმენიისა და არანის საზღვართა შორის. ვერდუყიე—ქალაქია ხუნანში; მცირეა და ხალხიც ცოტა ჰყავს. ყალა დიდი ციხეა, მისავლით, არმენიის და არანის შუა საზღვარზე“².

ხუნანის, ვერდუყიეს და ყალის (ე. ი. გარდაბნის) აღწერილობას უცნობი ავტორი განჯისა და შამქორის შემდეგ იძლევა. იგიც არაბი ავტორების თანმიმდევრობას იცავს სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ ქალაქების ჩამოთვლის დროს, იმ განსხვავებით, რომ ხუნანსა და გარდაბანს შორის იხსენიებს ჩვენთვის უცნობ პუნქტს ვერდუყიეს, რომელიც ხუნანზე ნაკლები მნიშვნელობისა ყოფილა. მინორსკის აზრით, „ვერდუყიე უნდა იყოს ბერდუჯის პოპულარული სახელი, თბილისის სამხ.-აღმ.-ით მდებარე, საქართველოს სასაზღვრო რაიონი ბერდუჯის მდინარეზე (ეხლა ბორჩალო)“³.

ვერდუყიეს ბერდიკთან, იმავე ბერდიკთან—ბერდუჯთან დაკავშირება მისაღებია, მაგრამ იგი უნდა დაუკავშირდეს არა იმ მდინარეს, რომელიც მდ. ხრამს ერთვის, არამედ მდ. ბერდუჯს ჩვენი გაგებით (დღევანდელი აღსტაფა).

¹ С. Т. Еремян, დასახ. ნაშრ., გვ. 85.

² ვ. ფ. თ. უ. რ. ი. ქ., დასახ. ნაშრ., გვ. 15.

³ Minorsky, Hudud al-'Alam, გვ. 398.

აქვე უნდა მოვიტანოთ სუმბატ დავითის ძის ერთი ცნობა, რომელიც ერეკლე კეისარს შეეხება. თბილისიდან ბაღდადს მიმავალი კეისარი მოსულა გარდაბანს, აქ „ნათელ-უცია“ აქაური მთავრისათვის „და წარვიდა ბერდუჯს და დადგა გულსა სოფლისასა“¹. ჯერ ერთი, ამ პატარა ცნობიდან ირკვევა, რომ ბერდუჯი გარდაბნიდან სამხრეთით მდებარეობს, და მეორეც, ერეკლე კეისარი მოვიდა ბერდუჯს და დადგა გულსა სოფლისასა—ნიშნავს არა იმას, რომ კეისარი ბერდუჯის მდინარეზე მოვიდა (ეს ისეც იგულისხმება), არამედ იმას, რომ კეისარი მოვიდა სოფელ ბერდუჯს, აქვე გაჩერდა იგი „და დადგა საფუძველი წმიდისა ღმრთისმშობელისა ეკლესიისა“². სუმბატ დავითის ძის ბერდუჯი სპარსული თხზულების „ჰულდ ალ-‘აღლე-მია“ ვერდუყიეა (ვერდუყიე-ვერდუყი-ბერდიკი-ბერდუჯი), რომელიც ჩვენი ლოკალიზაციით მდ. ბერდუჯზე (დღევანდელი აღსტაფა) მდებარეობდა. მისი ადგილმდებარეობის კონკრეტულად წარმოდგენა ჩვენ დღეისთვის არ შეგვიძლია.

ამასთან დაკავშირებით ისმება კითხვა: რა სახელი ერქვა ვახუშტისეულ ბერდუჯს (დებედას) ისტორიულად? მისი სახელი სომხური წყაროების წო ბ ე ფ ო რ ი უნდა იყოს (ამავე მდინარეზე მდებარეობდა ციხე წო ფ ო რ ი)³. დღევანდელი მდინარე ი ნ ჯ ა, რომელიც ქციის ქვევით ერთვის მტკვარს სომხური წყაროების კ ო ლ ბ ო ფ ო რ ი უნდა იყოს (ამ მდინარეზე მდებარეობს პუნქტი, რომლის სახელი კ ო ლ ბ ი დღესაცაა შერჩენილი).

რაც შეეხება დღევანდელ მდ. აღსტაფას (ჩვენი ლოკალიზაციით ბერდუჯი), იგი სომხური წყაროების ძ ო რ ო ფ ო რ ი უნდა იყოს და შესაბამისად ის სამი ხევი, რომლებიც „სომხური გეოგრაფიით“ გუგარქში შედიოდნენ (ძ ო რ ო ფ ო რ ი, კ ო ლ ბ ო ფ ო რ ი და წ ო ფ ო ფ ო რ ი) დღევანდელი აღსტაფა (იგივე ბერდუჯი), ინჯა და დებედაა.

ასე წარმოგვადგება ჩვენ ხუნანისა და გარდაბნის, ასევე მათთან დაკავშირებული სხვადასხვა პუნქტების ლოკალიზაციის საკითხი. საკითხის გარკვევისათვის ვიყენებით როგორც წერილობით წყაროებს, ასე არქეოლოგიურ მონაცემებსაც.

საბოლოოდ გვიანტერესებს, რამ გამოიწვია სახელთა ასეთი ცვლა, რომ გარდაბნის მაგივრად შემდეგ ადგილის აღმნიშვნელად ხუნანი მივიღეთ (იხ. ვახუშტი). ასეთი ცვლილება გვიანფეოდალურ

¹ ქცა, გვ. 375.

² იქვე.

³ იხ. საქართველოს ისტორიული რუკა ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით.

ჯანაშია მომხდარი. ზუნანი მონღოლთა შემოსევების შედეგად ისე განადგურდა, რომ შემდეგში იქ ცხოვრება აღარ განახლებულა. გვიანფეოდალურ ჯანაშა ძველი გარდაბნის ადგილას კვლავ ვხვდებით დასახლებულ პუნქტს (ყოველ შემთხვევაში საფორტიფიკაციო ნაგებობებს). იგი თავისი ძლიერი სტრატეგიული მდებარეობის გამო კვლავ გამოცოცხლდა და მეთვალყურეობას უწევს სამხრეთის რაიონს. ძველი გარდაბნის ნაციხარი ამჟამად ზუნანის სახელით მოიხსენიება. ე. ი. იხსენიება იმ ქალაქის სახელით, რომელიც გარდაბნის მხარის ამდროისათვის კი უკვე განადგურებულ ცენტრს წარმოადგენდა. შესაძლებელია ასეთი ტრადიციული დამოკიდებულების გამო მივიღეთ ორი გეოგრაფიული სახელწოდების ასეთი მონაცვლეობაც.

*
* *

ჩვენ განვიხილეთ ბარდავ-თბილისის საქარავნო გზაზე მდებარე პუნქტების განლაგება თანმიმდევრობით ბარდავიდან ჩრდილოეთისაკენ. გზა, რომელიც გაივლიდა განჯას, შამქორს, ზუნანსა და გარდაბნს, შემდეგ უკანასკნელ ეტაპს, გარდაბან-თბილისს მისდევდა. შევეცადეთ ორი უკანასკნელი პუნქტის ზუნანისა და გარდაბნის ლოკალიზაციასაც. როგორც აღნიშნული იყო, გარდაბნიდან თბილისისაკენ მიმავალი გზა ლომთა გორას (დღევანდელი მარნეული) ამოდიოდა, ლომთა გორა გზასაყარს წარმოადგენდა. აქედან შეიძლებოდა წასვლა როგორც თბილისისაკენ ისე თრიალეთისაკენ. თბილისისაკენ მიმავალი გზა გადადიოდა იალლუქას მთაზე და შემდეგ აივლიდა რა კუმისის ტბისკენ, ტაბახმელა-შინდისით თბილისში შედიოდა.

იალლუქას მთაზე, სადაც გზა გადიოდა, დღესაც კარგად შეინიშნება ნაგზაური. გზა ლომთა გორიდან იალლუქისაკენ მიჰყვებოდა ორ პატარა ქედს შორის დაბლობს, გვერდს უქცევდა იალლუქის მთის ყველაზე მაღალ ნაწილს, ისე რომ ეს უკანასკნელი გზიდან მარჯვნივ რჩებოდა და მთის ფერდობზე გეზად იწყებდა მთიდან ჩამოსვლასა და გაეცემა. გზის ეს ნაწილი დღესაც კარგადაა შენახული და ექვსაც კი არა ბადებს, რომ იგი ძველი ნაგზაურია (სხვათა შორის, ეს ნაგზაური კარგად ჩანს თბილისიდან რუსთავეს მიმავალი გზიდანაც. კერძოდ, ჩანს მთაზე დიაგონალური ზაზი, რომელიც მთის წვერიდან გადმოდის, ჰკვეთს ხევებით დაღარულ მთის ფერდობს და ვაკეზე გამოდის. ეს კარგად შეიმჩნევა მანამდე, სანამ რუსთავ-ჭულფის გადასახვევამდე მივიდოდეთ). ნაგზაურის ის ნაწილი მაინც, რომელიც

მთაზე გადადის, კარგადაა შენახული. ნაგზაურის კვალი 2 კმ-მდე აღწევს. ეტყობა გზის მშენებლობაზე დიდი ზრუნვა გაუწევიათ. მთის ფერდობზე რომ ადვილი სავალი ყოფილიყო, მიწა გაუქრიათ და გზა გაუკეთებიათ (გზის ერთი ნაწილი ამ უკანასკნელ ორ წელიწადში დაზიანებულია მეწყერისაგან). ნაგზაური დღევანდელი გზისაგან რამდენიმე კილომეტრითაა დაცილებული. იაღლუჯის მთამდე მისულ მგზავრს. თუ სურდა მას რუსთავეში მოხვედრილიყო, მტკვრისაკენ უნდა გადაეხვია, ანდა, თუ ის გარდაბნიდან მოდიოდა, შეეძლო პირდაპირ მტკვარს ამოჰყოლოდა და ისე მოსულიყო რუსთავს. ამ შემთხვევაში მტკვარს მარჯვენა ნაპირით უნდა ამოჰყოლოდა, რადგან გარდაბნიდან რუსთავეამდე მტკვარზე ხიდი არა ყოფილა.

როგორც ჩანს, ცნობილი საქარავნო გზა—ბარდავი—თბილისი რუსთავის მახლობლად გაივლიდა. ეს გზა პირდაპირ რუსთავეზე არ გადიოდა, ამიტომაც. რომ გეოგრაფთა მიერ მოცემულ იმ პუნქტთა სიაში, რომლებიც მდებარეობდნენ აღნიშნულ საქარავნო გზაზე, რუსთავი ვერ მოხვდა. ექვს გარეშეა. რომ ქალაქთან სიახლოვის გამო საქარავნო გზა რუსთავეისთვის ხელმისაწვდომი უნდა ყოფილიყო.

რუსთავეზე გადიოდა მეორე მეტად მნიშვნელოვანი გზა. რომელიც სამხრეთ საქართველოს (ჯავახეთი, ტაო-კლარჯეთი) კახეთ-ჰერეთთან აკავშირებდა. ეს გზა რუსთავეთან ჰკვეთდა მტკვარს. სამხრეთიდან მომავალს ლომთა გორას მოსვლას შემდეგ შეეძლო როგორც დასავლეთით წასვლა. ისე აღმოსავლეთით. აღმოსავლეთიდან (კახეთი, ჰერეთი, ბელაქანი) სამხრეთ საქართველოს რაიონებში მომავალი რუსთავეთან მტკვარზე გასვლის შემდეგ მიაღებოდა ლომთა გორას, შემდეგ ნახიდურს¹ და ასე წავიდოდა დასავლეთისაკენ. ეს გზა, როგორც ჩანს, კარგად ყოფილა ცნობილი ფეოდალურ ხანაში. ამ მხრივ ერთ საინტერესო ცნობას ვხვდებით „ქართლის ცხოვრებაში“: „ხოლო თათართა განვლეს ჯავახეთი და თრიალეთი, და რუსთავს მტკვარს გავიდეს... ყველგან აღათემურ მძლე ექმნა და განვლეს კამბეჩიანი. კახეთი. ჰერეთი. ყოველგან ომითა და წარვიდეს გზასა ბელაქნისასა. შევიდეს ლუნძეთს. რამეთუ წინა განეწყო მეფე ლუნძთა და სძლეს თათართავე და განმარჯვებულნი მოვიდეს ყანსა წინაშე ბერქას“².

¹ სახელი „ნახიდურიც“ აშკარად მიუთითებს პუნქტის გზაზე მდებარეობაზე, ნახიდური, ე. ი. ხიდყოფილი.

² ქცა, მარიამისეული, გვ. 691.

იგივე გზა მარჯვე იყო სიმოკლისათვის. იგი, როგორც ჩანს, დავით აღმაშენებელსაც გამოუყენებია. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის გადმოცემით: „ხოლო მეორესა წელსა ბზობად წარმოემართა მეფე ღანუქათ წარსვლად რაქსის პირსა, და ზატრკი გარდაიქადა ნახიდურს“¹. დავით აღმაშენებელს ღანუხიდან (დღევანდელი საინგილო) ნახიდურს მოსვლა მხოლოდ ჩვენ მიერ ნაჩვენები გზით შეეძლო. ამ დროისათვის თბილისი ჯერ კიდევ არა ჰქონდათ აღებული ქართველებს, ისე რომ თბილისზე გავლა შეუძლებელი იყო; რუსთავეზე გავლა გზის სიმოკლის გამოც უნდა მომხდარიყო. უფრო მოკლე გზა და თანაც ისეთი, რომელიც ნახიდურთან მიიყვანდა, რუსთავეზე გაივლიდა.

დაახლოებით იმავე გზაზე მიუთითებს თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობაც: „გავიდა თბილისით მეფე რუსთავს“ და „ილაშქრეს ქუეყანასა კარისა და კარნიფოლოსისა და მოარბიეს ვიდრე ბასიანამდის“². ქართველებს ამ ამბის გამო შემდეგი მარშრუტების გაკეთება მოუწევდათ: თბილისი—რუსთავი (მტკვრის მარცხენა ნაპირით), რუსთავი—ლომთა გორა, აქედან კი კარისაკენ.

ჩვენ მიერ მოხსენიებული გზა, რომელიც აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ მიიმართებოდა, რუსთავთან ხიდს საჭიროებდა. ბერქასა და აბალას საომარი მოქმედების დროს, როგორც ვიცით, აბალამ მდინარე მტკვარზე ხიდები ააყრევინა. გაზაფხულის წყალდიდობის გამო კი ბერქამ მდინარე ვერ გადალახა. ამ დროს აყრილი ერთი ხიდი რუსთავისა უნდა ყოფილიყო. ბერქას მტკვრის პირების მთელი ზოლის გავლის შემდეგ თბილისამდე არც ერთი ხიდი არ დახვედრია, მემატიანის გადმოცემით კი თბილისს ქვემოთ მტკვარზე არაქსის შეერთებამდე „განსავალი ყოველი“ აულიათ. მაშასადამე, არა ერთი, არამედ რამდენიმე ხიდი ყოფილა აღებული მტკვარზე. ერთ-ერთი ასეთი ხიდი („განსავალი“) რუსთავეში უნდა ყოფილიყო.

ასეთი სახით წარმოგვიდგება ქალაქი რუსთავი როგორც საქალაქო ცხოვრების მხრივ, ისე გარე სამყაროსთან დამოკიდებულებაში. რუსთავი ანტიკურ ხანაში წარმოშობილი ქალაქია, მაგრამ, სამწუხაროდ, არქეოლოგიური გათხრებით ეს პერიოდი ნაკლებად შესწავლილი. იგი განსაკუთრებით მნიშვნელოვან ქალაქს წარმოადგენ-

¹ ქცა, გვ. 334.

² ქცა, მარიამისეული, გვ. 418.

და ფეოდალურ ხანაში; რუსთავი შუა საუკუნეების ტიპური ქართული ქალაქია ქართულივე მოსახლეობით. მართალია, ამ დროის ქართული ქალაქების საკითხი ჯერ კიდევ კვლევის სტადიაშია, მაგრამ შეიძლება შევნიშნოთ, რომ რუსთავი წერილობითი თუ არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ნამდვილი ფეოდალური ქალაქია, ფეოდალური ქალაქებისათვის დამახასიათებელი ყველა ნიშნით.

რუსთავი სხვა ქართული ქალაქების მხარდამხარ ვერთადებოდა. ამიტომ სავსებით ბუნებრივია, რომ მისი მოსახლეობის მატერიალური კულტურა ასეთ დიდ მსგავსებასა და ნათესაობას იჩენს თბილისის, დმანისისა და შუა საუკუნეების სხვა ქართული ქვეყლების არქეოლოგიურ ნაშთებთან.

რუსთავის მაგალითით იმედია ჩვენ მცარეოდენი წარმოდგენა მაინც შეგვექმნება ფეოდალური ქალაქის შესახებ, როგორც მისი კულტურული დონის, ისე ნაწილობრივ სოციალური დიფერენციაციის შესახებ. რუსთავის არქეოლოგიური შესწავლაც მთლიანად ქალაქის კვლევას და საერთოდ ქართულ ქალაქებზე წარმოდგენის გაღრმავებას ემსახურება.

რუსთავის შესწავლისას პირველი რიგის ამოცანას ქალაქის საერთო სახის მოცემასთან ერთად წარმოადგენდა ქალაქის მოსახლეობის მდგომარეობის გარკვევა ეკონომიურ, კულტურულ თუ პოლიტიკურ ატმოსფეროში. უამისოდ მისი არქეოლოგიური შესწავლა წარმოუდგენელია. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ რუსთავის არქეოლოგიური კვლევა მხოლოდ დასაწყის ეტაპზეა და მომავალი გათხრები მრავალ საინტერესო საკითხს მოჰყვანს სინათლეს.

Город Рустави

(историко-археологический очерк)

Резюме

Города средневековой Грузии мало изучены в нашей археологии. Однако, раскопки таких пунктов как Дманиси, Уджарма, Тбилиси и др. позволили изучить средневековые города Грузии не только по данным письменных источников, но и археологии.

Работая над настоящей темой мы ставили своей задачей изучить историю одного из значительных древнейших городов Грузии Рустави. Несмотря на то, что в Рустави проведены успешные археологические раскопки, все же, представить жизнь города во всех периодах его существования в целом невозможно. Для изучения этого города мы пользовались как письменными данными, так и археологическими материалами, добытыми Руставской археологической экспедицией на самом городе.

Настоящий труд, конечно, не претендует на всестороннее изучение города Рустави; мы только лишь старались внести хоть небольшой вклад в дело изучения древних городов Грузии.

Работа состоит из введения, четырех глав, списка использованной литературы (148 наименований) и описания таблиц (39 табл.).

I глава—Из исторической географии Кухети. Происхождение города Рустави. II глава—Рустави в раннефеодальную эпоху. III глава — Археологические памятники феодального Рустави. IV глава—Город Рустави в эпоху развитого феодализма (XI—XIII вв.).

По сведениям грузинских письменных источников, Рустави является одним из древних городов Грузии. Историк XI в. Леонти Мровели упоминает город Рустави, наряду с городами

Мцхета, Урбниси, Каспи, Цунда, Хертвиси, Одзрхе и др. в связи с имевшим будто бы место походом Александра Македонского. По сведениям того же автора Рустави служит центром исторической Кухети, одной из провинций Восточной Грузии.

Будучи еще древнейшим стойбищем, Рустави представляется как экономически сильный пункт. Разведочный археологический материал и другие косвенные данные позволяют заключить, что ведущими отраслями хозяйства в районе Рустави являлись земледелие и скотоводство. Рустави—один из важных равнинных пунктов, через который проходил путь к хорошо известным зимним пастбищам Иорской долины и степям Караяз (наименование это позднего происхождения), ключом которых он и служил. Благодаря своего географического положения, равнинный Рустави и, вообще, Кухети, с древнейших времён связывается с горной Кахети.

Благоприятные условия (близость к торговым путям, географическое положение) и, в первую очередь, экономическая мощь Рустави способствовали здесь, на древнейшем жилом холме, зарождению города. Рустави как экономически мощный город играет главную роль в жизни исторической Кухети.

Город Рустави в грузинских письменных памятниках упоминается под тремя наименованиями: «Рустави», «Бостан-Калаки» («Бостан-город») и «Нагеби». «Рустави» означает начало канала («Рус-тави») и указывает на то, что этот пункт находится там, где берёт начало канал и, действительно, это название оправдывается расположением древнейшего города между Курой и Руставским (в дальнейшем Караязским) оросительным каналом. Во втором названии города «Бостан-Калаки» («Бостан-город») в первой части нужно видеть не «Бостан» (ბოსტანი персидское слово بستان означающее сад, огород), а «Остан» (персид. استان), которое означает домен, грузинское «сауплисуло». Следовательно «Бостан-Калаки», точнее «Остан-Калаки» (т.е. «Остан-город») нужно понять как «Город-домен» (сауплисуло калаки).

Начиная с IV в. н. э. Рустави представляет домен царской семьи по линии Ревиз; после этого и называется Рустави «Бостан-Калаки» (персидское слово «Остан» перешло в грузинский язык как «Бостан»). Следовательно, надо полагать, что «Рустави» являлся основным названием города, а наименование «Бостан-Калаки», судя по его значению, мог появиться лишь с IV века. В XI в., согласно Леонти Мровели—источника XI века, «Бостан-Калаки ныне называется Рустави». Здесь же следует отметить, что в документах XV—XVI вв., т. е. в то время, когда фактически город уже не существовал,

упоминается и «Рустави» и «Бостан-Калаки»; по всем данным, такое упоминание носило только традиционный характер.

В памятниках позднефеодальной эпохи (в основном у Вахушти Багратиони) Рустави упоминается как «Нагеби». По нашему мнению, в названии «Нагеби» по словообразованию можно видеть «городище» («накалакари»). Это хорошо доказывается и историей Рустави данного времени. По словам Вахушти Багратиони, в его время (XVIII в.) город находился в развалинах.

Город Рустави упоминается и в армянских памятниках. В «Книге епистолов» (VII в.) упоминается Рустави, вернее, епископ Руставский. В остальных памятниках Рустави передается как «Риша» (Րիշա).

По предположению В. Минорского, Рустави в одном арабском источнике передается как «Рустак» (رستاق)¹. Такое же название Рустави видим в т. н. «Защитной грамоте» арабского военачальника, где упоминается رستاق قحويط,—рустак кухвит; это наименование мы переводим как «Рустави Кухетский».

Изучение истории Рустави особенно продвинулось вперед после того, как здесь начались археологические раскопки. Рустави, как археологический памятник, обращает на себя внимание в дни Великой Отечественной войны. Строительству здесь металлургического завода и социалистического города грузинских металлургов предшествовало археологическое изучение старого исчезнувшего города, исследование которого дало нам богатый материал. В 1944, 1945, 1946 гг. на городище Рустави разведки и разведочные раскопки проводил археолог М. М. Ивашенко, который изучал часть могильника раннефеодальной эпохи². В 1948 г. разведочные раскопки в Рустави проводил мл. науч. сотрудник Института истории Н. Гамбашидзе. В 1949 г. на правом берегу Куры работала археологическая экспедиция Института истории им. акад. И. А. Джавахишвили под руководством старшего научного сотрудника института Г. А. Ломтатидзе; он же руководил экспедицией и в 1950 г., когда раскопывалось городище Рустави у подножья сохранившейся Руставской крепости на левом берегу оросительного канала. В 1951 г. этой же экспедицией раскопана часть Руставской церкви³.

¹ Minorsky, Studies in Caucasian History, London, 1953, стр. 30.

² Отчет М. М. Ивашенко, «Руставский могильник» находится в Институте истории им. акад. И. А. Джавахишвили.

³ Г. А. Ломтатидзе, Важнейшие результаты археологических раскопок в Рустави: Материалы по археологии Грузии и Кавказа, т. I, 1955.

Раскопки на Руставском городище выдвинули ряд интереснейших вопросов, мало затронутых в исторической науке.

По письменным источникам, Рустави — город античной эпохи и, следовательно, один из первых рабовладельческих городов Грузии. К сожалению, следует отметить, что этот период мало или почти совсем не изучен археологически.

Рустави раннефеодальной эпохи играет большую роль в политической и экономической жизни страны. Обновление (по нашему предположению), а не постройка Руставского оросительного канала, которое относится к концу IV в. н. э., способствовало экономическому подъему области и, по правильному мнению акад. С. Н. Джанашиа, можем предполагать производство товарной продукции.

В V в. при царе Вахтанге Горгасали в Рустави учреждается епископская кафедра. В это же время Рустави несколько раз послужил ареной битвы между персами и грузинами.

Жизнь руставских жителей VI—VII вв. в некоторой степени можно проследить по археологическим материалам могильника, раскопанного М. М. Ивашенко. По численности погребений, территории могильника и по числу погребенных он старался установить численность населения города. По его мнению, в Рустави VI—VII вв. насчитывался 20.000 жителей. Претензии на достоверность он конечно не предъявлял, но можно предполагать, что указанное число должно приближаться к действительности, что хорошо показывает силу и значение этого города.

По сведениям арабского географа IX в. Балазури, в середине VII в. Рустави, как и вся Кухети, вместе с некоторыми провинциями Восточной Грузии подпадает под арабское господство. Такое же положение видим и в 20-х годах VIII в., когда сюда прибывает арабский военачальник Джарах Абдаллах. В 80-х годах этого же столетия Кухети переходит в руки князя Григор Мтавари, который, объединив Кахети и Гардбани, образует единое княжество и принимает имя Корикоза.

О городе Рустави эпохи развитого феодализма мы можем судить не только по письменным источникам, но и по обильному археологическому материалу. Раскопки дали нам представление о разных сторонах жизни города. Раскопками выявлены отдельные комплексы жилого квартала; было вскрыто несколько сооружений из булыжника на глиняном растворе. Руставские сооружения характеризуются несколькими строительными слоями. В нижних слоях, опираясь на вспомогательные археологические материалы, можно выделить кладку стен более древних сооружений (раннефеодальной эпохи); верхние

же слоя можно отнести к периоду процветания города, т. е. к XII и первой половине XIII в. Самые нижние культурные слои содержат материалы, относящиеся к доклассовому обществу древнего стойбища. Стены сооружений возводились по-видимому из булыжника и сырца. Нижнюю часть стены обычно строили из камня, а верхнюю—из сырца. Дома примыкали друг к другу, так что жилая площадь города была сплошь застроена. В домах Рустави обнаружены не только предметы хозяйственного назначения (зернотерки (табл. XVIII, 1), мельничные жернова (табл. XXXVII, 2), топоры—«цалди» (табл. XXXVIII), «тоне» (табл. XV, 2), «квеври» (табл. XVII, 1), разная посуда, как глазурованная так и неглазурованная), но и украшения, оружие и др. Из украшений можно отметить золотые серьги, кулон (табл. XXIII, 3, 4), стеклянные браслеты (табл. XXXIII) и др. Оружие представлено железным мечом (табл. XXVIII, 4), железными и костяными наконечниками стрел, железными разного вида копьями и наконечниками стрел («мажаро», «бодзали») и др. (табл. XXXVIII).

Во время раскопок обнаружено большое количество монет (свыше четырехсот), характеризующих торговлю и товарооборот города. Здесь же следует отметить, что, по сообщению директора Руставского краеведческого музея Т. Пааташвили, в 1956 г. на месте старых раскопок при земляных работах обнаружили большое число монет (до ста) XII—XIII вв.

Наряду с жилыми домами, ценный археологический материал дали раскопки могильника; раскопанная часть могильника относится к наиболее кипучему периоду жизни города. Руставский могильник эпохи развитого феодализма содержит каменные ящики, грунтовые погребения и единственное погребение с сырцовыми стенами. Особо нужно отметить тот факт, что в погребениях мы видим богатый погребальный инвентарь, а по укоренившемуся мнению, могильники эпохи развитого феодализма Грузии не содержали инвентаря (хотя феодальные могильники мало изучены). Руставский погребальный инвентарь, а именно, керамика (поливная и неполивная, табл. XXVII, 1; XXXII, 2), стеклянные и медные сосуды (табл. XXVII, 2; XXXII, 1; XXXV, 2), украшения (табл. XXXIII, XXXIV) и многочисленное оружие (табл. XXXVIII), идентичен с материалом из жилых сооружений, и это вполне закономерно, так как городище со своим могильником и крепостью представляют собой отдельные части одного города.

В Рустави найдены несколько каменных надгробных плит с грузинскими надписями «асомтаврули». Надписи датируются X—XI вв. Из известных надгробных плит с грузинскими надписями руставские являются древнейшими.

Раскопками 1951 года выявлено сооружение с двумя каменными базами и плитчатым полом (табл. XIX). К сожалению, было возможно вскрыть только часть сооружения. Предположительно сооружение можно отнести к Руставской церкви. По сохранившемуся плану сооружения и найденным поблизости орнаментированным камням (табл. XX), церковь можно отнести к V—VI вв. (по орнаментике можно предполагать несколько слоев постройки), что хорошо подтверждается и письменным источником, по которому знаем, что при царе Вахтанге Горгасали во второй половине V в. в Рустави учреждена кафедра епископа.

Рустави, как и другие современные ему города, состоял из двух основных частей, самого города и крепости (фортификационного сооружения города). Площадь города (городища) несколько раз превышала площади крепости. По нашему мнению, территория крепости была заселена раньше чем площадь городища, и она в виде холма являлась первостойбищем руставских предков.

Для населения Рустави характерны некоторые социальные группы, которые по имущественному неравенству можно сразу же определить. Если мы в одном случае видим жилой дом зажиточного горожанина (это хорошо видно по археологическим материалам), в другом случае перед нами голые стены, почти без инвентаря. Имущественное неравенство и следовательно разные социальные слои можно видеть и в могильнике. Членам господствующего слоя характерно богатство инвентаря; они же погребены поблизости церкви, что в некоторой степени является привилегией. Безинвентарные погребения можно отнести к городским беднякам и нищим.

Археологические материалы помогают нам представить хотя бы некоторые из членов городского населения. Видно, что в городе жили мастера ткачи, гончары, ремесленники стекла, украшений и оружия, кузнецы, также: рыболовы («метевзени», «мебадени»), мастера бурдюков («метикени»), мастера оросительного дела («куканкни») и др.

Когда речь идет об экономическом положении Рустави, в первую очередь, следует упомянуть о роли хозяйственного района («агарани»), который примыкал к самому городу. Без такого экономического отношения города к прилегающим к нему селам, возникновение самого города, а затем существование его, трудно представить. Хорошо известно, что после того, как уничтожили хозяйственный район Рустави, город оказался без экономической основы и прекратил существование. После уничтожения города монголами, Рустави уже не смог

восстановиться, так как он в виде хозяйственного района уже не имеет сильной экономической базы.

Развитию и процветанию города Рустави вместе с другими благоприятными условиями способствовала близость его к торговым путям. Как стало нам известно, у Рустави проходили два значительных торговых пути.

В первую очередь отметим путь, соединявший две известные столицы двух средневековых стран Закавказья (Арран и Грузия)—Барда (Партав) и Тбилиси. Об этом хорошо известно караваншом пути ценные сведения дают такие знаменитые арабоязычные географы IX—X вв. как Ал-Истахри, Ибн-Хаукал, Ибн-ал-Факих, Ал-Мукаддаси, Куддама, Хордадбе и др. На этом пути лежали города: Барда, Ганджа, Шамхор, Хунани, Кала-ибн-Кандаман (Гардабани) и Тбилиси. Такое же перечисление этих пунктов встречаем у анонимного автора персидской книги «Худуд-ал-‘Алам». Вышсочтенные географы передают не только наименование этих городов, но и расстояние между отдельными пунктами. Пользуясь соображениями некоторых ученых (Маркварт, Караулов, Манандян), мы постарались локализовать два пункта: Хунани и Гардабани. С этой целью нам пришлось произвести разведки вдоль этого древнего караванного пути и вместе с письменными источниками изучить его и археологически. Гардабани локализуется у слияния реки Храми (Кшиа) с Курой к юго-востоку от т. н. «Красного моста» (там же развалины и старого моста), что касается Хунани, то мы его местоположение предполагаем на правом берегу Куры у слияния р. Акстафы, на холме «Кала-Боз». В этом турецко-азербайджанском названии (серая крепость,—передающее цвет сырца) можно видеть второе грузинское название Хунани—«Мтуерис-Цихе» (крепость, обнесенная сырцевыми стенами. В грузинском слове «Мтуери» — пыль, подразумевается «сырец». «Мтуери» переходит и в арабский язык (قلعة التراب). Из разведки места видно, что город был обнесен сырцевыми стенами. Археологический материал из городища Хунани имеет близкие параллели с материалами средневековых городов Грузии (Тбилиси, Дманиси, Рустави).

Путь из Барда проходил через Ганджу, Шамхор, Хунани и доходил до Гардабани. Отсюда путь по левому берегу р. Храми достигал Ломта Гора (нын. Марнеули). Из Ломта Гора караванный путь проходил через южные и восточные склоны гор Яглуджа и так выходил к Рустави. Отсюда путь через Кумиси и Шиндиси доходил до Тбилиси. Отрезок пути на горе Яглуджа (нами обнаружен и разведован 1955 г.) и ныне хорошо прослеживается. Второй путь из Рустави в Тбилиси проходил по левому берегу Куры.

Второй караванный путь, проходивший через Рустави, был кратчайшим путем, соединявшим восточные провинции (Эрети, Кахети) с южными (Джавахети, Тао и др.). Этим путем, например, пользовался Давид IV (Строитель), когда он шел из Ганух (Эрети) в Нахидури (у Ломта Гора). Он не мог пройти Тбилиси, так как город находился в вражеских руках и, притом, этот путь был кратчайшим.

По всем данным Рустави является типичным городом средневековья. Рустави хорошо известный Грузинский город с грузинским же населением. Он как город имеет все характерные черты городов той же эпохи.

Рустави развивался совместно с другими городами Грузии и поэтому вполне естественно, что его материальная культура так близка и родственна с материальной культурой Тбилиси, Дманиси и других памятников средневековой Грузии.

Как мы уже отмечали, Рустави высшей степени развития достигает в эпоху развитого феодализма, точнее в XII—XIII вв. В 60-х годах XIII в. Рустави прекращает существование. Нашествия и разорения кочевых племен достигают цели: Рустави с прилегающим к нему районом уничтожается. В позднефеодальную эпоху (XVII в.) здесь начали обновлять город, но безуспешно. Во время историка Вахушти Багратиони (XVIII в.) город был в развалинах. В таком же виде достигает он до 40-х годов нашего столетия.

ლიტერატურა

1. კ. მარქსი, კაპიტალიზმური წარმოების წინამორბედი ფორმები, თბილისი, 1952.
2. კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, „გერმანული იდეოლოგიიდან“, თბილისი, 1948.
3. კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული წერილები, თბილისი, 1949.
4. აბულაძე ი., იაკობ ცურტაველი, მარტვილობაჲ შუშანიკისი, თბილისი, 1938.
5. აბულაძე ი., ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, თბ., 1953.
6. აბრამიშვილი რ., ლოკინზე ჩატარებული დაზვერვითი არქეოლოგიური თხრის ანგარიში, თბ., 1953 (ხელნაწერი).
7. ამირანაშვილი შ., ქართული ხელოვნების ისტორია, I, თბ., 1944.
8. აფაქიძე ა., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ა., ლომთათიძე გ., მცხეთა, I, არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1955.
9. ბერძენიშვილი ნ., ძველი თბილისის ტოპონიმიკიდან (აგარანი), მიმომხილველი, II, თბ., 1951.
10. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორია მე-13—14 სს, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, VI, 1937.
11. ბერძენიშვილი ნ., ერთი უძველესი საბაჟოს ადგილმდებარეობისათვის საქართველოში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, X, 1940.
12. ბერძენიშვილი ნ., ქართული საბჭოთა არქეოლოგიის ზოგიერთი პრინციპული საკითხისათვის, მიმომხილველი, II, 1951.
13. გობეჯიშვილი გ., არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1952.
14. გძელიშვილი ი., თეთრი წყაროს რაიონის ნასოფლარები, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. XV, № 5, 1954.
15. გძელიშვილი ი., განათხარი ქსოვილების ნაშთები საქართველოში, თბ., 1956 (ხელნაწერი).
16. დასტურლამაძე, მეფის ვახტანგ მეექვსისა, პეტრე უმიკაშვილის რედაქციით, ტფილისი, 1886.
17. ეახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941.
18. თაყაიშვილი ე., სამი ისტორიული ხრონიკა, ტფილისი, 1890.
19. ივაშჩენკო მ., სამთავროში აღმოჩენილი ზოგიერთი საგნის დანიშნულება, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VII, № 5, 1946.
20. ინგოროყვა პ., გიორგი მერჩულე, თბილისი, 1954.
21. ინგოროყვა პ., რუსთველიანა, I, ტფილისი, 1926.

22. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედნანი, კ. კეკელიძის გამოცემა, თბ., 1941.
23. კაკაბაძე ს., ისტორიული საბუთები, I, ტფილისი, 1913.
24. კაკაბაძე ს., ძიებანი ქართველთა IV—VII საუკუნის ისტორიის შესახებ, საისტორიო კრებული, II, 1928.
25. კაკაბაძე ს., წინასიტყვაობა ვეფხის-ტყაოსნის გამოცემისათვის, ტფილისი, 1927.
26. ლომთათიძე გ., არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წ. ზამთარში, მასალები საქ. და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, I, 1955.
27. ლომთათიძე გ., რუსთავის არქეოლოგიისათვის, „კომუნისტი“, 1950, № 107.
28. ლომთათიძე გ., შუა ფეოდალური ხანის (XI—XIII სს.) არქეოლოგიური ძეგლები საქართველოში (ხელნაწერი).
29. ლომთათიძე გ., რუსთავემ წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები, მასალები საქ. და კავკ. არქეოლოგიისათვის, I, 1955.
30. ლომთათიძე გ., არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ურბნისის ნაქალაქარში, „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1956, № 1.
31. ლომთათიძე გ., უჯარმის არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში (ხელნაწერი).
32. ლომთათიძე გ., ძველი ქართული კერამიკული წარმოების ისტორიისათვის, ჟურნალი „მეცნიერება და ტექნიკა“, № 8, 1949.
33. ლომთათიძე გ., წინაპართა ნაკვალევი, თბ., 1952.
34. ლორთქიფანიძე მ., თბილისის საამირო, თბილისი, 1947 (საკანდიდატო დისერტაცია).
35. ლორთქიფანიძე მ., ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიიდან (კახეთის სამთავრო VIII—XI სს.), მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, ნაქ. 31, 1955.
36. ლორთქიფანიძე მ., საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გეგმები, III, თბ., 1957.
37. მაისურაძე ზ., ქართული მხატვრული კერამიკა, თბ., 1953.
38. მესხია შ., საქართველოს ქალაქების სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, მიმომხილველი, II, 1951.
39. მესხია შ., ხელოსნობა ძველ საქართველოში (V—XII სს.) თბ., 1942 (საკანდიდატო დისერტაცია).
40. მელიქიშვილი გ., საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბ., 1955.
41. მელიქიშვილი გ., ტპონიმიკური შტუდიები, მარქსისტული ენათმეცნიერებისათვის, თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის საიუბილეო კრებული, 1934.
42. მეფისაშვილი რ., ერედვის 906 წ. ხუროთმოძღვრული ძეგლი, „ქართული ხელოვნება“, IV, თბ., 1955.
43. მუსხელიშვილი დ., ციხე-ქალაქი უჯარმა (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა), თბ., 1956 (საკანდიდატო დისერტაცია).

44. მესხელიშვილი ლ., დმანისი (ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერა): კრებული „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, თბ., 1937.
45. მესხელიშვილი ლ., ხიდაშელი შ., ჯაფარიძე ვ., გუდარების პირველი და მეორე (1938 და 1939 წწ.) არქეოლოგიური კამპანიის ანგარიში, თბ., 1954.
46. ორბელიანი სულხან საბა, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1949.
47. ეორდანიია თ., ქრონიკები, I, ტფილისი, 1892.
48. ეორდანიია თ., ისტორიული საბუთები შიო-მღვიმეს მონასტრისა და „ძეგლი“ ვაჰანის ქვაბთა, თბ., 1896.
49. საბინიანი გ. პ., საქართველოს სამოთხე, პეტერბურგი, 1882.
50. საქართველოს სიძველენი, I, გამოცემა II, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, 1920.
51. საქართველოს ცხოვრება, 1469—1800 წ-მდე, (ვახუშტის ისტორია) ზ. კიკინაძის გამოცემა, თბ., 1913.
52. უგრელიძე ნ., მინის წარმოება ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1955 (ხელნაწერი).
53. ფიცხელაური ა., დეკორატიული კერამიკა, თბ., 1954.
54. ფუთურიძე ვ., ისთაპრი, ჰოდუდ-ალ-ალემი, ჰამდალაჰ ყაზვინი, თბ., 1937.
55. ქართლის ცხოვრება ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტ. I, თბილისი, 1955; ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლისეული ნუსხა, ე. თაყაიშვილის რედაქციით, 1906; ქართლის ცხოვრება, ზ. კიკინაძის გამოცემა, 1897.
56. ქორიძე დ., თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1955.
57. შანიძე ა., ძველი ქართულის ქრესტომათია, თბ., 1935.
58. შანიძე ა., ხუნაშისის წარწერის განმარტებისათვის, საქ. სსრ მეც. აკადემიის მოამბე, 1946, ტ. VII, № 4.
59. ჩოლოყაშვილი კ., რუსთავის წარსულიდან, „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1953, № 2.
60. ჩუბინაშვილი გ., ქართული ხელოვნების ისტორია, I, ტფილისი, 1936.
61. ცქიტიშვილი გ., საგვარჯილეს ორმოსამარხების თხრის ანგარიში, თბ., 1953 (ხელნაწერი).
62. ცქიტიშვილი გ., პაატაშვილი თ., ბარაბაძე ე., ხანთაძე შ., რუსთავის ექსპედიციის საველე დღიურები.
63. წერეთელი გ., სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის, სტალინის სახ. თბილისის სახ. უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესია, 1946.
64. წერეთელი გ., არაბული ქრესტომათია, თბ., 1949.
65. წერეთელი გ., არაბულ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1951.
66. კილაშვილი ლ., რუსთაველი „თეფალე“—ქართლის პატრიკიოსის მოციქული (ხელნაწერი).
67. ხოშტარია ე., ძველი ქართული საისტორიო წყაროების „ქახეთის მთის“ ლოკალიზაციისათვის (ხელნაწერი).
68. ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1951.

69. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1948.
70. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1949.
71. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, თბ., 1928.
72. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, ტფილისი, 1930.
73. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ ეთნოლოგიური პრობლემები, თბ., 1950.
74. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX—XIII სს.-ში, ტფილისი, 1934.
75. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1946.
76. ჯ ა ნ ა შ ი ა ს., შრომები, ტ. I, თბ., 1949.
77. ჯ ა ნ ა შ ი ა ს., შრომები, ტ. II, თბ., 1952.
78. ჯ ა თ ა რ ი ძ ე ე., კერამიკული წარმოება XI—XIII სს. საქართველოში, თბ., 1956.
79. ჯ ა თ ა რ ი ძ ე ე., „კარას“-ის შესატყვისისათვის ქართულში, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, XV—B, 1948.
80. ჯ ა თ ა რ ი ძ ე ე., „განჯისკარის“ 1948 წლის არქეოლოგიური გათხრის ანგარიში. მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, I, 1955.
81. А р а к е л я н Б. А., Гарин, I, Ереван, 1952.
82. А р а к е л я н Б. А., Города Армении в IX—XIII веках, Ереван, 1954. Автореферат докторской диссертации.
83. Армянская география VII в. по Р. Х. (приписывавшаяся Монсею Хоренскому), СПб, 1877.
84. А р щ и х о в с к и й Л. В., Введение в археологию, Москва, 1947.
85. Б л ю м е н Л. М., Глазури, Москва, 1954.
86. Г а н К. Ф., Опыт объяснения Кавказских географических названий, Тифлис.
87. Г р о з д и л о в Г. П., Раскопки в Старой Ладоге в 1948, «СА» 1950, XIV.
88. Д ж а п а р и д з е В., Художественная керамика Грузии XI—XIII вв., «СА», 1958, XVII.
89. Е г и ш е, История Египта Вардапета, Тифлис, 1853.
90. Е р е м я н С. Т., Торговые пути Закавказья в эпоху сасанидов, «ВДИ», 1939. № 1.
91. Е р е м я н С. Т., Феодальные образования Картли в период Марзбанства (532—627 гг), тезисы диссертации.
92. И з м а н л о в а, Керамика из раскопок в Анберде, Труды отделения истории культуры и искусства Востока, 1947, IV.
93. И о с е л и а н и П., Города существовавшие и существующие в Грузии, Тифлис, 1850.
94. К а г а н к а т в а ц и Монсей, История агван, СПб, 1861.
95. К а р а х а н я н Г. О., Неполная орнаментированная керамика из раскопок Двина и Ани, Ереван, 1954, Автореферат.

96. Караязский ирригационный канал. г. «Кавказ», № 29, 1868.
97. Кафадарян К. Г., Город Двин и его раскопки (на армян. яз.), русское резюме, Ереван, 1952.
98. Кверфелдт Э. К., Керамика Ближнего Востока, Ленинград, 1947.
99. Кубе А. Н., История фаянса, Берлин, 1923.
100. Куфтия Б. А., Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941.
101. Куфтия Б. А., Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит. Вестник Гос. Музея Грузии, 1944, XIII В.
102. Левнатов В. Н., Керамика Старой Ганджи, Баку, 1940.
103. Левнатов В. Н., О типах глазурованной керамики Азербайджана в VII—XV вв., Изв. АН Аз. ССР, № 7, 1946.
104. Липшиц Е. Э., К вопросу о городе в Византии в VIII—IX вв. «ВВ», 1953, VI.
105. Ломтатидзе Г. А., Некоторые итоги археологических раскопок памятников феодальной Грузии, «СА», XXVII, 1957.
106. Материалы по археологии Кавказа, VIII, Москва, 1900.
107. Максимова М. И., Геммы из некрополя Мухета-Самтавро, Вестник Государствен. Музея Грузии, т. XVI В, Тбилиси, 1950.
108. Манандян Я. А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954.
109. Марр Н. Я., Ани, книжная история города и раскопки на месте городища. Л.—М., 1934.
110. Марр Н. Я., Кавказские племенные названия и местные параллели, Петроград, 1922.
111. Марр Н. Я., Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (Арабская версия), СПб, 1905.
112. Мартиросян А. А., Раскопки в Головино, Ереван, 1954.
113. Минкевич-Мустафаева Н. В., К изучению керамики из Орен-кала, Труды Института истории и философии, III, Баку, 1953.
114. Месхиа Ш., Города и городской строй феодальной Грузии (XVII—XVIII вв.), 1956.
115. Петрушевский И. П., Городская знать в государстве хулагуидов, «Советское востоковедение», № 5, 1948.
116. Пигулевская Н., К вопросу о городах Ирана в раннем средневековье, «Советское востоковедение», № 6, 1955.
117. Рабинович М. Г., Из истории быта городского населения Руси в XI—XVII вв., «Советская этнография», № 4, 1958.
118. Караулов Н. А., Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане, I, Ал-Истахри, СМОМПК, XXIX, 1901.
119. Караулов Н. А., Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане, II, Ибн-ал-Факих, СМОМПК, XXXI, 1902.
120. Караулов Н. А., Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане, III, Ибн-Хордадбэ, IV, Кудама, V, Ибн-Рус-те, VI, Ал-Я 'Кубий, СМОМПК, XXXII, 1903.

121. Караулов Н. А., Сведения арабских географов IX и X вв. по Р. Хр. о Кавказе, Армении и Азербайджане, VII, Ал-Мукаддаси, СМОМПК, XXXVIII, 1908.
122. Такайшвили Е., Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. IV, Тифлис, 1913.
123. Такайшвили Е., Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения, т. II, Тифлис, 1906—1912 гг.
124. Тихомиров М. Н., Древнерусские города, Москва, 1956.
125. Толстов С. П., Древний Хорезм, Москва, 1949.
126. Чубинашвили Г. Н., Болниси, Тбилиси, 1940.
127. Чубинов Г. Н., Декоративное убранство анийских карасов, «Христианский Восток», 1916, т. V, вып. I.
128. Шелковников Б. А., Художественная керамическая промышленность средневековой Армении, Изв. Арм. ФАН № 3—4 (17—18), Ереван, 1942.
129. Шелковников Б. А., Художественная керамика двинских раскопок, Изв. Арм. ФАН, № 4—5, Ереван, 1940.
130. Шелковников Б. А., Средневековая художественная керамика Ближнего и Дальнего Востока, Изв. Арм. ФАН № 6, Ереван, 1942.
131. Шелковников Б. А., Керамика и стекло из раскопок г. Двина, Труды Гос. истор. Музея АН Арм. ССР, т. IV, 1952.
132. Якобсон А. Л., Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.), Материалы и исследования по археологии СССР, № 17, 1950.
133. Allen A. History of the Georgian People. London, 1932.
134. G ü l d e n s t ä d t, Reisen nach Georgien und Umerethi, Berlin, 1815.
135. Hobson, A Guide to the Islamic Pottery of the Near East, London, 1932.
136. H ü b s c h m a n n H., Die altarmenischen Ortsnamen. 1904.
137. Lucas A., Ancient Egyptian Materials and Industries London, 1948.
138. Minorsky V., Hudud Al-Ālam. London. 1937.
139. Minorsky V., Studies in Caucasian History, London, 1953.
140. Pope A., A Survey of Persian Art from prehistory to to-day, V, London and New-York, 1938.
141. Rice, Byzantine Glazed Pottery, Oxford. 1930.
142. ابن حوقل, كتاب المسالك والممالك, BGA, II, 1873. Edidit de-Goeje.
143. ابن خردادبه, كتاب المسالك والممالك, BGA, VI, 1889.
144. الاصطخرى, كتاب مسالك الممالك, BGA, I, 1870.
145. البلدورى, كتاب فتوح البلدان, Liber Expugnatiois Regionum, ed. de Goeje. 1866. გ. წერეთელი, არაბული ტრესტომათია, თბ., 1949.
146. الطبري, تاريخ الرسل و المنوك, Annales Quos Scripsit Abu Djarir Mohammed ibn Djarir at-Tabari, ed. de Goeje, გ. წერეთელი, არაბული ტრესტომათია, თბ., 1949.
147. كتاب الخراج, BGA, VI.
148. كتاب احسن انتقايم في معرفة الاقليم, المقدسي, BGA, III, 1876.

ტაბულების აღწერილობა

ტაბულა I

1. რუსთავის ციხე.

ტაბულა II

1. „ხელნაჯახი“ მისაილოვკის გორიდან.
2. რკინის ნიუთი (საფსეკი?). აღმოჩენილია ჩათმის ნამო-
ხასლარზე.
3. და 4. მისაილოვკის გორაზე მოკრეფილ ჭურჭელთა
ფრაგმენტების განაკვეთები.
5. წითლად გამომწვარი და შავი საღებავით მოხატული თიხის
ქოთანის — ეგვლაზე უძველესი ნიუთი რუსთავის ტერიტორიიდან.
ნაპოვნია მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე (მიეკუთვნება ძვ. წ. II ათა-
სეულის შუა ხანებს).

ტაბულა III

1. ნაცრისფრად გამომწვარი თიხის ქოთანი. აღმოჩენილია
მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე 1949 წ.
2. გვიანბრინჯაოს ხანის ბრინჯაოს სატევრები და შუბის-
პირები. აღმოჩენილია მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მიწის სამუ-
შაოების დროს.

ტაბულა IV

1. ბრინჯაოს საუურეები, საკინძები, სამაჯური და პასტის
მძივები. აღმოჩენილია 1949 წ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე.
2. ბრინჯაოს მშვილდსაკინძი, პასტის მძივი და ბრინჯაოს
ისრისპირები. აღმოჩენილია 1949 წ. მტკვრის მარჯვენა ნა-
პირზე.

ტაბულა V

1. ოქროს საუკრებები, ბეჭედი და მძივები; ბრინჯაოს საუკრებები და ბეჭედი. აღმოჩენილია 1949 წ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე (ახ. წ. IV—V სს.).

2. ადრეფეოდალური ხანის თისის ჭურჭელი — მტკვრის ორივე ნაპირიდან.

ტაბულა VI

1. ბერძნულ-და ქართულწარწერიანი ქვის საბეჭდავი.

2. ქვის საბეჭდავის (?) ფრაგმენტი. შემორჩენილია „ბოლნური“ ჯვრის ერთი მკლავი.

ტაბულა VII

1. ნაგებობა № 1, ჩანგრეული სახურავის დეტალი. მოჩანს დაღეწილი კრამიტები.

2. № 1 ნაგებობის სამსრეთის კედელში დატანებული წელის საეონი ღარი.

ტაბულა VIII

1. ნაგებობა № 1, მონეტების განძი.

2. ნაგებობა № 1, კედლის წეობა შემორჩენილი ნალესი ბათქაშით.

ტაბულა IX

1. ნაგებობა № 2, სედი დასავლეთიდან.

2. ნაგებობა № 2. საერთო სედი.

ტაბულა X

1. ნაგებობა № 2. კერა ირგვლივ შემოწყობილი კრამიტებით.

2. ნაგებობა № 2, ოთახი № 2, სვეტის საურდენი ქვის ბაზისი.

ტაბულა XI

1. ნაგებობა № 2, ოთახი № 2, ქვის ბაზისი და კერა.
2. ნაგებობა № 2. თავმოკვეთილი გოგონას ჩონჩხი.

ტაბულა XII

1. დერგი, რომელშიაც გიორგი III, თამარის და ლაშა გიორგის 3 მონეტა ეგდო. ჭურჭელი თარიღდება XII საუკუნის ბოლოთი და XIII ს. პირველი ნახევრით.
2. აგურები, რომელზედაც თავმოკვეთილი გოგონას ჩონჩხი იდო.

ტაბულა XIII

1. ნაგებობა № 2, ოთახი № 2, ხის დამწვარი ბოძი.
2. ნაგებობა № 2, ჩრდილოეთის კედლის საძირკვლის ნაწილი, რომელიც დიდი ქვებით იყო გაშავებული.

ტაბულა XIV

1. ნაგებობა № 3, ოთახი № 3, თონე და დერგი ჩრდილოეთის კედელთან.
2. ნაგებობა № 3, დამწვარი ძელის ნაშთები.

ტაბულა XV

1. ნაგებობა № 3, ოთახი № 2, იატაკზე მობნეული 32 ცალი მონეტა XII—XIII სს.
2. ნაგებობა № 3, თონე.

ტაბულა XVI

1. ნაგებობა № 3, თონე, ირგვლივ შემოწეობილი ჯამბი.
2. ნაგებობა № 3, ოთახი № 7, დანასშირებული კარის ძელი რკინის რაზისურთ.

ტაბულა XVII

1. ნაგებობა № 3, ოთახი № 3, ქვევარი.
2. ნაგებობა № 3, ოთახი № 7, დამტვრეულ-დაღეწილი ჭურჭელი, წითლად შეღებილი კვერცხების ნაჭუჭებთან და ბოსტნეულის თესვებთან ერთად.

ტაბულა XVIII

1. ხელსაფქავის ქვები. აღმოჩენილია მეშვიდე თხრილში.
2. ნაგებობა № 3, თონე. მოჩანს შიგ ჩაურილი მოჭიქული ჭურჭლების ფრაგმენტები.

ტაბულა XIX

1. ნაეკლესიარის საერთო სედი. 1951 წ. გათხრები.
2. ნაეკლესიარი. სვეტის ბაზისი.

ტაბულა XX

ეკლესიიდან მომდინარე ორნამენტიანი ქვები.

ტაბულა XXI

- 1 და 2. ეკლესიის კარნიზის ქვები, რომლებიც რუსთავის ციხის კედლებშია ჩატანებული.
3. მინის მინიატურული ფლაკონი.
4. ჰასტის დიდი მძივი.
- 5 და 6. სპილენძის ბეჭდები.
7. სარდიონის მძივი.
8. სარდიონის მძივი ადამიანის მუშტის გამოსახულებით.

ტაბულა XXII

1. ქვისსამარსი № 4.
2. კარნიზის ქვის ფრაგმენტი, რომელიც № 5 ქვისსამარსის სასურავად იყო გამოყენებული.

ტაბულა XXIII

1. ჭდეული ორნამენტით შემკული მოთეთრო ფერის მათარა.
2. დერგის ნატესი ცილინდრული საბეჭდავით გამოყვანილი ცხოველისა და ფრინველის გამოსახულებით (XII—XIII სს.).
3. ოქროს გულსაკიდი გავარსით შემკული (XII—XIII სს.).
4. ოქროს აყურული საყურე (XII—XIII სს.).

5. გერცხლის მათარა მესტიის მსარეთმცოდნეობის მუზეუმიდან.

ტ ა ბ უ ლ ა XXIV

1. სამარხეული მასალა ორმოსამარხ № 21-დან (პასტის, სარდიონის, სპილენძის მძივები და მძივსაკიდები, რკინის ლურსმნები, სპილენძის ეგვანი).

2 და 3. მოჭიქული ჯამები ორმოსამარხ № 21-დან.

ტ ა ბ უ ლ ა XXV

1. მოჭიქული სასმისი ე. წ. „მარანი“ ქალის თავის გამოსახულებით.

2. თიხის პატარა დოქი „თეფაღეს“ წარწერით (VII ს.).

3. მოთეთროდ გამოშვარი თიხის პატარა დოქი.

4. მოჭიქული ჯამის ნაწილი ჭდეული ბორტებითა და მბრუნავი სხეულის გამოსახულებით.

ტ ა ბ უ ლ ა XXVI

1—6. მოჭიქული ჯამებისა და დოქების ფრაგმენტები.

7. მოჭიქული დოქი (სამტუჩა).

8. სადღლარი სასურავითურთ.

ტ ა ბ უ ლ ა XXVII

1. პატარა ჭინჭილა გოფირებული გვერდებით. წითლადაა შეღებილი. აღმოჩნდა ალიზის კედლებიან სამარხში.

2. მინის ჭურჭელი დარღვეული სამარხიდან.

3. მოჭიქული ჭრაქი, ნიჟარისებური ფორმისა.

4. თიხის მოჭიქული სამარილე (სამელნე?).

ტ ა ბ უ ლ ა XXVIII

1. ფიანსის ჭურჭლის ნამტვრევები. აღმოჩენილია ნაკეობათა თხრის დროს.

2. ე. წ. სამაწვნე ჭურჭელი, მოჭიქული.

3. ღარიანი კრამიტი მე-16 თხრილიდან.

4. რკინის სმალი. შემთხვევითაა აღმოჩენილი ნაქალაქარის ტერიტორიაზე.

ტაბულა XXIX

1. რუსთავის შუა ფეოდალური ხანის სამაროვნის ორმოსამარსი № 1 გაწმენდამდე. ჩანს ირგვლივ შემოწობილი ხის პელები.

2. ორმოსამარსი № 1.

ტაბულა XXX

1. ალიზის კედლებიანი სამარსი. მარჯვნივ ჩანს თიხის ორი სელადა.

2. ორმოსამარსი № 21. მარცხნივ აწეულია მოჭიქული ჯამები. მარჯვნივ ჩანს სპილენძის ჩაიდნის ფორმის ჭურჭელი.

ტაბულა XXXI

1. ალიზის კედლებიანი სამარსი. დეტალი.

2. ორმოსამარსი № 19. დეტალი. მოჩანს შინის სამაჯურები.

ტაბულა XXXII

1. სპილენძის ჩაიდნის ფორმის ჭურჭელი ორმოსამარსი № 21-დან.

2. მოჭიქული ჭურჭელი — „მარწვეის კალათი“, აღმოჩენილია № 21 ორმოსამარსში.

3. ბრტყელი კრამიტის ფრაგმენტები.

4. ჯვრიანი კრამიტი მე-16 თსრილიდან.

ტაბულა XXXIII

1. № 19 ორმოსამარსის სამარხეული ინვენტარი.

2. სამარხეული ინვენტარის ნაწილი № № 9, 15, 20 ორმოსამარხებიდან.

ტაბულა XXXIV

1. სამარხეული ინვენტარის ნაწილი № 1 ორმოსამარხიდან; ძეგლის საბუჯველი, რომელზედაც კონცენტრული წრეებით ქა-

ლის სახეა გამოსახული, სპილენძის სამაჯურები და ბეჭედი, პას-ტისა და სარდიონის მძივები და მძივსაკიდები.

2. სამარხეული ინვენტარის ნაწილი: პასტის ღილები, პას-ტისა და ქვის მძივები და მძივსაკიდი მე-8 ორმოსამარხიდან, სპილენძის სამაჯური, ბეჭდები და სფერული ღილი მე-16 სამარ-ხიდან, სალესი ქვა, რკინის ისრისპირი და სპილენძის ერთი აბზინდა მე-4 ორმოსამარხიდან, ერთი აბზინდა სპილენძისა მე-4 ქვისამარხიდან.

ტ ა ბ უ ლ ა XXXV

1. თიხის ქილა— „საუვაგილე“ მსრებზე გამოსახული თევზე-ბით. აღმოჩენილია № 3 ნაგებობის თსრის დროს (XII—XIII სს.).

2. მინის პატარა ჭურჭელი. აღმოჩენილია იმავე შუა ფეო-დალური ხანის სამაროვანზე № 1 ქვისამარხში.

ტ ა ბ უ ლ ა XXXVI

1. საფლავის წარწერიანი ქვა. აღმოჩენილია მე-16 თხრილში. 1950 წ. გათხრების დროს.

2. საფლავის წარწერიანი ქვა. აღმოჩენილია 1951 წ.

ტ ა ბ უ ლ ა XXXVII

1. საფლავის ქვა წარწერის ნაწილით. აღმოჩნდა № 3 ნა-გებობის ქვეშ.

2. წისქვილის ქვა. აღმოჩენილი რუსთავის არსის ნაპირას.

ტ ა ბ უ ლ ა XXXVIII

1. საბრძოლო იარაღები (მაკარო, ისრისპირები, ბოძალი, ხელშეშების პირი).

2. სამეურნეო იარაღები (თოხი, წაღდები, ასტამი, სატესი).

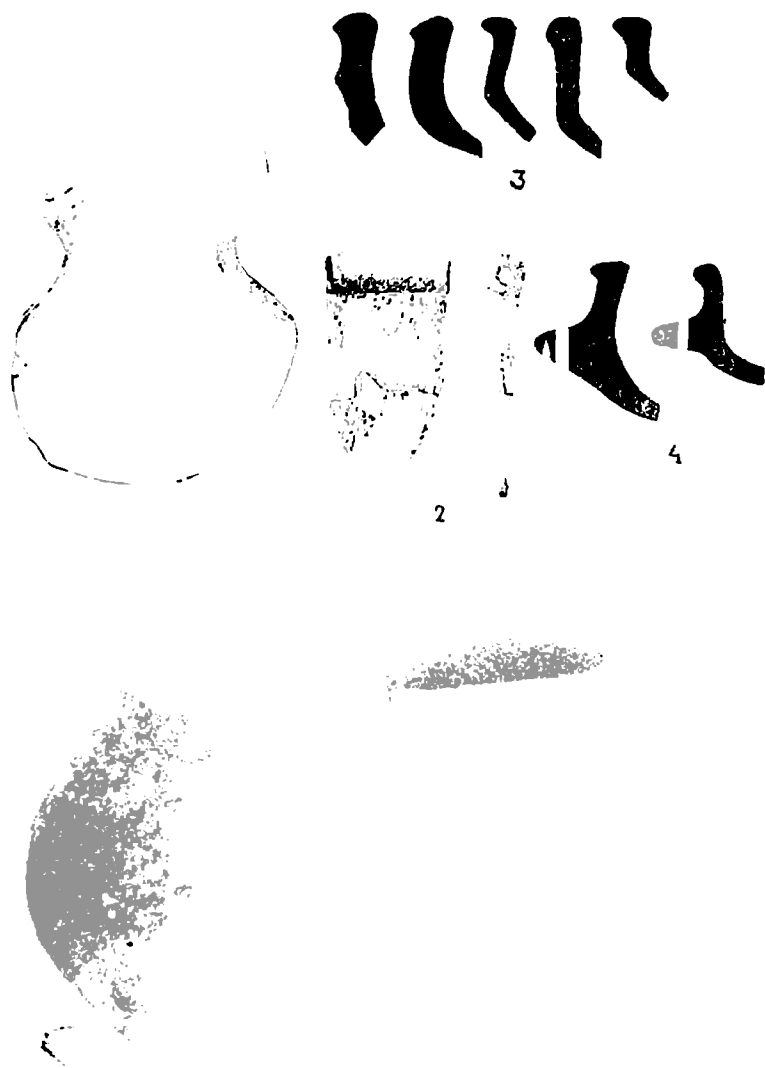
ტ ა ბ უ ლ ა XXXIX

1. ნაქალაქარი ხუნანი (ბორცვი „კალა-ბოზი“).

2. მოჭიქული ჭურჭელი—ჯამი, გამოსახული წრეებითა და „გულებით“.

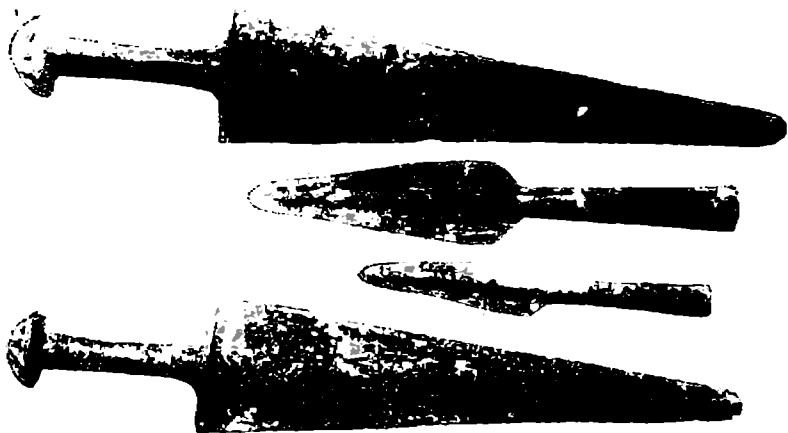
ဝိ သ ဝ ပု ဇ္ဇ ဝ ဝ

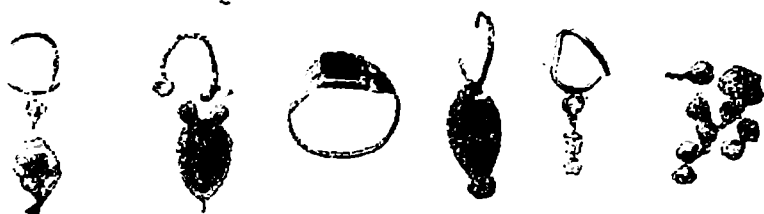

1

2

1

2

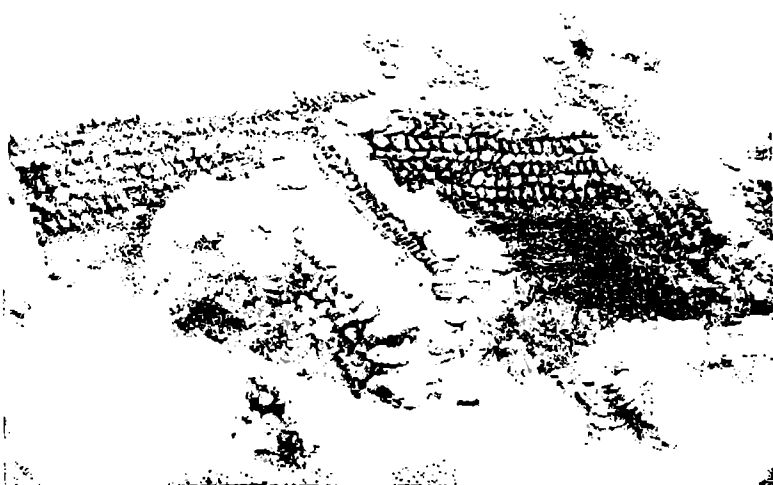
1

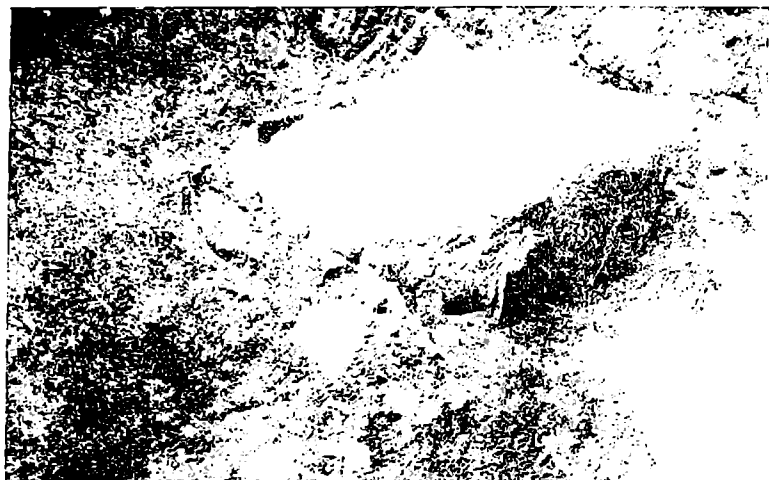

2

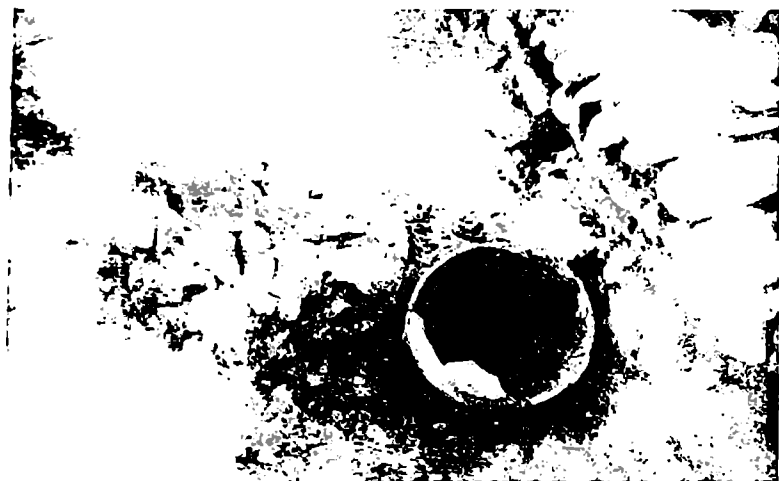

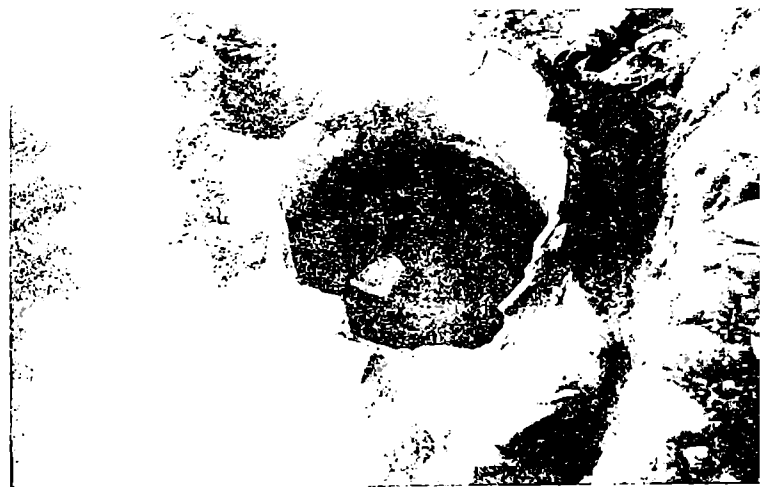
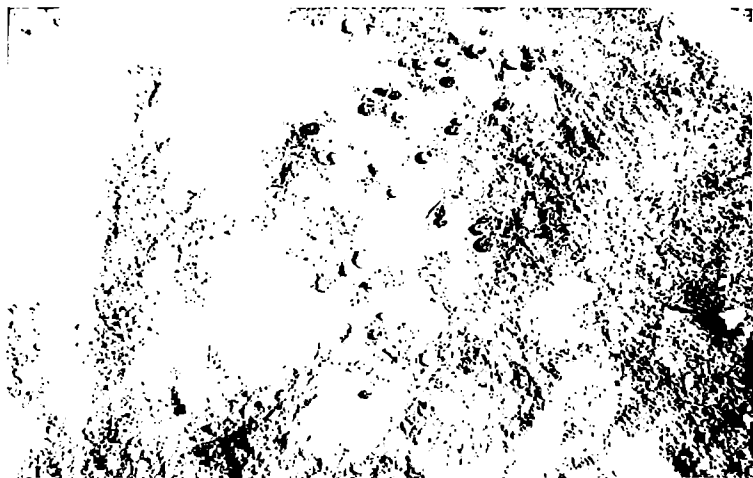

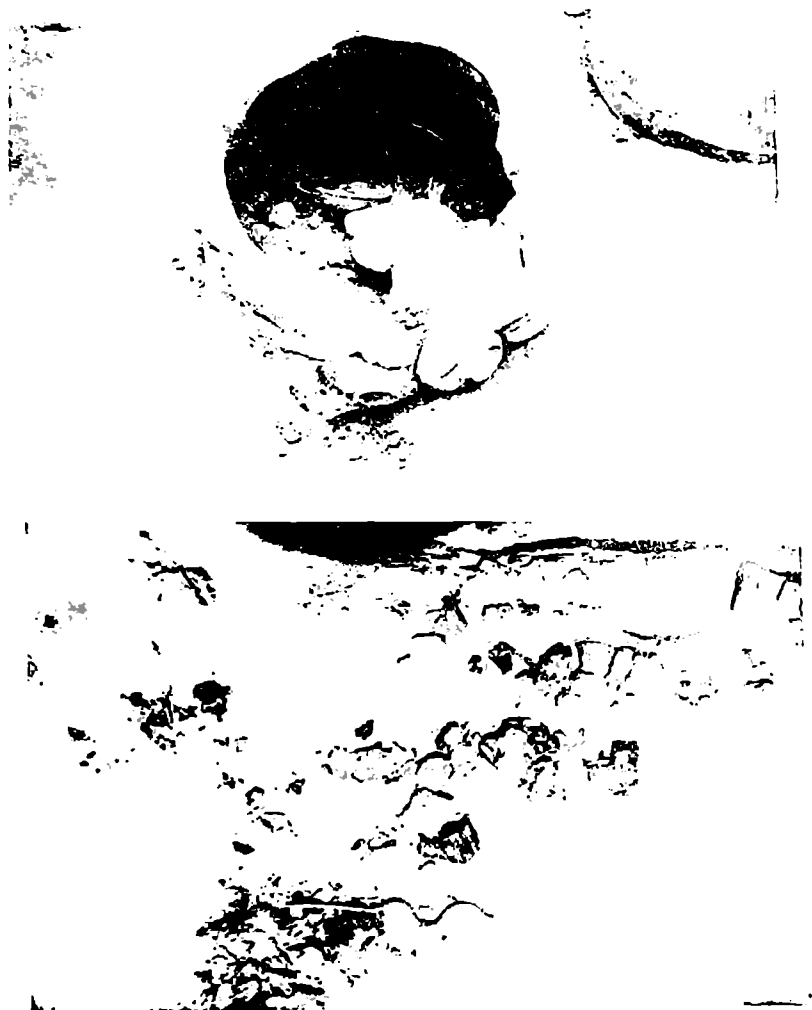

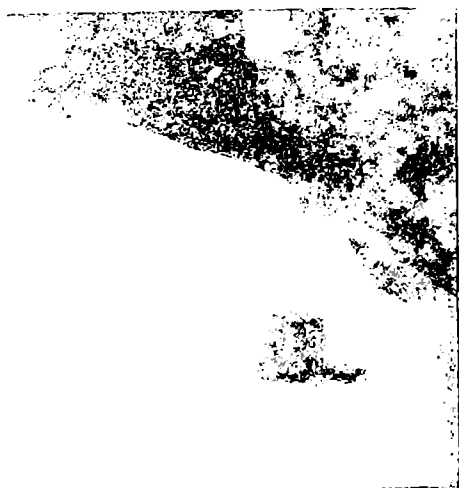

ᐅᓂ. X X

3

4

5

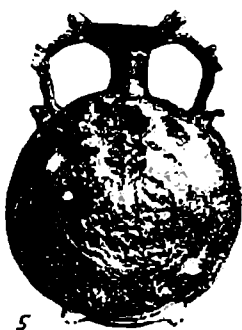

6

7

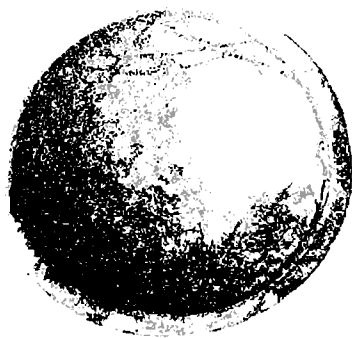
8

1

3

1

2

3

4

1

2

3

4

1

2

3

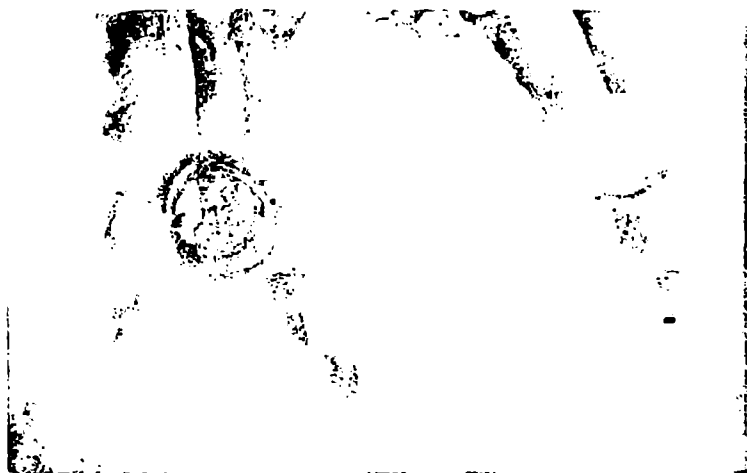

4

செ. XXX

1

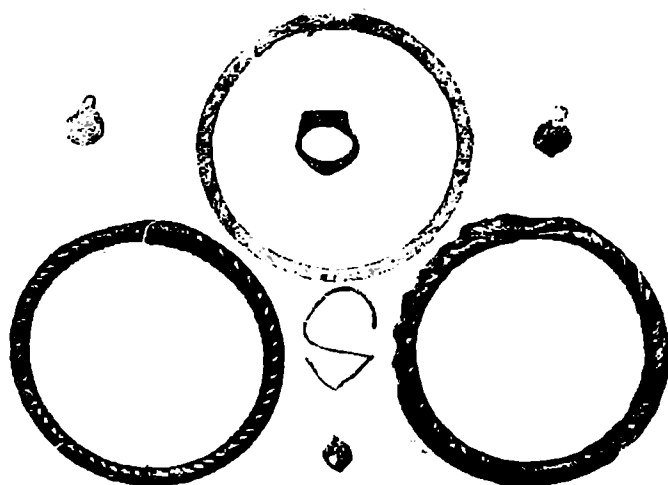
2

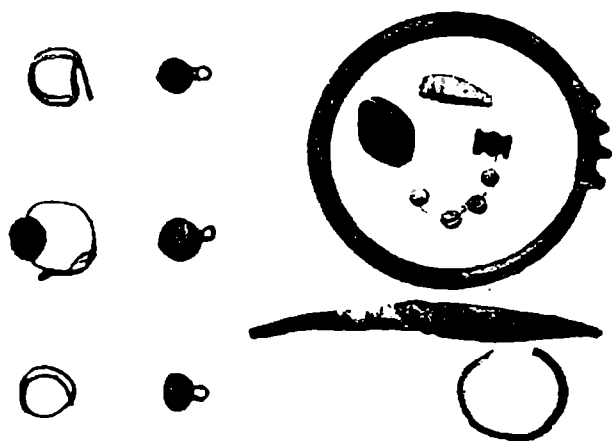
3

4

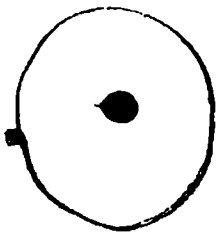
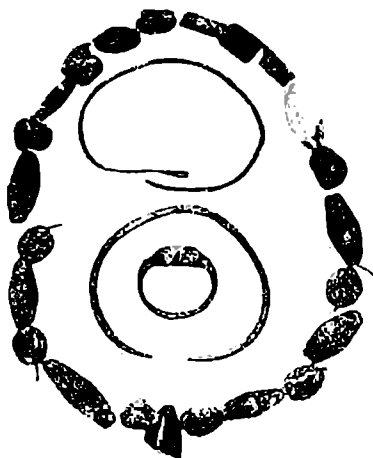

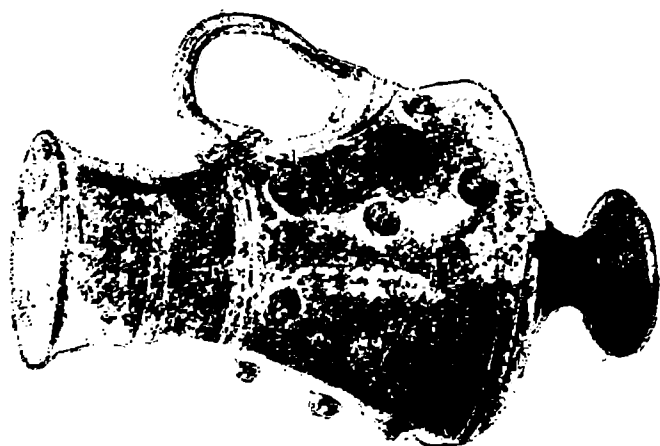
1

2

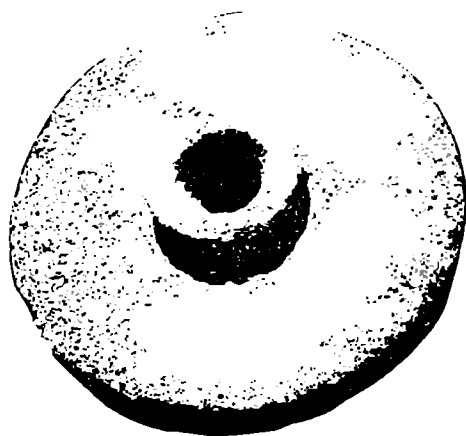
Об. XXXIV.

Os. XXXVI

♂. XXXVIII

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი	83-1
თ ა ვ ი I. კუხეთის ისტორიული გეოგრაფიიდან. ქალაქ რუსთავის წარმოშობის შესახებ	5
თ ა ვ ი II. რუსთავი ადრეფეოდალურ ხანაში	42
თ ა ვ ი III. ფეოდალური რუსთავის არქეოლოგიური ძეგლები	62
ნ ა გ ე ბ ა ნ ი	62
ნაგებობა № 1	63
ნაგებობა № 2	68
ნაგებობა № 3	76
კ ე რ ა მ ი კ ა	93
I მოუქიქავი კერამიკა	94
II მოუქიქელი კერამიკა	114
ს ა მ ა რ ო ვ ა ნ ი	136
თ ა ვ ი IV. ქალაქი რუსთავი XI—XIII საუკუნეებში .	150
ქალაქის გარეგანი სახე	153
რუსთავი დამისი „აგარანი“	157
რუსთავის სამეურნეო სახე	164
1. სოფლის მეურნეობა	164
2. ხელოსნური წარმოება	174
რუსთავის მოსახლეობის სოციალური მდგომარეობის შესახებ	177
რუსთავი სავაჭრო გზებთან დაკავშირებით	184
Город Рустави (историко-археологический очерк)	
Резюме	
ლიტერატურა	215
ტაბულების აღწერილობა	222